คำอธิบายรูปพัดหน้าปก

พัดรูปตราประจำพระองค์เล่มนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนร่างขึ้นด้วยเส้นดินสอเป็นรูปเล็ก ๆ แล้วโปรดให้พระพรหมพิจิตร เขียนขยายและจัดเส้นถวาย ทรงสร้างขึ้นสำหรับประทานแก่พระสงฆ์ที่มีอุปการคุณและสนิทสนม แทนแหนบพระนาม ตรัสเรียกว่า พัด น. เทียนสิน ภายหลังเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว จึงนำมาใช้สำหรับงานพระศพ

ตาลปัตร

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมราชวงศ์ โต จิตรพงศ ป.จ.

ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๒

ถ่ายเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘

อายุ ๗๓ ปี

คำนำ

ถึงแม้จะได้เตรียมยึดธรรมะไว้เป็นหลักช่วยหักห้ามใจอยู่แล้วก็ดี แต่เมื่อสิ้นแม่เสียอีกคนหนึ่ง ข้าพเจ้าและพี่น้องก็อดเศร้าโศกอาลัยและว้าเหว่ไม่ได้ แต่ความทุกข์เหล่านั้นค่อยบรรเทาลงด้วยอำนาจความเมตตาปรานี ทำให้ยังเกิดความซึ้งตื้นขึ้นแทนที่

ความซึ้งตื้นที่สำคัญที่สุดก็คือ นับแต่แม่เริ่มป่วยลง ก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณปกเกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไปเยี่ยมเยียนฟังอาการ พระราชทานกระเช้าดอกไม้อันงดงามเป็นเครื่องบำรุงใจ ทั้งส่วนในพระองค์ และในส่วนสมเด็จพระบรมราชินีนาถ นำความปลื้มปีติให้ยังเกิดแก่แม่ผู้ต้องทรมานจากการป่วยไข้ และลูกผู้มีใจเป็นทุกข์เป็นล้นพ้น เมื่อแม่สิ้นชีวิตแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน และพระราชทานเครื่องประดับเกียรติยศแก่ศพอย่างสูงสุดที่จะพระราชทานได้ตามฐานะ ทั้งยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ กำหนดจะเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุ หน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๔ มีนาคมนี้อีกด้วย ก็ยิ่งทำให้ยังเกิดความซึ้งตื้นลึกในพระมหากรุณาธิคุณ เพิ่มพูนความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นล้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมกันกราบถวายบังคมแทบฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสถวายพระราชกุศล ถวายพระพรชัยมงคล ให้ทรงพระเกษมสุขทุกเมื่อ ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ มิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ เป็นต้น ถึงแม้จะมิได้เสด็จอยู่ในพระนคร ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานผลไม้ส่งจากจังหวัดจันทบุรีมาเยี่ยมไข้ พระราชทานพวงดอกไม้มาเยี่ยมศพ และเมื่อมีโอกาสเสด็จเข้ามาในพระนคร ก็ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปเยี่ยมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานด้วยพระองค์เองอีก ทั้งเจ้านายพระองค์อื่นอีกหลายพระองค์ เหลือ

ระพรรณนาพระนามให้ครบถ้วนได้ ก็ทรงพระเมตตาปรานีด้วยประการต่าง ๆ ทำนองเดียวกันนี้ ทำให้ยังเกิดความซึมซาบซึ้งอยู่ในใจสำนึกในพระเดชพระคุณเป็นล้นพ้น ขอถวายพระกุศลและกรายถวายยังคมแทบฝ่าพระยาทในโอกาสนี้ด้วย

ยังบรรดาญาติมิตรทั้งของแม่และของลูกของหลาน ตั้งแต่ท่านผู้ใหญ่ตลอดจนผู้น้อยทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ก็พากันช่วยด้วยกำลังใจบ้าง ด้วยกำลังกายบ้าง ด้วยปัญญาบ้าง ทั้งในด้านการไข้และการศพ ตามแต่จะหาโอกาสช่วยได้ทางใด มิต้องให้ออกปากขอร้องเลย ข้าพเจ้ารู้สึกภูมิใจแทนแม่เป็นอย่างยิ่ง ด้วยน้ำใจไมตรีนั้นเองที่ทำให้ข้าพเจ้าและพี่น้องทำการสนองพระคุณแม่ให้ลุล่วงไปอย่างสมใจทุกประการ จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วยทุก ๆ คน ขอจงได้รับส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญในครั้งนี้ทั่วกัน

ข้าพเจ้าได้ตั้งใจไว้แต่แรก ว่าจะพยายามแต่งหนังสือเรื่อง "พัดรอง" ด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพแม่ ทั้งนี้เพราะระลึกถึงพระคุณของแม่ที่ได้ทุ่มเทชีวิตจิตต์ใจให้แก่ลูก ๆ อย่างเหลือที่จะพรรณนา เมื่อลูกมีสุขได้ลาภยศสรรเสริญ แม่ก็พลอยชื่นชมยินดีมีสุขไปด้วย เมื่อลูกเจ็บไข้ได้ทุกข์มียาปรับเคราะห์อย่างใด แม่ก็ห่วงใยวิตกทุกข์ร้อนยิ่งไปกว่าตัวลูกเองเสียอีก แต่เมื่อตัวของแม่เองป่วยไข้ได้ทุกข์ แม้จนใกล้จะสิ้นชีวิต แม่กลับพยายามแข็งใจสกดกลั้นความทุกข์ทรมานเสีย ยื้อยังไม่ให้ลูกรู้แน่ชัด หาอุบายกลบเกลื่อนผ่อนผันด้วยประการต่าง ๆ ที่จะไม่ให้ลูกวิตกโศกเศร้า อีกประการหนึ่ง ทุกครั้งที่ลูกทำสิ่งใดอันเป็นความดีมีคุณประโยชน์ ซึ่งแม้จะเป็นเรื่องเล็กน้อยในสายตาของผู้อื่น แต่แม่ก็เห็นเป็นเรื่องสำคัญที่เก็บยินดีเสียหนักหนา พาให้ลูกยังเกิดความภูมิใจว่าความดีที่ทำไว้นั้นไม่เสียเปล่าอย่างน้อยที่สุดก็ได้ทำให้แม่ชื่นใจ เป็นผลตอบแทนที่มีค่าเพียงพอแล้ว เพราะฉะนั้นในครั้งนี้ถึงแม้ว่าการเขียนหนังสือให้แม่ตามสติปัญญานั้นจะทำให้ได้หนังสือดีน้อยไป ก็มากด้วยแรงน้ำใจที่ปรารถนาจะแสดงความอาลัยในการที่แม่กับลูกต้องจากกันเป็นครั้งแรก แต่ชั่วกัลปาวสาน

การที่เลือกเขียนเรื่อง "พัดรอง" เพราะพัดรองเกี่ยวพันกับเสด็จพ่อ แม่ และลูก ๆ อย่างใกล้ชิดมาช้านาน พอจำความได้ข้าพเจ้าก็รู้จักพัดรอง ด้วยเห็นม้วนกระดาษแบบรูปต่าง ๆ ซึ่งเป็นรูปพัดรองเสียเป็นอันมาก กองอยู่บนชั้นบนโต๊ะในตำหนักเสด็จพ่อเกือบกลาด บนโต๊ะทรงพระอักษรก็มักจะมีรูปพัดรองที่ทรงเขียนค้างไว้วางอยู่เป็นประจำ แม่เล่าว่า เมื่อข้าพเจ้าเล็ก ๆ ปรารภอยากได้ของเล่นหรือเครื่องแต่งตัว แม่อยากให้ลูกสนิทสนมกับเสด็จพ่อ จึงแนะนำให้ขอประทาน ข้าพเจ้ากลับตอบว่า "ป่วยการ เสด็จพ่อมีแต่กระดาษ" เป็นเรื่องขบขันของผู้ใหญ่นัก ยังนึกข้าพเจ้ากลับรักและหวงแหนกระดาษอันเป็นสมบัติสิ่งเดียวของเสด็จพ่อ ที่แม่ช่วยเก็บไว้ให้นั้นเป็นที่สุด แต่นับวันก็จะเปื่อยขาดลบเลือนสูญหายไปทุกที จึงพยายามรักษาไว้ อยากให้เกิดประโยชน์สมกับความเหนื่อยยากของท่านเจ้าของ เมื่อมีผู้ใดขอประทานแบบพัด เสด็จพ่อมักทรงใช้ให้แม่ไปหาตัวอย่างแพรและไหมสำหรับทำพัดนั้น ข้าพเจ้าก็คอยติดตามไปเที่ยวร้านขายผ้าเป็นการสนุกสนานด้วย ที่ต้องหาตัวอย่างแพรและไหม ก็เพราะเมื่อทรงเขียนแบบขึ้นแล้ว ผู้เป็นเจ้าของพัดรับไปทำ มักจะใช้สีพื้นสีไหมไม่ตรงกับที่ทรงกะไว้ ทำให้พัดสีไม่งาม จึงทรงแก้ไขโดยการเลือกตัวอย่างแพรกับไหมยี่ห้อที่สมควรจะใช้ประทานไปเสร็จ พร้อมทั้งบอกตำแหน่งที่มีขายด้วย นอกจากนั้นผู้ที่ขอประทานแบบพัดหรือสิ่งอื่น ๆ มักขอให้แม่ช่วยทูลเร่ง ครั้นเมื่อมีงานเร่ง เสด็จพ่อก็จะประทับตรึงอยู่กับโต๊ะทรงเขียนทั้งกลางคืนกลางวัน ไม่สรง ไม่เสวย ไม่บรรทม ทำให้แม่มีความวิตกทุกข์ร้อน ใจหนึ่งก็เป็นทุกข์กลัวจะเสียราชการ กลัวธุระของผู้อื่นซึ่งล้วนเป็นผู้มีพระคุณจะไม่สำเร็จ ใจหนึ่งก็เป็นห่วงเกรงเสด็จพ่อจะประชวรลง เพราะทรงทำงานคร่ำเคร่งด้วย ความจริงความวิตกทุกข์ร้อนเช่นนี้ จัดว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย ตามธรรมดาที่สตรีผู้ร่วมชีวิตกับศิลปินทั้งโลกจะประสบ แต่ก็เห็นจะเป็นความทุกข์สิ่งเดียวที่แม่ได้รับจากการกระทำของเสด็จพ่อตลอดเวลาที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเป็นคู่พระบารมีมาสิบสี่เศษ

ญาติมิตรได้ทราบว่าข้าพเจ้ากำลังเขียนเรื่องพัดรอง ก็ชักชวนให้ขยายวงให้กว้างขึ้นกว่านั้นอีก จึงตกลงใจเปลี่ยนเป็นเขียนเรื่อง "ตาลปัตร" แต่ครั้นลงมือเขียนเข้าจริงก็ติดขัดที่การค้นหาหลักฐานต่าง ๆ นั้นแสนยาก ด้วยเป็นเรื่องลึกลับ ไม่มีผู้สนใจจำไว้ได้ ทั้งยังกว้างขวางแตกแขนงไป จนเกินความสามารถที่จะให้สำเร็จสมบูรณ์เรียบร้อยสมปรารถนาตามเวลากำหนดได้ อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าก็มีความรู้ความชำนาญน้อย ตั้งใจจะเขียนหนังสือนี้ด้วยความปรารถนาเพียงแต่จะนำสิ่งที่เคยได้ยินได้เห็นได้อ่านมาเล่าสู่กันฟังสนุก ๆ มิได้ตั้งใจจะให้ถือเป็นตำรา เพราะฉะนั้นขอความกรุณาท่านผู้อ่านโปรดให้อภัยในความผิดพลาดขาดตกบกพร่อง ซึ่งคงมีอยู่เป็นอันมากด้วย

คุณประโยชน์ใด ๆ อันจะก่อให้เป็นวิทยาทานจากหนังสือเล่มนี้ ลูกทุกคนที่ร่วมแรงร่วมใจกันทำ ขออุทิศผลกุศลเหล่านั้นให้แม่ โดยเชื่อแน่ว่าถ้ามีญาณวิถีทางใดทำให้ทราบได้ คงจะชื่นใจและอนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง แม่กับลูกเคยเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันตลอดมา ฉะนั้นแม่จงร่วมใจกับลูกถวายพระกุศลแด่เสด็จพ่อ ผู้ทรงพระคุณล้นเกล้าเป็นที่รักที่เทิดทูนอย่างยิ่งของเรา เพราะด้วยพระบารมีของท่าน ลูกจึงสามารถสนองพระคุณแม่ได้ในครั้งนี้

ดวงจิตร จิตรพงศ

วังท่าพระ

๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ อายุ ๔๒ ปี
กับหม่อมราชวงศ์หญิงทวี ไชยันต์ หลานยายคนใหญ่

ประวัติ

หม่อมราชวงศ์หญิง โต จิตรพงศ มารดาข้าพเจ้า เป็นธิดาหม่อมเจ้าแดง งอนรถ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้างอนรถ หม่อมวันเป็นมารดา เกิดเมื่อวันพุธ ที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ แม่มีพี่เป็นผู้ชาย ๒ คน ผู้หญิงคนหนึ่ง ตายหมดแต่ยังเล็ก แม่เป็นลูกคนที่ ๔ ที่ท่านตาเลี้ยงเดี่ยวโตได้ จึงได้ชื่อ โต แม่อยู่กับท่านตาและยายที่บ้านซึ่งได้พระราชทาน อยู่ที่ริมถนนราชินี จนอายุได้ ๗ ปี หม่อมเจ้าหญิงอ่าง ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ก็เอาตัวเข้าไปเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวัง ท่านตาก็ตามพระทัย เหตุที่ท่านตายอมให้ท่านยายอ่างแย่งลูก ซึ่งอุตส่าห์เลี้ยงจนโตขึ้นมาได้เพียงคนเดียวไปเลี้ยงแทนนั้น เป็นเพราะท่านเกรงว่าท่านเลี้ยงเองจะไม่รอดอีก หรือจะเพราะคิดว่าท่านยายอ่างจะอบรมแม่ได้ดีกว่าท่านก็ตาม ท่านก็เคยมีสัมพันธ์กันมาอย่างใกล้ชิด จำต้องเล่าประวัติความหลังของท่านไว้ด้วย

เจ้าจอมมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ กับเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าวงเดือน และพระองค์เจ้าแสงจันทร์ เป็นพี่น้องกัน ทั้ง ๓ พระองค์เป็นพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๓ ด้วยกัน ดังนั้นพระองค์เจ้าวงเดือนจึงทรงรับตัวท่านยายอ่างเข้าไปเลี้ยงไว้ที่ตำหนักในพระบรมมหาราชวังแต่ยังเยาว์ หม่อมราชวงศ์เอี่ยม ซึ่งเป็นหม่อมมารดาของท่านยายอ่าง ก็ตามเข้าไปอยู่ด้วย

ต่อมาพระองค์เจ้างอนรถประชวรหนัก ทูลสั่งฝากท่านตา ซึ่งเป็นโอรสองค์เดียวของท่านไว้กับพระองค์เจ้าวงเดือน พอสิ้นพระชนม์ พระองค์เจ้าวงเดือนก็ทรงพาท่านตาซึ่งยังเยาว์ พึ่งมีชันษาได้ ๘๒ วัน เข้าไปเลี้ยงไว้ที่ตำหนักของท่านในพระบรมมหาราชวัง พระองค์เจ้าวงเดือนทรงเล่าไว้ว่า เมื่อแรกท่านทรงพาเข้าไปนั้นท่านตากันแสงกวนพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามว่า "เสียงเด็กร้อง แม่หนูใหญ่เอาลูกใครมาเลี้ยง" พระองค์เจ้าวงเดือนทรงอุ้มเขาเข้าไปเฝ้า กราบบังคมทูลว่า "ลูก

เจ้าน้องงอนรถ" ก็ทรงพระกรุณาสงสาร ตรัสว่า "คิแล้ว เอาขุญเถอะ" แล้วยกพระหัถ์ลูบเศียรท่านตาหลายครั้ง ตรัสเรียก "เจ้าแดงเอ๊ย ๆ"

พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ดำรงพระชนมายุมาจนท่านตาชันษาได้ ๔ ขวบ จึงสวรรคต แต่ยังมิทันได้พระราชทานนาม พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงสืบมา ได้ชื่นเฝ้าต่อท้ายพระเจ้าลูกเธอ แต่ก็หาได้พระราชทานนามแทนไม่ จึงไม่มีพระนามตลอดชนมายุ

พระองค์เจ้าวงเดือนทรงมอบให้หม่อมราชวงศ์เอี่ยม เป็นผู้เลี้ยงดูท่านตา ท่านยายอ่างซึ่งมีชันษาแก่กว่าท่านตาราว ๑๐ ปี ก็เป็นธุระช่วยเลี้ยงดูด้วย ร่วมเสวยร่วมบรรทมกันมา จึงได้สนิทชิดชอบดังเป็นพี่น้องกรมเดียวกัน

หม่อมราชวงศ์เอี่ยมกับท่านตานั้น ท่านรักและเคารพกันเหมือนเป็นแม่ลูกแท้ ๆ ฉะนั้น เมื่อท่านตาโตเป็นหนุ่ม มีบ้านอยู่นอกวัง ท่านก็ละทิ้งท่านยายอ่าง ตามมาอยู่กับท่านตา จนกระทั่งเมื่อแม่เกิดท่านยังได้ช่วยเลี้ยงดู จนแม่เข้าใจว่าท่านเป็นย่าแท้ ๆ เมื่อท่านถึงแก่กรรม ท่านตาก็เป็นผู้จัดการศพสนองพระคุณตามหน้าที่

พระองค์เจ้าวงเดือน ทรงมีหน้าที่เป็นใหญ่ในพนักงานสรงพระพักตร์ คือ การทำเครื่องหอม มีปรุงพระสุคนธ์ถวายเป็นต้น ทรงผลักดันท่านยายอ่างในหน้าที่ราชการนั้นจนได้มีตำแหน่งเป็นพนักงานสรงพระพักตร์มาตลอดรัชกาลที่ ๔ ภายหลังในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ย้ายตำแหน่งไปเป็นพนักงานเครื่องนมัสการ คือการควั่นธูปเทียนสำหรับใช้ราชการเป็นต้น ท่านรับราชการตำแหน่งนี้มาตลอดชนมายุ

แม่เล่าว่า เมื่อแรกจากพ่อแม่เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังใหม่ ๆ เวลาตะวันรอนจะมีกายินมาเกาะ ร้องเรียกกันเซ็งแซ่อยู่บนหลังคาพระที่นั่งจักรี ๆ จนดำเป็นพืด เมื่อรออยู่จนครบฝูงของมันแล้ว ก็จะพร้อมกันร้อง "กา" แล้วพากันบินแยกไปทีละฝูงจนหมด เสียงกานั้นพาให้เศร้าใจเหลือประมาณ ต้องร้องไห้ทุกวัน บางวันซ้ำสั่งกาให้ช่วยบอก

แม่มารับ ถึงกาจะไม่ได้บอกคนก็คงแอบบอก แต่ยายก็ใจแข็งไม่มายุ่งเกี่ยวด้วยเลย ระงับความว้าเหว่โดยขอลูกของพี่สาวมาเลี้ยงเป็นลูกแทน ทั้งรับอุปการะเด็กกำพร้าต่อเนื่องกันมา จนเติบใหญ่ได้ดีไปก็อีกหลายคน ท่านตาทรงขอแม่กลับไปบ้านพักเดียวเมื่ออายุเกือบ ๑๐ ขวบเพื่อให้เรียนหนังสือ แต่หาครูมาสอนที่บ้าน ไม่ได้เข้าโรงเรียน แล้วให้หัดว่ายน้ำในคลองหลอดหน้าบ้าน พอแม่ว่ายน้ำเป็นก็สนุกใหญ่ พายริวารลงดำผุดดำว่ายในคลองทุกวัน จนท่านตาทรงย่นว่าซนเหมือนผู้ชาย เวลาครูสอนหนังสือยายต้องมานั่งคุม จนยายพลอยอ่านหนังสือออกไปด้วย ให้เรียนหนังสือจนอ่านออกเขียนได้แล้วท่านก็รีบส่งกลับมาถวายท่านยายอ่าง ไม่ยอมฟังเสียงประท้วงของแม่เลย ท่านว่า "เดี๋ยวจะเสียเด็ก" แม่เคยน้อยใจท่านยิ่งนัก

พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย เสด็จย่าของข้าพเจ้านั้นเป็นพระธิดาของกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นหม่อมเจ้ารัชกาลที่ ๓ ชั้นเดียวกับท่านยายอ่าง ท่านสนิทสนมคุ้นเคยกันมาตั้งแต่ยังประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานวังท่าพระแก่เสด็จพ่อ ก็ทรงสร้างตำหนักพระราชทานเสด็จย่าด้วย พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกมาประทับอยู่ด้วยกัน เสด็จย่าทรงชวนท่านยายอ่างให้มาประทับพักผ่อนที่วังในเวลาว่างราชการ เมื่อท่านออกมาแม่ก็ติดตามท่านมาด้วย เสด็จย่าได้ทรงรู้จักก็โปรด ตรัสขอเอาไว้ใช้เล็กใช้น้อยช่วยตำหมากเสวย ท่านยายไปปรึกษาท่านตาเห็นชอบด้วยแล้ว ก็อำนวยถวายตามพระประสงค์ เสด็จย่าทรงจัดพิธีโกนจุกประทานที่ท้องพระโรงวังท่าพระ แม่จึงได้อยู่กับท่านแต่นั้นมา

แม่ยกย่องพระเกียรติคุณของท่านยายอ่าง ในการที่ทรงอบรมสั่งสอนมายิ่งนัก ท่านยิ่งทรงพระเมตตาแม่เพียงใด ท่านก็ยิ่งกวดขันกิริยามารยาทอุปนิสัยความประพฤติเข้มงวดขึ้นเพียงนั้น ท่านทรงทำงานสิ่งใดท่านก็ยอมให้แม่เล่นสิ่งนั้นด้วย เช่น เล่นทำแป้งร่ำ ทำน้ำอบ เล่นควั่นจูปเทียน เล่นหุงข้าวต้มแกง เป็นต้น จะเสียหายเลอะเทอะ

ย้างท่านก็ไม่ว่า แม่จึงได้วิชานั้นมาโดยไม่รู้ตัว เมื่อเติบโตขึ้นก็ทำได้เอง เพราะเคยเห็นเคยเล่นมาแต่เด็กแล้ว เมื่อถวายแม่แก่เสด็จย่าแล้ว ท่านก็มาประทับอยู่ด้วยเป็นส่วนมาก ด้วยเสด็จย่าทรงจัดเรื่อนให้ประทับเป็นส่วนต่างหาก แม่เล่าว่าเวลากลางคืนลงไปนอนกับท่าน ท่านจะทรงซักเหตุการณ์ในวันนั้นว่าเสด็จทรงทำอะไร มีใครมาเฝ้า ต้องคอยให้ได้ถวันถี่ ถ้าเหลวท่านก็กริ้วเอา แล้วท่านจะทรงชี้แจงสั่งสอนในสิ่งที่ไม่เข้าใจให้มีความรู้กว้างขวางยิ่งขึ้น แต่ถ้าเล่าเรื่องใดที่เป็นเรื่องควรยืดยัง ท่านกริ้วเอา ท่านว่าเรื่องนี้ไม่ควรพูด ตัวเป็นข้ามีเจ้า ต้องรู้จักที่ควรมิควร เรื่องใดจะเสื่อมเสียถึงเจ้านายต้องรักษาไว้เป็นความลับ ท่านไม่ยอมให้พูดเรื่องอันไม่เป็นมงคลของผู้อื่นด้วย ท่านไม่ปล่อยให้นอนประมาทขี้เซา ถ้าฝนตกฟ้าร้องไฟไหม้มีเสียงพิกลในเวลาวิกาล ท่านปลุกให้ลุกขึ้นดูเหตุการณ์ว่ามีอะไรเสียหายบ้าง ให้ป้องกันแก้ไข ถ้ามีงานที่วังในเวลากลางคืนท่านไล่ให้ขึ้นไปคอยรับใช้ ไม่ยอมให้เลยงมานอน อาหารนั้นท่านไม่ให้รับประทานเกินอิ่ม ท่านว่าคนที่เห็นแก่กินแก่นอนไม่มีความเจริญ ท่านคอยติคอยแก้ท่วงทีกิริยาทุกกระดิก ที่สำคัญก็คือท่านทรงเคร่งครัดในพระพุทธศาสนายิ่งนัก ท่านจึงทรงอบรมแม่ให้มีใจหนักแน่นในศีลธรรม ให้มีความสันโดษเจียมตัว รู้จักอดกลั้นให้อภัย ให้ต่อสู้ความริษยาอาฆาตด้วยความสัตย์สุจริต เพราะแม่เคารพเชื่อฟังประพฤติตามคำสั่งสอนของท่าน จึงได้มีความสุขมาจนตลอดชีวิต

ท่านยายอ่างไม่ได้เลี้ยงแต่แม่คนเดียวเท่านั้น ต่อมายิกนานท่านตาจึงมีลูกอีกคนหนึ่ง แอยเป็นมารดา เกิดที่หลังแม่ถึง ๒๙ ปี เรียกกันว่าพ่อเล็ก ท่านยายอ่างก็เอาเข้าไปเลี้ยงไว้ในพระยรมมหาราชวังตั้งแต่แรกเกิดอีก แต่อีกสิบปีต่อมาท่านก็สิ้นชีพตามท่านตาไปในระยะเวลาห่างกันเดือนเดียว แม่จึงรับเลี้ยงน้องไว้เป็นลูกอีกคนหนึ่ง จนเติบโตเป็นฝั่งฝ่า แม่ทูลขอประทานชื่อให้พ่อเล็ก แต่เสด็จพ่อไม่ประทานตรัสว่า พี่ชื่อโต น้องชื่อเล็ก เหมาะดีแล้ว จนบัดนี้พ่อเล็กก็คงเป็นพันเอก หม่อมราชวงศ์ เล็ก งอนรถ อาจารย์อำนวยการโรงเรียนเสนาธิการทหารบก

ส่วนเสด็จย่านั้นมีพระนิสสัยเป็นช่างละเอียดถี่ถ้วน ทรงชำนาญการทำดอกไม้สด เมื่อมีราชการงานหลวงก็ทรงรับเกณฑ์งานร้อยพวงดอกไม้แขวนต่าง ๆ มาทำถวายอยู่เสมอ ทรงเชี่ยวชาญการย้ักพุ่มทุกชนิด และพุ่มข้ผึ้งเป็นอันมาก กล่าวกันว่าพุ่มข้ผึ้งแบบที่ใช้ตัวข้ผึ้งติดบนรองกระดาษนั้น เสด็จย่าทรงคิดประดิษฐ์ขึ้น ด้วยพุ่มที่ทำกันแต่ก่อนนั้นใช้ตัวข้ผึ้งติดบนไม้ระกำเสียบไม้ ย้ักบนแกนดินเหนียว เหมือนพุ่มดาด ต้องใช้ความชำนาญและเสียเวลามาก จึงหาวิธีทำให้ง่ายขึ้น ได้ทรงทำมาช้านานตั้งแต่ยังเสด็จอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ เข้าจอมมารดาในรัชกาลนั้นสิ้นที่พึ่งต้องคิดอ่านหาลำไพ่เลี้ยงตัวกันแทบทุกคน เสด็จย่าก็มิได้เว้น ทรงทำพุ่มข้ผึ้งขาย ตั้งแต่ขนาดใหญ่ใช้รองตะลุ่ม จนเล็กเท่าหมากดิบ ขนาดเล็กนั้นติดตัวข้ผึ้งเท่าเมล็ดข้าวเปลือก มีตะแกรงสานด้วยไม้ไผ่ รอง มีไม้ชำระ ไม้สิ้น ไม้ขูดลิ้นครบชุด ขายได้แพงมากถึงชุดละเฟื้อง ทั้งทรงทำถวายขายใช้ราชการของหลวงด้วย เมื่อเสด็จออกมาประทับนอกพระบรมมหาราชวังมีที่ทางผู้คนมาก ก็ทรงขยายกิจการเป็นอุตสาหกรรมใหญ่โต เสด็จพ่อทรงออกแบบลวดลายเขียนพาน ทำหุ่นติดทรงพุ่ม ส่วนยอด แบบตัวข้ผึ้ง ถวายให้งดงาม ทรงทำขายสำหรับใช้ราชการของหลวงในฤดูเข้าพรรษาด้วยราคาเสมอทุน แล้วยังขายหากำไรทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองด้วย แม่อยู่กับท่านมาตั้งแต่เล็กจนโต จึงถ่ายทอดวิชาเหล่านั้นไว้ได้

เมื่อเสด็จย่าสิ้นพระชนม์แล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จพ่อก็ทรงชุบเลี้ยงข้าหลวงของเสด็จย่าแทนต่อไป การทำพุ่มขายนั้นเลิก ด้วยเป็นภาระมากได้ผลไม่คุ้มเหนื่อย แต่ส่วนที่ทำส่งหลวงนั้น โปรดให้แม่เป็นผู้ควบคุมทำต่อไป มิให้เสียราชการ มีกำไรบ้างก็แจกคนทำเป็นรางวัลพอสมควร นอกจากนั้นส่งเข้าบำรุงวัดอุทิศกุศลถวายเสด็จย่าทุกปี แม่ทำต่อมาประมาณ ๒๐ ปี ทางราชการมีคำสั่งให้ยื่นประมูลประกวดราคา เสด็จพ่อจึงทรงอนุญาตให้เลิกทำได้ ด้วยเห็นว่าสิ้นหน้าที่แล้ว

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ แม่อายุได้ ๒๑ ปี สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ เสด็จพ่อของข้าพเจ้าก็ทรงพระเมตตาเลือกขึ้นชุบเลี้ยงเป็นคู่พระยารมิ ดังนั้นต่อมาเสด็จพ่อจึงทรงมิโอรสธิดากับแม่ ๖ คน คือ –

๑. หม่อมเจ้าชาย (สาม) (สันชีพิตักษัยแต่ยังเยาว์)

๒. หม่อมเจ้าหญิง (อี) ประโลมจิตร

๓. หม่อมเจ้าหญิง (อาม) ดวงจิตร

๔. หม่อมเจ้าชาย (ไส) ยาใจ

๕. หม่อมเจ้าชาย (งั่ว) เพลารถ

๖. หม่อมเจ้าหญิง (ไอ) กรณิกา

ในปลายรัชกาลที่ ๕ และตลอดรัชกาลที่ ๖ เป็นระยะที่เสด็จพ่อประชวรมิพระอนามัยไม่สมบูรณ์ จึงต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ รับพระราชทานบำนาญ คงสนองพระเดชพระคุณแต่ฉะเพาะในการออกแบบอย่างการช่างต่าง ๆ กับโปรดให้เป็นกรรมการสภาการคลัง ตรวจตัดงบประมาณแผ่นดิน กรรมการตรวจแก้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ และกรรมการหอพระสมุดเท่านั้น แม่จึงมิได้เข้าเฝ้าถวายตัวตามประเพณี แต่ได้เฝ้าแหนเจ้านายผู้ใหญ่ ได้ทรงรู้จักคุ้นเคยอยู่แทบทุกพระองค์

ในรัชกาลที่ ๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จพ่อทรงรับราชการในตำแหน่งอภิรัฐมนตรี แม่จึงได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า กับเหรียญที่ระลึกงานฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี เป็นเกียรติยศ

ถึงรัชกาลที่ ๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ และได้พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ อีกด้วย

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสายสพายตราปฐมจุลจอมเกล้าและเหรียญบรมราชาภิเษก ทั้งยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

ณ

เงินตรากับผ้านุ่งห่มสองสำรับ รดน้ำในฤดูสงกรานต์ อันเป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้อีกด้วย

แม่ได้รับการอบรมมาอย่างโบราณ จึงเป็นคนรักสงบ ไม่ชอบความพุ้งเพ้อหรูหรา แม้จะได้รับการศึกษาค่อนข้างเพียงเล็กน้อย แต่เป็นคนสนใจใฝ่วิชา หมั่นหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ไม่ยอมล้าสมัย ทั้งมีวาสนาได้อยู่ใกล้ชิดบัณฑิต ชอบอ่านชอบคิด ช่างจำ จึงมีความรู้รอบตัวกว้างขวางหลายแขนง ฉะเพาะวรรณคดีนั้นชอบมาก ถ้าตอนไหนไพเราะจับใจก็จำไว้ได้ขึ้นใจเป็นเรื่อง ๆ

แม่มีนิสัยมักน้อยปรารถนาอยู่แต่เพียงอยากเป็นลูกที่ดี เมียที่ดี และแม่ที่ดี ได้ปฏิบัติหน้าที่เหล่านั้นมาโดยไม่มีสิ่งใดยกพร่อง กับท่านตาท่านยายและยาย แม่ก็เคารพนับถือเชื่อฟังท่าน ปรนนิบัติสนองพระคุณเช่นลูกที่ดีจะพึงกระทำ ทั้งเมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่และสิ้นชีพไปแล้ว

กับเสด็จพ่อนั้น แม่ดูแลถวายความสุขความสะดวกสบาย ควบคุมกิจการรั้ววังต่างพระเนตรพระกรรณด้วยตนเองทุกอย่าง สิ่งใดที่เสด็จพ่อโปรด แม่ก็พยายามทำถวายให้ถูกพระทัยเป็นนิจ เสด็จพ่อโปรดการช่าง แม่ก็ประดิษฐ์ของที่ประกอบด้วยฝีมือช่างอันประณีตบรรจงถวายทุกโอกาส เช่นจะทรงเลี้ยงอาหารชาวต่างประเทศ ซึ่งเป็นนักโบราณคดีมาจากประเทศอินโดจีน แม่ก็เอามันเทศมาแกะสลักเป็นรูปปราสาทมียอดเป็นหน้าสี่หน้าเหมือนปราสาทบายนของเขมร เป็นเครื่องตั้งกลางโต๊ะเลี้ยงอาหาร หรือในวันประสูติซึ่งเคยทรงเชิญลูกหลานและข้าราชการที่ได้ทรงอาศัยใช้สอยมาเลี้ยงเป็นงานประจำปี แม่ก็ประดิษฐ์ของแปลก ๆ ด้วยการจัดอาหารและผลไม้เป็นรูปสัตว์และสิ่งอื่น ๆ บ้าง ทำของกระจุกกระจิกที่น่าเอ็นดูถวายให้ทรงแจกชำร่วยบ้าง ห่อของฉลากเป็นรูปต่าง ๆ บ้าง พยายามจัดของแปลกของใหม่ไว้ให้ได้เชยชมสนุกสนานกันทุกปี ถึงกลางเดือนสิบสอง

ก็ชวนคนในวังทั้งเด็กและผู้ใหญ่ทำแพทำกระทงเป็นรูปต่าง ๆ ประกวดกันถวายเสด็จพ่อทรงลอย เพื่อชักจูงให้เด็ก ๆ หัดทำการช่าง ของใครทำดีก็ได้ประทานรางวัล จนเสด็จลุง (สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ) เคยตรัสเย้าว่า "เป็นนางนพมาศ" แต่ถ้าสิ่งใดเป็นความเสื่อมเสียหรือเสด็จพ่อไม่พอพระทัย แม่ก็ละเว้นโดยเด็ดขาด เชิดชูพระเกียรติยศของเสด็จพ่อไว้ในที่สูง มิให้ผู้ใดดูหมิ่นได้ด้วยความประพฤติของแม่เลย แม้แต่น้อย จะเป็นเพราะคุณความดีของแม่เป็นเหตุให้เสด็จพ่อทรงพระเมตตาปรานี หรือจะเป็นเพราะคุณธรรมความดีของเสด็จพ่อทำให้แม่จงรักภักดีก็ตาม แม่เป็นผู้ที่จัดว่ามีวาสนาอย่างยิ่งในสมัยนั้นในการที่ได้มีกรรมสิทธิ์ในสวามีของตนแต่ผู้เดียว และไม่เคยมีความจำเป็นต้องใช้ "ความหึงหวง" เลยตลอดชีวิต

แม่เลี้ยงลูกไว้ใกล้ตัว ควบคุมและอบรมด้วยตนเอง ไม่ยอมละทิ้งไว้กับผู้ใด นอกจากยายซึ่งรักหลานและเอาใจใส่เลี้ยงดูได้ดีไม่น้อยกว่าแม่ เมื่อลูกเติบโตกันหมดแล้ว แม่ก็ยังติดตามเลี้ยงดูห่วงใยตลอดมา ทั้งยังเมตตาปรานีช่วยอนุเคราะห์เกื้อกูลหลานโดยความยุติธรรมเสมอหน้ากัน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เป็นที่พึ่งของลูกหลาน ได้ปรึกษาหารือไม่ว่าจะมีสุขหรือเจ็บไข้ได้ทุกข์ นอกจากนั้นแม่ยังมีใจโอบอ้อมอารีต่อญาติมิตรอยู่เสมอ ความสุขของแม่อยู่ที่การช่วยเหลือให้ผู้อื่นเป็นสุข เพราะฉะนั้นการที่มีโอกาสช่วยญาติมิตรทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ให้สำเร็จสมความปรารถนาจึงเป็นความพอใจยิ่งนัก ด้วยเหตุที่แม่มีกุศลจิตเช่นนี้ จึงทำให้ผู้ใหญ่เมตตาปรานี และผู้น้อยก็เคารพนับถือ

เมื่อขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๙๘ แม่มีอายุย่างเข้า ๗๒ ปี เตรียมใจไว้ว่าอายุครบ ๖ รอบจะทำบุญให้อิ่มใจ แต่เกิดมีอาการป่วยขึ้นเสียก่อน ครั้งแรกมีอาการผิดปรกติเล็กน้อย หมอตรวจพบว่าเป็นโรคมะเร็งที่มดลูก จึงได้ไปรักษาที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์โดยใช้เรเดียม ต่อมาก็มีอาการป่วยเกี่ยวกับหัวใจอีก แม่เตรียมการทำบุญไว้พร้อมแล้วจึงถึงแก่

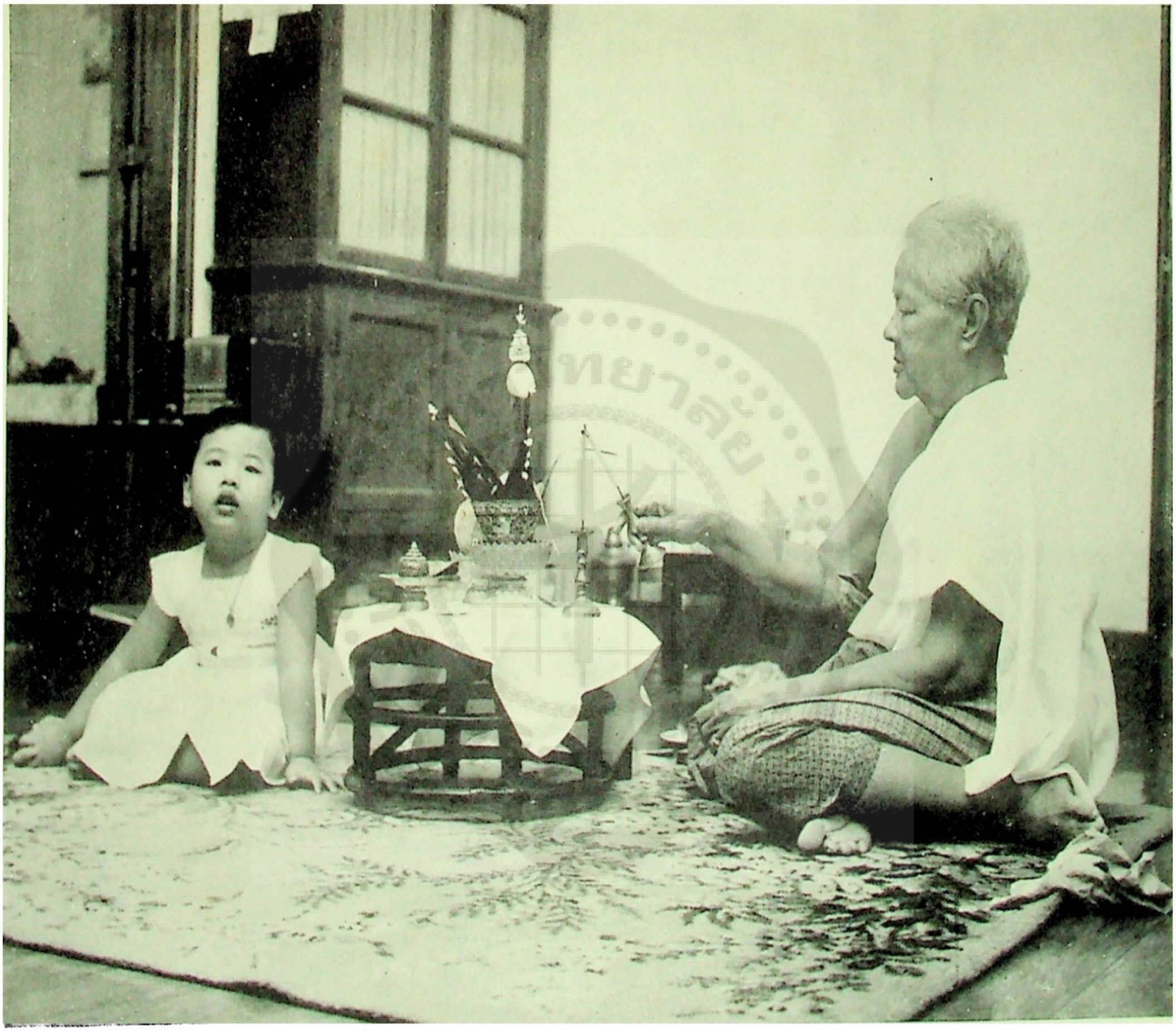

ถ่ายเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ อายุ ๗๔ ปี กำลังทำขวัญ
วันเกิดอายุครบ ๓ ขวบ ให้หม่อมราชวงศ์หญิงเฉลิมลักษณ์ จิตรพงศ หลานย่าคนเล็ก

ตั้งความปรารถนาว่ายังไม่อยากตาย เศษบุญกุศลช่วยก็หายป่วยทันได้ทำบุญวันเกิด ฉลองพระระเบียงและหอไตรซึ่งได้บริจาคเงินปฏิสังขรณ์ไว้ที่วัดพระเชตุพนสมความปรารถนา เงินที่ใช้ในการปฏิสังขรณ์หอไตรนี้เป็นเงินที่แม่เก็บใบตองที่ปลูกในบ้านมาเย็บกระทงส่งไปขายที่ตลาด ได้เงินมาก็รวบรวมไว้ได้เป็นก้อนใหญ่ จึงภูมิใจมาก พระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ทรงทราบก็ทรงพระเมตตาเสด็จไปช่วยงานพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งหลายอีกด้วย ทำให้งานซึ่งตั้งใจจะทำเงียบ ๆ นั้น กลายเป็นงานที่อุ่นหนาฝาคั่งน่าปลื้มใจ แต่สิ่งที่ทำให้แม่ยังเกิดความปีติยินดีอย่างยิ่งก็คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานกระเช้าผลไม้ใบโตสมชื่อในโอกาสนั้น อันเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ แม่แจกผลไม้ของพระราชทานแก่ลูกหลานที่มาช่วยงานเป็นการต้นเต้นครึกครื้น ตั้งแต่นั้นมาก็ค่อยสบายหายเป็นปรกติดีมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงเริ่มมีอาการป่วยขึ้นอีก ลูก ๆ ก็ทราบอยู่ว่าโรคเก่าของแม่กำเริบขึ้น แต่เมื่อปรึกษาหมอเห็นว่าไม่มีทางจะแก้ไขได้แล้วก็จนใจ พากันยึดยังแม่ไว้ด้วยอยากให้สบายใจนานที่สุด แม่ก็คงรู้ตัวดีแต่พยายามปกปิดอาการป่วยไว้ด้วยความอดทนกลัวลูกจะทุกข์โศก แอบตระเตรียมสิ่งของที่จำเป็นต่าง ๆ ไว้เพื่อแบ่งเบาภาระของลูก ตลอดทั้งรีบจัดธุระที่ยังคั่งค้างให้เสร็จไปเสีย บุญกุศลช่วยให้แม่ไม่ต้องทรมานมากนัก ถึงที่สุดแห่งชีวิตเมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ อายุ ๗๔ ปีเศษ

ตาลปัตร

ตาลปัตรที่พระใช้นั้น เข้าใจว่าเดิมมิใช่ของพระคิดขึ้น หรือคิดขึ้นสำหรับพระคงเป็นของประดิษฐ์ขึ้นสำหรับพัดรำเพยลม ใช้กันเป็นสามัญในอินเดียมาแต่ก่อนพุทธกาล พระเป็นแต่นำของชาวบ้านที่มีอยู่แล้วมาใช้บังตา ท่านผู้รู้ภาษาบาลี ท่านค้นหนังสือที่มาทางพระไตรปิฎกถึงสมัยพุทธกาลว่า จะมีกล่าวถึงพัดว่าอย่างไรบ้าง พบคำ "วาลวิชนี" ไม่มีอธิบายรูปลักษณะ ใช้แต่ในเครื่องราชกกุธภัณฑ์ "จิตรวิชนี" ทำด้วยอะไรไม่ทราย ปรากฏแต่เพียงว่าเป็นพัดสำหรับท่านผู้จะมาแสดงธรรมในที่ประชุมใหญ่คือ "ตาลปัตร" ทำด้วยใบตาล มีกล่าวถึงอยู่มากแห่ง ในชั้นเดิมพระเห็นจะใช้แต่พัดที่ทำด้วยใบตาลอย่างเดียว พัดพระจึงได้นามเรียกเป็นสาธารณะว่า "ตาลปัตร" สืบมา แม้แต่จะได้ดัดแปลงไปเป็นอย่างอื่น พัดยศพระราชาคณะ แต่ก่อนก็ยังเรียกกันว่า "ตาลิปัตรพัดแฉก" อนึ่งพัดที่พระภิกษุทั้งลังกา พม่า ไทยถือ แม้จะมีรูปลักษณะต่างกันไปบ้าง ก็ทำด้วยใบตาลเหมือนกันทั้งสิ้น จนฝรั่งเรียกพระภิกษุว่า "ตาลปวน"

พัดวาลวิชนี ซึ่งเป็นเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์สิ่งหนึ่งนั้น ถือกันมาว่าหมายถึงพัดใบตาลขนาดเล็ก ที่มีด้ามอยู่ทางข้างตัวพัดแต่ปิดทองเสียด้วยให้สมเป็นเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าแผ่นดิน พัดโบกก็เช่นเดียวกัน พัดวาลวิชนีมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพัชนีฝักมะขาม มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า พระเพทราชา ทรงโบกพัชนีฝักมะขามสามครั้งให้สัญญาณเดินกระบวนแห่พระยรมศพ จนละครแต่ก่อนเรียนแยบมาใช้ ให้ตัวนายโรงเอกถือพัชนีฝักมะขามเป็นประจำ ขุนนางพม่าแต่งตัวเต็มยศก็ยังถือพัชนีฝักมะขามอยู่ ใครจะจำอย่างใครไม่ทราย ตาลปัตรที่พระพม่าใช้เป็นพัดแยบนี้ แต่มีใบขนาดใหญ่และด้ามสั้น ใช้ถือบังหน้าก็ได้ บังแดดบังฝนก็ได้ ตาลปัตรที่พระลังกาใช้มีลักษณะเหมือนพัดพัดไฟ มีด้ามตรงกลางแต่สั้น ตาลปัตรพระไทยเป็นจำพวกเดียวกับพระลังกาแต่มีใบใหญ่จึงต้องใช้ตับคายให้คงรูปอยู่ได้ ต่อมาจึงคิดดัดแปลงกันไปเป็นทำด้วยสิ่งอื่น เช่น ขนนก แผง งาช้าง และผ้าหุ้มโครงไม้ไผ่เป็นต้น

ตามหลักฐานที่ปรากฏโดยรูปปั้นก็ดีรูปเขียนก็ดีพัดพระไทยทำเป็นรูปกลมแบบพัดหน้านางและมีด้ามสั้นมาก่อน พระพุทธรูปสมัยลพบุรีทำปางโปรดพุทธยิดามารดา กำลังทรงถือพัดมีลักษณะดังกล่าวนี้ ช่างที่ทำท่านอาจจะได้หลักมาจาก "จิตรวิชนี" ก็ได้

พระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะสำนึกในพระราชหฤทัยว่า ตาลปัตรแต่ก่อนมีด้ามสั้น จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ออกแบบพัดพระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๖ ให้มีด้ามสั้นผิดกว่ารัชกาลก่อน ๆ

พัดยศ

การประดิษฐ์พัดให้มีลักษณะผิดแปลกวิจิตรออกไปนี้เองที่ทำให้เกิดมีพัดยศ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงสันนิษฐานไว้ว่า พัดพระอย่างเอาไม้ผูกโครงขึ้นผ้าที่เรียกกันว่า "พัดรอง" เป็นของประดิษฐ์ขึ้นต่อภายหลัง สำหรับเป็นเครื่องยศพระเถระ (แม้พัดงาสานก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน) มีหลักฐานอยู่ในหนังสือ "จารึกกลียาณี" (หอพระสมุด ฯ พิมพ์ทั้งอรรถและแปล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ หน้า ๑๒๘) ความว่าพระเจ้าหงยาวดี รามาธิบดี (ธรรมเจดีย์ปีฎกธร) ซึ่งเสวยราชย์ร่วมสมัยกับรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ประสงค์จะฟื้นพระศาสนาในรามัญประเทศ แต่งทูตพาพระเถระมอญ ๒๒ รูป ไปยังสิงหฬทวีป ให้ไปยวชแปลงเป็นนิกายลังกาวงศ์ เมื่อยวชแปลงเสร็จแล้ว พระเจ้าภูวเนกพาหุ ซึ่งครองกรุงสิงหฬอยู่ ณ เมืองโคลัมโบเป็นราชธานี ทรงตั้งพระเถระมอญเหล่านั้นให้มีราชทินนามต่าง ๆ จะยกพอเป็นตัวอย่างเช่น ตั้งพระโมคคัลลานะเถระเป็นที่พระศิริสังฆโพธิสามีเป็นต้น และพระราชทาน "ของควรแก่สมณะ" หลายอย่าง อย่างหนึ่งในคำแปลว่า "ตาลปัตรมีด้ามอันแล้วด้วยงา อันนายช่างกลึงผู้ฉลาดกลึงเป็นอันดีแล้วองค์ละอันหนึ่ง" ตาลปัตรลังกาอย่างที่ว่านี้เป็นของโบราณมีอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพ ฯ เป็นพัดพื้นแพรรูปคล้ายกับพัดรองไทยด้ามงากลึงสั้นกว่า แต่ใหญ่กว่าด้ามพัดรองของไทย ความที่ว่ามานี้ส่อว่าการที่ทรงตั้งพระเถระให้มีราชทินนามก็ดี ให้มีพัดยศก็ดี ไทยเราได้แบบอย่างมาจากลังกา

พยหลักฐานอีกกระทงหนึ่งอยู่ในจดหมายเหตุของทูตลังกาที่มาขอคณะสงฆ์ไปตั้งสมณวงศ์ให้กลับมีในลังกาทวีป เมื่อรัชกาลพระเจ้ายรมโกฐ ซึ่งพิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่อง "ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ หน้า ๑๒๗ ทูตลังกาพรรณนาถึงไปเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชณวัดมหาธาตุ ว่าในตำหนักที่รับแขกมีบัลลังก์ตั้งพัดยศด้ามงาสองเล่ม เล่มหนึ่งพันพัดสานด้วยงา อีกเล่มหนึ่งพันกำมะหยี่สีแดงปักเป็นลวดลายด้วยทองและเงิน พออ่านก็นึกได้ทันทีว่าราชทินนามสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ที่ลงท้ายสร้อยนามว่า "คามวาสีอรัญวาสี" คงมีพัดยศสองเล่มทุกองค์ พัดงาสานเป็นเครื่องหมายฝ่ายอรัญวาสีพัดแฉกกำมะหยี่ปักทองเงิน เป็นเครื่องหมายฝ่ายคามวาสี ทูลสมเด็จพระมหาสมณะทรงเห็นชอบด้วย ตรัสว่าเสียดายที่ทูลช้าไป ท่านทรงจัดแยบตราชาดสมเด็จพระราชาคณะให้เขียนรูปพัดแฉกเสียทั้งสองข้าง ถ้าทูลเสียก่อนก็จะให้ทำเป็นรูปพัดหน้านางข้างหนึ่ง ทำให้ได้หลักว่าไทยได้แยบพัดหน้านางมาแต่ลังกา พัดแฉกและพัดพุดตานอาจจะเป็นแยบไทยคิดแก้ไขก็เป็นได้

สมเด็จกรมพระยานริศ ฯ ตรัสไว้ว่า "พัดพระของเราเข้าใจว่าแต่ก่อนคายตับทั้งสันกระทั่งพัดแฉก เห็นได้ที่พัดยศทุกอย่างยังมียอดงาสำหรับสวมปลายตับ เคยเห็นรูปพระลาวฝรั่งเศสทำเข้ามาเป็นรูปกำลังยิณฑยาต ถือไม้เท้าและพัดด้วย พัดนั้นทำด้วยแผง รูปร่างอย่างที่เขียนมานี้ เข้าใจว่าพัดแฉกของเราจะออกจากนั่นเอง

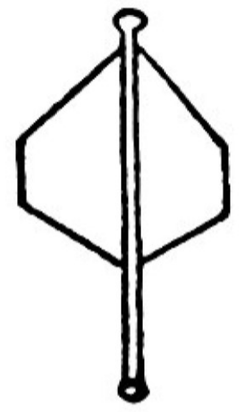

คำที่เรียกว่า พัดพุดตานนั้น เห็นว่าผิดเพราะที่จริงเป็นดอกบัวไม่ใช่ดอกพุดตาน อยากจะหาความว่าเรียกชื่อพัดพุดตานจะเกิดขึ้นไม่แก่กว่ารัชกาลที่ ๓ เพราะลายเทศพุดตานเกิดขึ้นในรัชกาลนั้น เป็นแฟชั่นที่ใช้ชื่อนั้นตลอดไป จนถึงพระที่นั่งพุดตานด้วย น่าสงสัยว่าพัดพุดตานนั้นแต่ก่อนท่านจะเรียกกันว่าพัดอะไร

พิจารณาดูพัด เห็นพัดชนิดที่เรียกว่า พุดตานสลับสีเช่นงามล้ำเลิศ ใจกลางเป็นผ้าสำรยับ กลีบบัว ชั้นในสีน้ำเงิน กลีบบัวชั้นนอกสีแดง มีปักทองแต่ลวดขอบ

ล้อมลาย ดูเห็นจะแข้งงามดีกว่าพัดพุดตานอย่างเอกที่ยักลายทองถี่เต็มไปทั้งตัวนั้นเสียอีก เห็นได้ว่าเป็นของที่นายช่างเขาคิด ของที่จัดว่าอย่างดีนั้นเห็นได้ว่าคนไม่ใช่ช่างเข้าคิดแก้ไขเปลี่ยนแปลง เช่นพัดแฉกตาด เป็นต้น เอาทองยักทอง จะหางามได้ที่ไหน พันกับลายกระทบกันเห็นอะไรไม่ได้ เป็นแต่ได้ความภูมิใจว่าได้ใช้ของดีเลิศทำหมดทั้งสิ้นด้วยกันเท่านั้น"

พัดแฉกของพระราชาคณะในสมัยรัชกาลที่ ๕ รุ่นเก่า ยักดันเลื่อมเฉพาะแต่พัดพระราชาคณะผู้ใหญ่ตั้งแต่ชั้นธรรมเป็นต้นไป นอกจากนั้นใช้ยักหักทองขวาง คือยักไหมทองขอยหักด้วยดันข้อยนพันกำมะหยี่ พัดพระราชาคณะชั้นเทพ ก็ยักหักทองขวางประดับพลอย พัดยศพระหัวเมืองแต่ก่อนมา พันสักหลาด เอาทองแผ่ลวดตัดติดเป็นลาย รูปพัดพระครูสังฆปาโมกข์เจ้าคณะเมืองเหมือนพัดแฉกพระราชาคณะ พัดพระครูที่มิได้เป็นสังฆปาโมกข์เป็นเหมือนพัดพุดตาน พัดยศนี้ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขกันมาหลายครั้ง ที่ยังใช้อยู่ในบัจจุบันมีดังนี้

ลำดับชั้นและรูปลักษณะพัดยศ

พัดยศที่ใช้อยู่ในบัจจุบันนี้มีลักษณะต่างกันดังนี้

๑. พัดตำแหน่งสกลมหาสังฆปรินายก

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พันตาดเงิน สลับลูกดิ่นตาดทอง ยักดันเลื่อมและทองแร่ง ใจกลางยักเป็นช่อใบเทศ ยอดงาเป็นฉัตรสามชั้น พัดเล่มนี้เป็นพัดประจำตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอย่างธรรมดา แต่หากเป็นสกลมหาสังฆปรินายกที่จัดว่ามีวุฒิพิเศษ ก็อาจจะโปรดเกล้า ฯ ให้ทำพัดยศที่มีเครื่องประดับงดงาม มีเครื่องหมายแสดงวุฒินั้น ๆ ขึ้นพระราชทานถือว่าเป็นการยกย่องเกียรติยศเพิ่มขึ้น

๒. พัดตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ (ชั้นสุพรรณบัฏ) คือ

สมเด็จพระวันรัต
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
สมเด็จพระมหาวิรวงศ์
สมเด็จพระพุฒาจารย์

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นตาดเหลืองมีลูกดิ่นสลับเป็นริ้วด้วยตาดสีน้ำเงินอ่อนและขาวปักลายกนกด้วยดิ้นเลื่อมและทองแร่ง ใจกลางเป็นตาดเหลืองปักลายใบเทศ

๓. พัดตำแหน่งพระราชาคณะ เจ้าคณะรอง (ชั้นหิรัญบัฏ) คือ

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์
พระพิมลธรรม
พระพรหมมุนี
พระศาสนโสภณ
พระธรรมวโรดม

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นโหมดเหลืองสลับริ้วลูกดิ่นตาดสีแดง ขาว น้ำเงินอ่อน ปักลวดลายด้วยดิ้นเลื่อมและทองแร่ง ใจกลางเป็นโหมดเหลืองปักลายใบเทศ

๔. พัดตำแหน่งพระราชาคณะ เจ้าคณะรอง ฝ่ายอรัญวาสี

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นโหมดขาว ดิ่นริ้วแพรแดง ปักดิ้นเลื่อมและทองแร่ง ใจกลางโหมดเหลือง ปักเป็นช่อใบเทศ

๕. พัดตำแหน่งพระราชาคณะชั้นธรรม ที่เป็นพระราชวงศ์

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นแพรต่วนเหลือง มีริ้วลูกดิ่นชั้นนอกสีเขียวชั้นในสีแดง ปักดิ้นเลื่อม ใจกลางแพรสีเหลือง ปักเป็นลายใบเทศ

๖. พัดตำแหน่งพระราชาคณะชั้นธรรม

เดิมเป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นแพรต่างสี มีริ้วไหมทองเส้นหยายดิ่น ปักดิ้นเลื่อม และทองแร่ง มีสีประจำตำแหน่งดังนี้

๑. พระธรรมเจดีย์ (พื้นพัดสีขาว)
๒. พระธรรมปาโมกข์ (พื้นพัดสีเหลือง)
๓. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (พื้นพัดสีแดง)
๔. พระธรรมธิราชมหามุนี (พื้นพัดสีดำ)
๕. พระธรรมราชานุวัตร (พื้นพัดสีเขียว)
๖. พระธรรมปิฎก (พื้นพัดสีชมพู)
๗. พระธรรมโกษาจารย์ (พื้นพัดสีม่วงอ่อน)
๘. พระธรรมดิลก (พื้นพัดสีน้ำเงินอ่อน)
๙. พระธรรมวราภรณ์ (พื้นพัดสีเหลือง)

พัดยศสำหรับตำแหน่งพระราชาคณะชั้นธรรมที่สร้างขึ้นใหม่ในปัจจุบันนี้ เป็นพื้นด่วนเหลือง มีรัวตาดทองสลับเป็นลูกคั่น ปักดิ้นเลื่อมเหมือนกันหมดทุกตำแหน่ง

การที่สัพัดพระราชาคณะชั้นธรรมใช้สีต่างกันตามตำแหน่งนี้ แต่ก่อนท่านคงจะมีความหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านผู้รู้เคากันว่าเป็นสินพเคราะห์บ้าง สีอัฐทิศบ้าง คงจะเกี่ยวกับการปกครอง เช่นสีประจำกระทรวงบ้าง ล้วนแต่เป็นการเดา ยังไม่มีผู้ใดทราบเหตุผลแน่นอน

๗. พัดตำแหน่งพระราชาคณะชั้นเทพ

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ รุ่นเก่าลายกระจังขอบนอกเป็นพื้นกำมะหยี่สีแดง รัวลูกคั่นเขียวสลับกับพื้นน้ำเงินแก่ ปักดิ้นเลื่อมทองแร่งและประดับพลอย

พัดสำหรับตำแหน่งพระราชาคณะชั้นเทพที่สร้างเป็นรุ่นใหม่ในปัจจุบันนี้ เปลี่ยนเป็นลายกระจังขอบนอกใช้พื้นกำมะหยี่สีม่วง ถัดไปเป็นพื้นกำมะหยี่สีเขียว คั่นด้วยกำมะหยี่สีแดงกับสีม่วง ใจกลางเป็นกำมะหยี่สีฟ้า ปักดิ้นเลื่อม แต่ในส่วนที่เคยประดับพลอยมาแต่เดิม เปลี่ยนเป็นใช้ลูกแก้วประดับ พัดยศแบบเก่าที่ยังคงมีเหลืออยู่ ก็ยังคงใช้พระราชทานปนกันไปโดยถือว่ามีศักดิ์เสมอกัน เพราะเหตุผลในการเปลี่ยนแปลง ก็เพื่อ

ความสะดวกในการหาของที่มีในตลาดและเพื่อการประหยัดเท่านั้น ถ้าเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระใช้พันพัดเป็นสีขาวล้วนนอกนั้นเหมือนกัน

๘. พัดตำแหน่งพระราชาคณะชั้นราช

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นกำมะหยี่สลับสีปักทองแร่ง ใจกลางหน้าราหู ริ่นเก่ากระจังขอบนอกเป็นพื้นกำมะหยี่สีเขียว วงในเป็นริ้วสีแดง ใจกลางสีเขียว มีขอบสีม่วง ที่ทำใหม่ในปัจจุบันนี้ กระจังขอบนอกเป็นพื้นกำมะหยี่สีแดงแก่ วงในเป็นริ้วสีเขียว สีน้ำเงิน สีแดงแก่ตามลำดับ ใจกลางเป็นสีเหลือง

ถ้าเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระใช้พื้นกำมะหยี่สีขาวล้วนนอกนั้นเหมือนกัน

๙. พัดพระราชาคณะสามัญ เปรียญ

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นกำมะหยี่สลับสีปักดิ้นเลื่อม ใจกลางปักหน้าราหูใหญ่ กระจังขอบนอกสีแดง ลายลูกคั่นสลับสีเขียว ม่วง เหลือง ใจกลางสีน้ำเงิน

ถ้าเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระใช้พื้นกำมะหยี่สีขาวล้วน นอกจากนั้นเหมือนกัน

๑๐. พระราชาคณะยก เทียบเปรียญ

เป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นกำมะหยี่สลับสีปักดิ้นเลื่อม ใจกลางปักหน้าราหูเล็ก สีที่ใช้นั้นกระจังขอบนอกสีแดง ลายลูกคั่นสีเขียว สีน้ำเงิน สีเหลือง ใจกลางสีน้ำเงิน

๑๑. พระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนา

พัดหน้านาง พื้นงาสาน ขอบงา คายบังงา

๑๒. พระราชาคณะยก

พัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นกำมะหยี่สลับสี ปักดิ้นดาน พื้นสีแดงสลับลูกคั่นเขียว ใจกลางหน้าราหูเล็ก

๑๓. พระครูเจ้าคณะจังหวัด ชั้นเอก

พัดเปลวเพลิง พื้นสักหลาดแดง กลางสลับสีขาย เขียว ม่วง ปักดิ้น

๑๕. พระครูเจ้าคณะจังหวัด ชั้นโท

พัดเปลวเพลิง พื้นสักหลาดแดงล้วน ปักดิ้น

๑๕. พระครูปลัดของสมเด็จพระราชาคณะ

พัดพุดตาน พื้นกำมะหยี่เหลืองสลับกำมะหยี่แดง ลวดใหญ่ปักทองแร่ง ลวดเล็กปักดิ้นด้าน ลายปักดิ้นมันและเลื่อมเงิน

๑๖. พระครูปลัดของพระราชาคณะ เจ้าคณะรอง

พัดพุดตาน พื้นกำมะหยี่แดงสลับกำมะหยี่เหลือง ลวดใหญ่ปักดิ้นมัน ลวดเล็กปักดิ้นด้าน ลายปักดิ้นมันและเลื่อมเงิน

๑๗. พระครูปลัดของพระราชาคณะชั้นธรรม

พัดพุดตาน พื้นกำมะหยี่น้ำเงินสลับกำมะหยี่แดง ลวดใหญ่ปักดิ้นด้าน ลวดเล็กปักดิ้นมัน ลายปักดิ้นมัน

๑๘. พระครปลัดของพระราชาคณะชั้นเทพ

พัดพุดตานพื้นสักหลาดเขียวสลับสักหลาดแดง ลวดใหญ่เล็กปักไหมทองถักลายปักดิ้นมัน ก้านลายปักดิ้นด้านและเลื่อมทอง

๑๙. พระครูปลัดของพระราชาคณะชั้นราช

พัดพุดตานพื้นสักหลาดม่วงสลับสักหลาดแดง ลวดใหญ่เล็กปักไหมทองถักลายปักดิ้นมัน ก้านลายปักดิ้นด้านและเลื่อมทอง

๒๐. พระครูเจ้าอาวาส พระอารามหลวงชั้นเอก

พัดพุดตานใบใหญ่ พื้นกำมะหยี่สลับสีเขียวกับแดง ปักดิ้นเลื่อม ขอบลวดทอง

๒๑. พระครูเจ้าอาวาส พระอารามหลวงชั้นโท

พัดพุดตานใบกลาง พื้นกำมะหยี่สลับสีแดงขอบน้ำเงิน ปักดิ้นเลื่อม

๒๒. พระครูเจ้าอาวาส พระอารามหลวงชั้นตรี

พัดพุดตานใบเล็ก พื้นกำมะหยี่สลับสีแดงขอบเขียว ปักดิ้นเลื่อม

๒๓. พระครูกรรมการสงฆ์จังหวัด

พัดพุดตานพื้นสักหลาดแดง กลางสลับสีน้ำเงินแดงและเขียว ขลิบทองเลื่อม

๒๔. พระครูเจ้าคณะอำเภอชั้นเอก

พัดพุดตานพื้นสักหลาดแดงล้วน ขลิบทอง

๒๕. พระครูวิสัยในกรุง

พัดพุดตานพื้นกำมะหยี่ขาว ขลิบทองเลื่อม

๒๖. พระครูวิสัยหัวเมือง

พัดพุดตานพื้นสักหลาดขาว ขลิบทอง

๒๗. พระครูพิเศษ

พัดพุดตาน พื้นกำมะหยี่น้ำเงินขลิบไหมทอง กลางมีอักษรพระนาม จ. ป. ร. ใต้พระเกี้ยว

๒๘. พระครูฐานานุกรมและพระครูปริต

พัดพุดตานพื้นกำมะหยี่แดง ขลิบทองเลื่อม (ชั้นเอกใบใหญ่ ชั้นโทใบเล็ก)

๒๙. พระครูเจ้าคณะอำเภอชั้นโท

พัดพุดตานพื้นแพรแดง กลางขอบน้ำเงิน สลับเยี่ยระบับ ขลิบทอง

๓๐. พระครูกรรมการสงฆ์อำเภอ

พัดพุดตานพื้นแพรแดงล้วน ขลิบทอง

๓๑. พระครูวินัยธรและพระครูธรรมธร (ฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า)

พัดพุดตาน พื้นสักหลาดแดงล้วน ขลิบทองเลื่อม ลายละเอียด

๓๒. พระครูวินัยธรและพระครูธรรมธร (ฐานานุกรมของเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะรอง พระราชาคณะชั้นธรรมและชั้นเทพ)

พัดพุดตาน พื้นสักหลาดแดงล้วน ขลิบทองเลื่อม ลายหยาบ

๓๓. พระครูคู่สวด (ฐานานุกรมของเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรอง)

พัดพุดตาน พื้นสักหลาดสลับสีเขียวกับแดง ขลิบคิ้วเลื่อม

๓๔. พระปลัด (ฐานานุกรมของพระราชาคณะสามัญ)

พัดพุดตานพื้นเยียระยับ สลับอัตลัด เขียวกับแดง

๓๕. พระครูรองคู่สวด (ฐานานุกรมของเจ้าคณะใหญ่)

พัดหน้านาง พื้นกำมะหยี่หักทองขวาง

๓๖. พระครูสังฆ (ฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าตลอดถึงของพระราชาคณะชั้นราช)

พัดหน้านาง พื้นกำมะหยี่แดงล้วน สำหรับชั้นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรอง พื้นสักหลาดแดงล้วน สำหรับพระราชาคณะชั้นธรรม ชั้นเทพ และชั้นราช กระหนกและลวดขลิบไหมทอง ใบและดอกขลิบคิ้วเหมือนกันหมด

๓๗. พระครูสมุห์ (ฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าตลอดถึงของพระราชาคณะชั้นราช)

พัดหน้านางพื้นอัตลัด สีแดงสลับดำ หรือม่วงอ่อนสลับม่วงแก่ ประดับเลื่อม ถ้าพระครูสมุห์ของพระราชาคณะสามัญและของพระครูเจ้าอาวาส ไม่ประดับเลื่อม

๓๘. พระครูใบฎีกา (ฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าตลอดถึงพระราชาคณะชั้นราช)

พัดหน้านางพื้นอัตลัด สีดำสลับแดงหรือม่วงแก่สลับม่วงอ่อน ประดับเลื่อม ถ้าพระครูใบฎีกาของพระราชาคณะสามัญ และของพระครูเจ้าอาวาสไม่ประดับเลื่อม (พัดพระครูสมุห์กับพระครูใบฎีกานี้ ด้วยเหตุที่มีสีและดอกเลอะเทอะ จึงมีฉายาเรียกกันว่าพัดตุ๊กแก)

พัดพระฐานานุกรมในปัจจุบันนี้มิได้สร้างใหม่แล้ว เพื่อประหยัด ที่ใช้อยู่ก็เป็นแต่ของเก่าที่มีอยู่แล้ว

พัดแฉกงาทรงพุ่มเข้าบิณฑ์
ทำด้วยงาทั้งเล่มแกะเป็นลวดลายโปร่งประดับพลอย
เป็นพัดประจำตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุต
ฝีมือช่างสมัยรัชกาลที่ ๔

พัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์

(บน)

พัดยศพระราชาคณะ

(ล่าง)

พัดเปรียญ

พัดแฉก
เปลวเพลิง

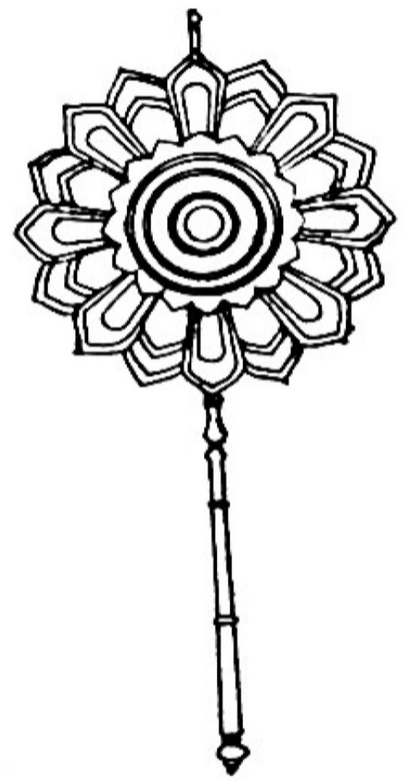

พัดพุดตาน

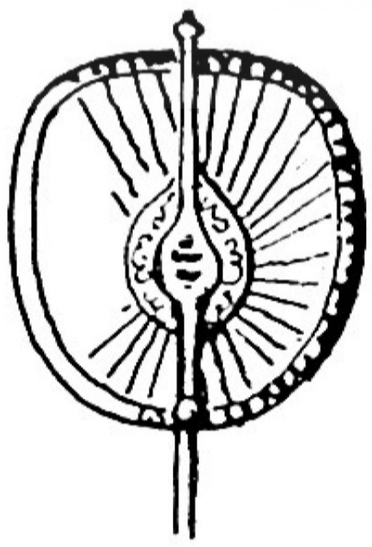

พัดพระเปรียญสมัยรัชกาลที่ ๕
และพัดพระพิธีธรรม

พัดพระเปรียญสมัยรัชกาลที่ ๖

พัดพระพิธีธรรม

พระสงฆ์ที่สวดภาณวารหรือสวดอาฏานาในพิธีครุยแต่ก่อนนั้น เรียกว่าพระพิธีธรรม ชื่อพระพิธีธรรมนี้พึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก่อนนั้นเรียกว่าอะไรไม่ทราย เมื่อเลิกพิธีครุยแล้ว พระพิธีธรรมคงมีหน้าที่แต่สวดพระอภิธรรมในงานพระศพอย่างเดียว พัดยศของพระพิธีธรรมมีลักษณะดังนี้

เป็นพัดหน้านาง พื้นแพร ขลิบไหมทอง ลักษณะเหมือนพัดเปรียญรัชกาลที่ ๕ สีต่าง ๆ กัน คือ สีเหลือง สีแดง สีน้ำเงิน สีเขียว รวมสี่เล่มเป็นหนึ่งสำรับ

พัดยศพิเศษ

ในบรรดาตาลิปัตรพัดยศที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเป็นพัดประจำตำแหน่งสมณศักดินั้น มีพัดที่จัดว่าเป็นพิเศษ มีได้พระราชทานทั่วไปมีอยู่ ๓ เล่ม คือ

๑. ตาลิปัตรแฉกงาปรุ อย่างพัดด้ามจิวจิน มีรูปมนเป็นวงกลมดังพัดหน้านาง แต่มียอดและด้ามมีขั้วเหมือนพัดแฉก เป็นตาลิปัตรสำหรับพระราชาคณะในราชตระกูลฝ่ายวิปัสสนาธุระ ถือเป็นเกียรติยศ ตาลิปัตรเล่มนี้กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้สร้างขึ้น เดิมเตรียมจะพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าอำไพ ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดอรุณ แต่ยังไม่ทันทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ พระองค์เจ้าอำไพลาผนวชเสียก่อน ตาลิปัตรจึงค้างมา ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหม่อมเจ้าเล็ก ในพระประพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนราเทเวศร์ ซึ่งประสูติในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ และทรงผนวชอยู่ ณ วัดอมรินทร์มาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เล่าเรียนทางวิปัสสนาธุระ เป็นหม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ มีศักดิ์เหมือนพระราชาคณะ พระราชทานตาลิปัตรแฉกงาแกะเล่มนี้ให้ถือเป็นเกียรติยศ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (เล็ก) ดำรงตำแหน่งนี้มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงสิ้นชีพิตักษัย เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

ต่อมาทรงตั้งหม่อมเจ้าชัชวาลย์ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหลวงยศินทรไพศาลโสภณ ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดราชประดิษฐ์ เป็นหม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ แต่หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (ชัชวาลย์) เป็นพระราชาคณะอยู่ไม่ทันถึงปี ก็สิ้นชีพิตักษัย จะได้พระราชทานตาลิปัตรงาแกะให้ถือหรือไม่ ไม่ปรากฏหลักฐาน

ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ตำแหน่งหม่อมเจ้าพระราชาคณะฝ่ายสมถะ มีหน้าที่เป็นประธานสงฆ์ในการพระราชพิธีบางอย่าง คือพิธีพืชมงคลเป็นต้น ตั้งแต่หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (เล็ก) สิ้นชีพิตักษัย ไม่มีหม่อมเจ้าที่จะเป็นแทน จึงทรงตั้งหม่อมราชวงศ์พระวินัยมุนี ซึ่งมีนามเดิมว่าหม่อมราชวงศ์พยอม เสนีวงศ์ เป็นบุตรหม่อมเจ้าบานในพระประพันธวงศ์เธอกรมหลวงเสนีบริรักษ์ อุปสมบทอยู่ที่วัดอมรินทร์ เป็นที่พระสังวรวรประสาธน์ พระราชทานตาลิปัตรงาแกะเล่มนี้ให้ถือเป็นเกียรติยศต่อมา หม่อมราชวงศ์ พระสังวรวรประสาธน์ (พยอม) ถึงมรณภาพเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ ต่อจากนั้นมาก็มิได้มีผู้ใดได้รับพระราชทานพัดงาแกะอีก เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดตั้งพิพิธภัณฑสถาน ทรงขอมาเก็บรักษาไว้ยังคงอยู่ ณ ที่นั้นจนทุกวันนี้

๒. พัดแฉกถมปัด มีลักษณะเป็นพัดแฉกเปลวเพลิง มีลายถมปัดสีเขียวบนพื้นสีเหลืองเหมือนกันทั้งด้านหน้าและด้านหลัง พัดแฉกถมปัดสร้างขึ้นเมื่อใด ไม่พบหลักฐาน เข้าใจว่าจะสร้างในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นสมัยนิยมเครื่องถมปัด มีหลักฐานที่กล่าวถึงอยู่ครั้งเดียว เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นพระราชาคณะสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะสามัญ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ พระราชทานตาลิปัตรแฉกถมปัดให้ทรงถือเป็นพัดยศ ต่อจากนั้นก็ไม่ปรากฏว่าได้พระราชทานผู้อื่นอีก พัดแฉกถมปัดขณะนี้เก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

๓. พัดแฉกงาแกะประดับพลอย มีลักษณะเป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ แกะด้วยงาทั้งเล่มตลอดด้าม ไขสลักเป็นลายโปร่งอย่างประณีต ประดับพลอย เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ผู้ซึ่งเป็นต้นสกุล "บุรณศิริ" เป็นผู้ทำถวายในรัชกาลที่ ๔ บางแห่งว่า ทำโดยพระราชดำรัสสั่ง โปรดเกล้า ฯ พระราชทานแด่สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ให้ทรงถือเป็นพัดยศ ปรากฏอยู่ในประกาศรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒ เรื่องพระราชทานเปลี่ยนตาลิปัตร ซึ่งพิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะ ดังนี้

พระยาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จทรงพระผนวช ประพฤติวิสุทธิสาสนพรหมจรรย์มาช้านาน เป็นพระอุปัชฌาจารย์ครุฐานิยบุรุษรัตน แห่งพระบรมราชสกุลวงศ์ แลมหาชนเป็นอันมาก เป็นปธานาธิบดีมีอิสริยยศยิ่งกว่าบรรดาคณะสงฆนิกร คามวาสี อรัญวาสี ฝักฝ่ายเหนือทั้งปวง ควรจะมีสิ่งสำคัญสมควรเป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศให้แปลกพิเศษกว่าพระราชาคณะทั้งปวง ครั้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริให้ช่างทำตาลิปัตรแฉก ล้วนแล้วด้วยงาแกะจำหลัก ประดับพลอยงามวิจิตร ถวายให้เป็นสำคัญเครื่องหมายพระเกียรติยศครั้งหนึ่งแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปัตยุบันนี้ จึงทรงพระราชดำริ ให้เจ้าพนักงานทำตาลิปัตรแฉกคืนทั้งตัว เป็นของประณีตงามมิต้ามทั้งแท่ง เพิ่มถวายอีกครั้งหนึ่ง ให้เป็นชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศภิยโยภาพปรากฏไปสิ้นกาลนาน พัดเล่มนี้ในหนังสือทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ ของพระยาเมธาธิบดี อธิบดีกรมธรรมการกล่าวว่า เป็นพัดพิเศษประจำตำแหน่งสกลสังฆปรินายก แต่เมื่อสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ได้รับพระราชทานพัดแฉกงาให้ทรงถือ ในรัชกาลที่ ๔ นั้น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงดำรงตำแหน่ง ซึ่งในคำประกาศสถาปนาเป็นกรมหมื่นยวรรังษิสุริยพันธ์ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๙๔

เรียกว่าเป็นประธานาธิบดีในธรรมยุติกนิกายิกสังฆมัยมยวรนิเวสาธิคณะ และมิได้เลื่อนพระอิสริยยศอิกตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุต เมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ (วันเดียวกับที่ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เป็นสมเด็จพระสังฆราช พระราชทานพัดแฉกงาเป็นพัดยศ ได้ทรงถือมาตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรศิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ พระราชทานพัดแฉกงาเป็นพัดยศ ได้ทรงถือมาตลอดพระชนมายุ

ในรัชกาลปัจจุบัน โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพัดแฉกงาแก่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่น นพวงศ์) เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ (คือสมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) พัดแฉกงามีหลักฐานการพระราชทานสืบเนื่องกันมาดังนี้ ผู้ที่ได้รับพระราชทานดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุต และเป็นพระราชวงศ์ทั้งสิ้น พัดแฉกงามีโอกาสใช้น้อยที่สุด คือใช้ในวันงานพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา กับวันรับพระกฐินหลวงเท่านั้น โดยปกติใช้แต่พัดแฉกตาด ซึ่งได้พระราชทานตามฐานานุศักดิ์อยู่แล้ว

สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ เคยทรงยืนกรำอธิบายมาถวายสมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ผู้ซึ่งทูลถามไปถึงประวัติพัดแฉกงาเล่มนี้ มิใจความว่า พัดเล่มนั้นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ทำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิใช่เป็นพัดหลวง พร้อมทั้งรายพระนามผู้ที่ได้รับพระราชทานให้ถือสืบเนื่องกันมาถึงกรมหลวงชินวรศิริวัฒน์ เป็นเหตุให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ สนพระทัย

ใคร่จะทรงทรายให้ละเอียดยิ่งขึ้น ทั้งสองพระองค์จึงทรงโต้ตอบกันในสาส์นสมเด็จ มิข้อวินิจฉัยประกอบด้วยเหตุผลและความรู้เบ็ดเตล็ดน่าฟัง จึงได้คัดตัดตอนมาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทูลว่า

เรื่องพัดแฉกงา ได้พบหนังสือเข้าใหม่ เป็นประกาศในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๒ ว่าด้วยพระราชทานพัดแฉกปักทองทำใหม่ แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ข้อความในประกาศนั้น มิกล่าวอ้างถึงพัดแฉกงา ว่าพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริให้ช่างทำพัดแฉกงาพระราชทานมาครั้งหนึ่ง โดยคำอันกล่าวไว้ดังนี้ จึงสันนิษฐานติดต่อกันเข้าว่า เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คงเป็นผู้ดูแลให้ช่างทำพัดแฉกงานั้น โดยพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ไม่ใช่นึกเองทำเองถวายเป็นส่วนตัว ย่อมเห็นได้อยู่ว่านึกเอาโดยที่ปราศจากเหตุผลนั้นนึกยาก ทั้งพัดแฉกงาเล่าก็เป็นของใหม่ ถึงแม้จะทำเชื่อมติดต่อกันได้ ก็ต้องต่อในที่ควร แต่ละชิ้นก็ต้องเป็นเนื้องาก้วางใหญ่ ลำพังเอกชนในเวลาโน้นจะหางาที่แท่งใหญ่ก็เห็นจะหาได้ยาก นอกจากจะเบิกเอาของหลวงมาใช้

ประกาศนี้ได้จากสมุดเขาดิพิมพ์ใหม่ ชื่อว่า "ประวัติสมเด็จพระสังฆราช" มิกล่าวถึงผู้ทรงตำแหน่งพระสังฆราชในกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๒ องค์ ใครส่งมาให้ก็ยังไม่ทราบ ในนั้นมีคำนำของพระยาทิพโกษา อ้างว่าฝ่าพระยาททรงเรียงต่อจากกรมพระสมมตอมรพันธ์ อันได้ทรงเรียงค้างอยู่ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าวัดราชบพิธ ทรงจัดการให้ดิพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ มีความเพียงจรดถึงพระองค์ท่าน ต่อจากนั้นพระยาทิพโกษาคนคว้าหาความมาเรียบเรียงต่อไปถึงเวลานี้

ความในตอนประวัติสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์นั้น มีว่าได้ทรงรับพัดแฉกถมปัดก่อนได้รับพัดแฉกงา พัดแฉกถมปัดนั้นไม่เคยเห็น และไม่เคยได้ยินเสียด้วยซ้ำ

สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ มีลายพระหัตถ์ตรัสตอบ ประทานพระดำริว่า

เรื่องพัดแฉกงานั้นหม่อมฉันได้นึกสงสัยมาแต่ไร ๆ เช่นท่านทรงพระดำริว่า น่าที่ทูลกระหม่อมจะมิรับสั่งให้สร้างขึ้น แต่ยังไม่ได้เห็นประกาศรัชกาลที่ ๕ เป็นแต่ได้เคยฟังคนชั้นผู้ใหญ่เล่าหลายคนเป็นยุติต้องกันว่าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) เป็นผู้ประดิษฐ์พัดแฉกงานั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทูลกระหม่อม แม้ในเรื่องประวัติเจ้าพระยาสุธรรมมนตร ซึ่งหม่อมกรุงแตงลงหนังสือพิมพราชกิจจานุเบกษา เมื่อเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีถึงอสัญกรรมในปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็มีว่าได้ทำพัดแฉกงาถวาย ครั้นมาเห็นอ้างในประกาศก็จำต้องรับว่าพัดแฉกงานั้น เป็นของทูลกระหม่อมทรงพระดำริและดำรัสสั่งให้สร้างขึ้น ถึงกระนั้นคิดดูก็ยังไม่หายฉงน จึงจะทูลข้อที่ฉงนบรรเลงถวาย

๑) อะไรเป็นมูลที่ทูลกระหม่อมทรงพระราชดำริให้สร้างพัดแฉกงานั้น จะว่าเพราะได้ทอดพระเนตร และทรงสังเกตเห็นในรายงานทูตลังกาที่มาขอคณะสงฆ์ไทยครั้งรัชกาลพระเจ้ายรมโกศ ว่าสมเด็จพระสังฆราชมีพัดยศทั้งพัดแฉกตาดและพัดงาสาน จึงทรงประดิษฐ์พัดแฉกงาขึ้น หมายให้พัดทั้ง ๒ อย่างนั้นรวมกันอยู่ในเล่มเดียว ถ้าหากสร้างตอนต้นรัชกาลเหตุไฉนจึงไม่พระราชทานกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสซึ่งเป็นสังฆปรินายก เมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงตั้งสมเด็จพระมหาสังฆปรินายกอิกจนตลอดรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้นยุติได้ว่าพัดแฉกงานั้นมิได้สร้างเป็นพัดยศสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก

๒) เพราะเหตุใดทูลกระหม่อมจึงพระราชทานพัดแฉกงาแก่กรมสมเด็จพระปวเรศ ลองคิดว่าหรือจะทรงพระราชดำริว่า เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าฤกษอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญทรงถือพัดแฉกถมยัด (อันจะมีอธิบายต่อไปข้างหน้า) เป็นของเลวนักจึงโปรดให้ทำพัดแฉกงาพระราชทานให้ใช้แทนพัดแฉกถมยัด ฉะนี้ก็ขัดกับเรื่องประวัติการณ์ ด้วยเมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ในปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ที่ทูลกระหม่อมเสวยราชย์นั้นเองทรงสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปรินายกทรงถือพัดแฉกตาด (ยังตั้งอยู่หน้าพระอัฐิที่วัดพระ

เชตุพนฯนยัคนี้) และทรงสถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นยวรรังษิสุริยพันธุ์ มิ สมณศักดิ์เป็นอนุนายกรองแต่กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ลงมา คงพระราชทานพัด แฉกตาด (อาจจะเป็นเล่มเดียวกับที่ทูลกระหม่อมเคยทรงถือก็เป็นได้) ไม่มีมูลที่สร้าง พัดแฉกงาในครั้งนั้น ถึงต่อมาเมื่อกรมสมเด็จพระปรมานชิต ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว กรมหมื่นยวรรังษิสุริยพันธุ์ก็มิได้เลื่อนพระยศหรือเลื่อนสมณศักดิ์ ยังคงเป็นกรมหมื่น และเป็นอนุนายกมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ ดูก็ไม่มีเหตุที่จะสร้างพัดแฉกงาพระราชทาน

๓) ถ้าทูลกระหม่อมทรงพระราชดำริให้สร้างพัดแฉกงาขึ้น ไฉนจึงไม่โปรด ให้คนสำคัญที่เคยรับราชการช่าง เช่นสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ดี กรมขุนราชสีห์ก็ดี หรือแม้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการก็ดี ทำพัดแฉกงาเล่มนั้น ไปทรงเลือกสรรเจ้าพระยา สุธรรมมนตรี (บุญศรี) ให้เป็นผู้ทำพัดแฉกงา หม่อมฉันพิจารณาดูในเรื่องประวัติของ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ปรากฏว่าได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑ แต่ ถึงรัชกาลที่ ๒ หลีกเลี่ยงจากราชการเมื่อกรมหมื่นศรีสุเรนทรต้องโทษ เพราะเป็นพระ ญาติสนิทกับกรมหมื่นศรีสุเรนทร ไปพึ่งพระบารมีอยู่กับพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ หัว เมื่อยังเป็นกรม ไปทำความชอบในพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดมาก เมื่อเสวยราชย์ ทรงตั้งเป็นจ่ารงในกรมมหาดเล็กแล้วเลื่อนเป็นจมื่นไวยวรนาถ ต่อมาได้เป็นพระยาพิพัฒ โกษาปลัดทูลฉลองกรมท่า แต่ยังทรงใช้ใกล้ชิดติดพระองค์มาเสมอ จนได้เป็นผู้พยาบาล พระองค์คน ๑ เมื่อใกล้จะสวรรคต มีชื่ออยู่ในจดหมายเหตุครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ เลื่อนที่เป็นพระยามหาอำมาตย์ รับราชการในกรมมหาดไทยแต่ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ มา จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ได้เลื่อนเป็นที่พระยาธรรมาเสนาบดีกรมวัง (แต่เจ้าพระยาธรรมา ในรัชกาลที่ ๔ ก็เป็นแต่อย่างเสนาบดีกิตติมศักดิ์ ด้วยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยำราช-ปรีชักษ์ทรงบัญชาการกระทรวงวัง) มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ปลดชรา เลื่อนเป็นเจ้าพระยา สุธรรมมนตรี เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ อยู่ในตำแหน่งนั้นได้ปีเดียวก็ถึงอสัญกรรม พิเคราะห์ตามเรื่องประวัติเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีก็ไม่เคยอยู่ในกรมการช่าง และไม่เคย

ได้ยินว่าเป็นช่างทำสิ่งใดไว้ให้ปรากฏ นอกจากทำพัดแฉกงา กับสร้างวัดบูรณศิริมาต ยารามด้วยบริขาคทรัพย์ จึงคิดไม่เห็นว่าด้วยเหตุใดทูลกระหม่อมจึงโปรดให้เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) เป็นผู้ทำพัดแฉกงา

๔) คิดอีกนัยหนึ่ง ว่าถ้าหากทูลกระหม่อมมิได้ตรัสใช้ แต่เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีใคร่จะทำของอย่างใดอย่างหนึ่งทูลเกล้า ฯ ถวายสนองพระเดชพระคุณ เปรียบว่าเมื่อทรงตั้งเป็นเจ้าพระยาเสนาบดี ถ้าตัวเองเคยหัดเป็นช่างแกะงามาแต่ก่อน หรือมิบริวารชนเป็นช่างแกะงาฝีมือดี จะทำของถวายด้วยงา ก็น่าที่จะทำสิ่งซึ่งเป็นเครื่องราชูปโภค ไฉนจึงทำพัดแฉกงาอันเป็นเครื่องยศของพระเป็นของถวาย ข้อนี้ก็คิดไม่เห็นเหตุจึงเป็นอันจนรอบข้าง แต่ยังมีตัวคนซึ่งควรจะรู้ความที่จริงเหลืออยู่คน ๑ คือพระยามหานิเวศนานุรักษ์ (กระจ่าง บุรณศิริ) ซึ่งเป็นหลานของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีและเกิดทันเวลาอยู่ยังอยู่ ขอให้ทรงถามดูบางทีจะได้ความรู้ให้สิ้นวิมุติกังขาในเรื่องพัดแฉกงา

เรื่องพัดแฉกถมยัดนั้นชอบกลนักหนา หม่อมฉันได้ยินจากท่านผู้ที่ได้เคยเห็นเองดูเหมือนจะเป็นสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์เล่าว่า เมื่อกรมสมเด็จพระปวเรศ ฯ เป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ นั้นทรงถือพัดแฉกถมยัด แต่หม่อมฉันนึกว่าล่วงเวลามาช้านาน พัดแฉกถมยัดนั้นคงสายสูญไปแล้ว จึงเป็นแต่ทรงจำคำที่ได้ยินเล่าไว้ ครั้นถึงสมัยเมื่อหม่อมฉันจัดพิพิธภัณฑสถานในรัชกาลที่ ๗ เห็นของถมยัดที่เป็นเครื่องยศพระราชาคณะแต่ก่อนมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานมาแต่เดิมสักสองสามสิ่ง นึกปรารภว่าของถมยัดที่เป็นเครื่องยศพระเคยเห็นมีของต่าง ๆ หลายอย่าง แต่กระจัดกระจายไปเสียมาก เคยเห็นไปตกอยู่ตามวัดราษฎร์ก็มี หม่อมฉันอยากจะรวมของถมยัดเครื่องยศพระรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานให้ครบทุกสิ่งสักชุด ๑ จึงพูดกับเจ้าพระยาวรพงศ์ ๆ ให้พระศุภรัตน์ (คนอ้วน ๆ ชื่อตัวแกว่ากระไรจำไม่ได้) ขนเครื่องยศถมยัดที่อยู่ในคลังศุภรัตน์มาให้หม่อมฉันดูที่พิพิธภัณฑสถาน ในของเหล่านั้นมีพัดแฉกถมยัดเล่ม ๑ ยังเหลือแต่ใบพัดกับแกนเหล็ก ยอดและด้ามงาหามิไม่ หม่อมฉันเห็นก็ดีใจจนเนื้อเต้น ด้วยมิได้คาดว่า

จะยังอยู่ จึงขอพัดแฉกนั้นไว้และไปขอยอดและด้ามงาพัดแฉกที่กระทรวงธรรมการ ได้มาคุมกันเรียบร้อยให้ตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถาน จะเสด็จไปทอดพระเนตรเมื่อใดก็ได้"

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทูลสนองว่า

"พระดำริในเรื่องสร้างพัดแฉกงานั้นถูกต้องทุกประการ ข้อสำคัญอยู่ที่ถ้าเป็นกระแสพระราชดำริ ทำไมจึงตรัสใช้ให้เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ทำ และถ้าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีคิดทำถวายเอง ทำไมไม่ทำของซึ่งจะพึงทรงใช้อยู่ในพระที่นั่งแล่นไปทำของวัดถวาย ความสงสัยในเรื่องนี้ก่อนที่จะทูลมาก็ได้นึกถึงพระยามหานิเวศน์ (กระจ่าง) ว่าถ้าถามดูก็คงจะได้รู้ความ ถึงจะเกิดทันหรือมิทันก็คงจะยอกให้สิ้นข้อกังขาได้ ด้วยเป็นผู้เอาใจใส่อยู่ในทางโบราณคดีคนหนึ่ง แต่ก็ตายไปเสียหลายปีแล้ว เป็นอันสิ้นทางที่จะเอาความแน่ได้ อย่างไรก็ดี พัดแฉกงานั้นไม่ได้ทำขึ้นสำหรับทำแหน่งสังฆปรินายกเป็นแน่

ดีใจเป็นล้นพ้น ที่ได้ทราบว่าพัดแฉกถมยอดนั้นยังอยู่จะดีได้ ขอถวายบังคมอนุโมทนาที่ได้ทรงติดตามมาประดิษฐานไว้ให้ดูได้ พระศุภรัตน์คนอ้วน ๆ นั้น เคยได้ยินเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เรียกว่า "จ้อย" ชื่อเดิมคงชื่อจ้อย ดูไม่สมกับตัวเลยเว้นแต่เสียง"

สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ประทานพระดำริตอบมาว่า

"เรื่องพัดแฉกงานั้น หม่อมฉันไม่ทรายหรือหากทรายก็ลืมสนิทว่าพระยามหานิเวศน์ (กระจ่าง) ถึงอนิจกรรมเสียแล้ว ก็เป็นอันหมดทางที่จะสืบจากผู้รู้เห็นด้วยตนเอง ถ้ายังอยากจะรู้เรื่องพัดแฉกงานั้นก็ได้แต่คิดดูโดยเดา หม่อมฉันจะลองทูลเดาสักทางหนึ่งซึ่งคิดเห็นว่ามีเค้าเงื่อนอยู่ หม่อมฉันไม่เชื่อว่าทูลกระหม่อมได้ดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ทำพัดแฉกงาเล่มนั้นด้วยเห็นเหตุดังได้ทูลอธิบายไปแล้ว เชื่อว่าเป็นของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีทำขึ้นถวาย ด้วยความคิดของตนเอง จึงตั้งกระทู้ทางคิดเดาว่ามีมูลอะไรบ้างที่จะเป็นต้นเค้าของความคิดทำพัดแฉกงา นึกได้ว่าในเรื่องพุทธประวัติมีว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ดูเหมือนจะเป็นพระเจ้าปะเสนทิได้ทำพัดงาถวาย

พระพุทธองค์ สำหรับทรงถือในเวลาประทานพระธรรมเทศนา เรื่องนั้นพวกสร้างพระพุทธรูปได้เอามาเป็นคติ ทำพระพุทธรูปปางหนึ่งทรงถือพัดมีมาแต่โบราณ ยกตัวอย่างดังเช่นพระชัยนวรัฐ ที่เจ้าเชียงใหม่ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นต้น และยังมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานอีกหลายองค์ แต่ชั้นเก่าทำพัดเป็นรปกลมหรือรปไข่ เช่นรปพัดงาสานพระชัยของหลวงสร้างประจำรัชกาลก็คงมาแต่พระปางนั้น เป็นแต่แก้รูปพัดเป็นพัดแฉก คงเป็นแบบพระชัยหลวงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงสร้างพระชัยประจำรัชกาลที่ ๑ เป็นปางทรงถือพัดแฉก ยังมีคติเนื่องกับพระพุทธรูปปางถือพัดต่อออกไปอีกอย่างหนึ่ง ที่พระเจ้าแผ่นดินถวายพัดแฉกเป็นพุทธบูชาตั้งไว้บนฐานชุกชีข้างหน้าพระประธานในพระอารามหลวง เคยเห็นที่วัดอรุณ วัดราชบุรณะ และทำเป็นพัดแฉกขนาดใหญ่ถวายพระพุทธเทวปฏิมากรวัดพระเชตุพน ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ เข้าความข้อนี้ส่อว่าพัดแฉกงาเล่มนั้น สร้างแต่เพื่อใช้อย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนี้ คือ เพื่อจะให้ทูลกระหม่อมถวายเป็นพุทธบูชา หรือมิฉะนั้นก็พระราชทานพระราชาคณะอันเป็นสังฆนายกชั้นสูงถือเป็นพัดยศ นอกจาก ๒ อย่างที่ว่ามานี้ไม่มีมูลอย่างอื่นที่เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจะสร้างพัดแฉกงาขึ้นถวาย ด้วยเห็นว่าพระราชาคณะองค์หนึ่งองค์ใดสมควรจะถือพัดแฉกงา หรือจะคิดว่าสมควรมีพัดแฉกงาให้วิเศษขึ้นกว่าพัดแฉกของหลวงที่พระราชทานอยู่เป็นประเพณี ก็เห็นจะไม่เป็นได้ พิเคราะห์มูลความคิดที่สร้างพัดแฉกงาจึงตกอยู่ในทางที่เป็นพุทธบูชาอย่างเดียว ข้อนี้มีเรื่องพงศาวดารรับรองชอบกลด้วยในรัชกาลที่ ๔ ทูลกระหม่อมทรงเลื่อมใสในพระพุทธบุษยรัตน์มาก ทรงแต่งองค์พระและสร้างเครื่องประดับด้วยมหรรฆภัณฑ์ให้งามยิ่งกว่าแต่ก่อน แล้วเชิญออกตั้งในพระแท่นมณฑลเป็นพระประธานในการพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนั้นมาถึงสมัยเมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์แล้ว โปรดให้สร้างวัดพุทธรัตนสถานขึ้นเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธบุษยรัตน์ เป็นพระประธาน ทรงสร้างพระวิหาร (ซึ่งมาผูกสีมาเป็นพระอุโบสถในรัชกาลที่ ๕) เป็นอย่างประณีต ภายนอกทำด้วยศิลาทลอดบริเวณ แม้ภายในพระวิหาร

ก็ทำอย่างประณีต เช่นฐานชุกชีที่ตั้งพุ่มยกพระพุทธพุ่มยรัตน์ก็เอางาทั้งแท่งตัดประกอบแล้วจำหลักลวดลายทุกชั้นไม่มีที่ต่อเหมือน ก็ในสมัยเมื่อสร้างพระพุทธรัตนสถานนั้น เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) แรกได้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมา เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ และอยู่ในตำแหน่งนั้นมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ คงได้มีโอกาสเข้าไปชมพระพุทธรัตนสถาน ไปเห็นฐานชุกชีทำด้วยงาเป็นนิมิตก่อน ต่อมาเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจะปรารภเหตุอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเกิดคิดใคร่สนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อม ชะรอยจะมีคนรับใช้ที่เป็นช่างงาสามารถจะทำเครื่องงาถวายได้สะดวกกว่าสิ่งอื่น และราคางาในเวลานั้นยังไม่แพงนัก จึงให้ทำพัดแฉกงาถวายสำหรับเป็นเครื่องพุทธบูชา ถวายเพื่อจะได้ทรงตั้งไว้กับฐานชุกชีที่ในพระวิหารพุทธรัตนสถานเหมือนอย่างพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำพัดแฉกขนาดใหญ่ถวายพระพุทธเทวปฏิมากร ณ วัดพระเชตุพน ทูลกระหม่อมก็โปรดฝีมือที่ทำ แต่เห็นว่าขนาดพัดแฉกงานั้นใหญ่เกินส่วนพระพุทธพุ่มยรัตน์มากนัก ทรงพระราชดำริว่าพัดงาก็เป็นของศักดิ์สิทธิ์ตามพระยาลี จึงพระราชทานให้กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ทรงถือผลัดกับแฉกตาด หม่อนฉันเห็นว่าทางนี้ทางเดียวที่เรืองจะเข้ากันได้หมด ขอให้ทรงพระวิจารณ์ดูเถิด แต่ท่านผู้ได้พระราชทานคงลำบากใจ ด้วยพัดแฉกงาหนักกว่าพัดแฉกตาด และถ้าถูกกระทบกระเทือนอาจจะยุบสลายได้ง่าย จึงใช้แต่ในงานสำคัญปีละไม่กี่ครั้ง ”

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทูลโต้ว่า

“ตามพระดำริซึ่งทรงสันนิษฐาน ว่าแท่นงาในพระพุทธรัตนสถานจะเป็นนิมิต นำให้คิดการทำพัดแฉกงาถวายนั้น เหมาะเจาะสมควรแก่เหตุมาก แต่ก็เป็นการสันนิษฐานเท่านั้น จะถือเอาว่าเป็นแน่แท้ก็หาได้ไม่ พระพุทธรูปถือพัดนั้นให้สงสัยว่าจะเกิดขึ้นในชั้นเมืองลังกา เพราะว่าพระถือพัดนั้นเพื่องฟูขึ้นในลังกา แม้เรื่องที่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งทำพัดถวายพระพุทธเจ้านั้น ก็เกรงว่าจะแต่งขึ้นในเมืองลังกาเหมือนกัน”

พัดแฉกตาดพิเศษ

พัดแฉกตาดประจำตำแหน่งสกลสังฆปรินายกนั้น บางทีก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำขึ้นพระราชทานเป็นพิเศษโดยเฉพาะ มิลวดลายปักที่ใจกลางพัด กับขัวและยอดงาแกะเป็นเครื่องหมายแสดงถึงวุฒิที่สำคัญของท่านผู้นั้น ถือเป็นการเพิ่มเกียรติศักดิ์ให้สูงขึ้นอีก พัดแฉกปักลายพิเศษนี้เห็นจะเริ่มมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ด้วยไม่พบหลักฐานมีปรากฏมาก่อน อนึ่ง พัดยศประจำพระองค์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสซึ่งตั้งประดับพระอัฐิอยู่ทุกวันนี้ ก็มีลักษณะเช่นพัดยศสมเด็จพระสังฆราชตามธรรมดา

พัดแฉกพิเศษของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ มีลักษณะเป็นพัดแฉกทรงพุ่มเข้าบิณฑ์ พื้นตาดเงินสลับตาดทอง ปักดิ้นเลื่อม เช่นพัดสำหรับตำแหน่งสกลมหาสังฆปรินายกตามธรรมดา แต่ลายกลางพัดปักเป็นรูปขุณาโลม ซึ่งเป็นตราประจำรัชกาลที่ ๑ ด้าน ๑ ปักเป็นรูปฉัตร ๕ ชั้น อันเป็นพระอิสริยยศที่พระราชทานเป็นการยกย่องด้าน ๑ ยอดงาแกะเป็นฉัตร ๗ ชั้น ทั้งนี้เพราะทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๒ และเป็นพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พัดแฉกพิเศษของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทว)

ในราชกิจจาปี ร.ศ. ๑๑๓ กล่าวว่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ช่างทำตาลิปัตรพื้นขาวปักเลื่อมดิ้น ประณีตวิจิตรงามกว่าแต่ก่อน เพิ่มถวายเมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) พัดเล่มนี้ติดตามไม่พบ จึงไม่ทราบว่ามีลักษณะพิเศษอย่างไร

พัดแฉกพิเศษของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้ทำถวายในงานพระราชพิธิมหาสมณุตตมาภิเศก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นตาลปัตรแฉกพื้นตาดขาวลูกดิ้นลายสลับพื้นตาดทอง ปักลายกระหนกด้วยดิ้นเลื่อม ลายกลางปักเป็นรูปพระมหามงกุฎ ด้ามงาทั้งแท่ง ขัวแกะลายเป็นรูปพรหม ยอดงาแกะเป็นรูปพระมหามงกุฎ ทั้งนี้ด้วยทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชอุปัชฌาจารย์ในรัชกาลนั้น

พัดแฉกพิเศษของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรศิริวัฒน์

เป็นพัดแฉกตาดตามแบบพัดตำแหน่งสกลมหาสังฆปรินายก ใจกลางปักเป็นรูปปราสาท อันเป็นตราประจำรัชกาลที่ ๓ ยอดงาแกะเป็นฉัตร ๕ ชั้น ทั้งนี้เพราะทรงเป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่จะทรงได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า หรือเมื่อทรงเลื่อนเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง ในรัชกาลที่ ๗ ยังไม่พบหลักฐาน

พัดแฉกของสมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน โปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นเป็นกรมหลวงวชิรญาณวงศ์ โปรดเกล้า ฯ ถวายพัดแฉกเล่มที่ทำถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงรับมหาสมณุตตมาภิเศก ให้ทรงถือ ทั้งนี้เพราะกรมหลวงวชิรญาณวงศ์ทรงเป็นพระราชอุปัชฌาจารย์ในพระองค์และเป็นพระราชปนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้พระราชาคณะบางองค์ที่มีวุฒิพิเศษ เช่นเป็นพระราชวงศ์ หรือมีคุณวุฒิเป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้พระราชทานพัดยศพิเศษเกินตำแหน่งก็มีอีกบ้าง

พัดเปรียญ

พัดเปรียญนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงอธิบายไว้ว่า เมื่อรัชกาลที่ ๑ ยศเปรียญยังกำหนดแต่เป็น ๓ ชั้น เหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ เปรียญเอก มีความรู้สอบได้พระสูตรพระวินัยและพระปรมัตถปิฎก เปรียญโท สอบได้เพียงพระสูตรกับพระวินัยปิฎก เปรียญตรี สอบความรู้ได้เพียงพระสุตตันตปิฎก ในหนังสือพงศาวดาร จึงเรียกแต่ว่าเปรียญเอก เปรียญโท เปรียญตรี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราช (มี) คิดระเบียบแปลพระปริยัติธรรมถวายใหม่ แบ่งชั้นเปรียญเป็น ๙ ประโยค ชั้นเปรียญจึงกลายเป็นนับตามประโยคแต่นั้นมา

พิเคราะห์ลักษณะพัดยศแบบเก่า ดูเหมือนพระที่มีตำแหน่งในการยังคับบัญชาคณะสงฆ์ เช่นพระราชาคณะลงไปจนฐานานุกรมจะถือพัดแพรหรืองาสาน เปรียญเป็นแต่ทรงคณวิเศษเฉพาะตัวถือตาลปัตรขลิบทองอย่างเดียวกันทั้งที่เป็นพระและเป็นสามเณร ทรงสันนิษฐานว่า พัดเปรียญอย่างที่ถ่ายแบบตาลปัตร (พัดใบตาล) มาทำเป็นพันแพรมีเส้นและขลิบทอง อาจจะเกิดขึ้นเมื่อจัดระเบียบแปลหนังสือในรัชกาลที่ ๒ หรือมิฉะนั้นก็เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เป็นแน่ เพราะมีรูปพัดเปรียญอย่างพันแพรเขียนไว้ด้วยกันกับรูปพัดยศอย่างอื่น หลังบานประตูพระอุโบสถวัดพระเชตุพน พิจารณาดูพัดยศเปรียญที่เขียนไว้นั้น ผิดกับพัดเปรียญชั้นหลัง แต่ที่แพรขอบกับแพรพันพัดเป็นสีต่างกัน เมื่อพัดพันแพรมีขึ้น เห็นจะพระราชทานแต่พระภิกษุ สามเณรจึงคงถือตาลปัตรขลิบทองอยู่อย่างเดิม ในรัชกาลที่ ๔ คงใช้พัดเปรียญตามแบบรัชกาลที่ ๓ ต่อมา และทรงสันนิษฐานว่าในรัชกาลที่ ๔ ก็เห็นจะยังไม่ได้กำหนดสีพัดยศเปรียญให้ต่างกันตามประโยค เพราะปรากฏว่าเมื่อรัชกาลที่ ๔ ถ้าทรงพระราชดำริว่า เปรียญองค์ใดมีคุณวิเศษ เช่นเทศน์ดีเป็นต้น ก็พระราชทานพัดพันโหมดหรือตาดให้ถือ โดยมิได้เอาชั้นประโยคเป็นเกณฑ์ ดังเช่นมหาฤทธิวัตราชบุรณะ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดอรุณ) และพระมหาเนตรวัดโสมนัสวิหาร (พระวินิตรธรรมปริวัตร) เป็นตัวอย่าง เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ

ทรงผนวชเป็นสามเณร ก็ได้เคยทอดพระเนตรเห็นเปรียญถือพัดยศรัชกาลที่ ๔ ด้วยโปรดให้เสด็จไปทอดพระกฐินหลวงที่วัดคงคาราม เมืองเพชรบุรี เห็นพระมหาสิน เปรียญ ๔ ประโยครัชกาลที่ ๔ ถือพัดยศเปรียญ พื้นสีแดง ขอบสีขาย เหมือนอย่างเช่นเขียนไว้ที่วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อพระมหาสินใกล้จะได้เป็นพระราชาคณะ เห็นท่านถือพัดเปรียญแพรสีขาบสีเดียว คงเปลี่ยนเมื่อตั้งกำหนดสีพัดเปรียญให้เข้ากับประโยคขึ้นในรัชกาลที่ ๕

มีหลักฐานกล่าวถึงประวัติพัดเปรียญอยู่อีกแห่งหนึ่งในพระธรรมเทศนาขวรราชประวัติ ซึ่งสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธศิริ) วัดโสมนัสวิหาร ถวายในงานฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ สมเด็จพระวันรัตนองค์นั้นเป็นศิษย์ชุดแรกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวชอยู่ก่อนเสวยราชสมบัติ ต่อมาเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ผู้มีคุณวุฒิในคณะธรรมยุติกนิกาย ท่านว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ กรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้ทรงคิดสร้างตาลปัตรเปรียญอย่างยักเลื่อมถวายเป็นตัวอย่าง กรมพระราชวังบวรพระองค์นี้มีพระราชหฤทัยศรัทธาส่งเสริมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม จนถึงทรงช้างคร จัดตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นในพระราชวัง บรรดาพระภิกษุที่เข้าสอบไล่ได้เพียงหนึ่งประโยค สองประโยค ยังไม่ถึงขั้นเปรียญ ก็ทรงรับอุปถัมภ์ พระราชทานนิตยภัต เป็นเครื่องบำรุงใจมิให้ท้อถอย จนกว่าจะสอบไล่ได้ พระที่ได้รับนิตยภัตเช่นนี้ เรียกกันว่าเปรียญวังหน้า

พัดเปรียญที่ท่านว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ทรงสร้างนั้น เห็นจะมีลักษณะเหมือนรูปเขียนหลังบานประตูพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ซึ่งเขียนในรัชกาลที่ ๓ ลวดลายรูปพัดนั้นคงอยู่ตลอดมาจนถึงพัดเปรียญในรัชกาลที่ ๕ เป็นพัดพื้นแพรยักเลื่อมเป็นรัว ๆ มีลายขอบและใจกลางซึ่งคายทับ เห็นได้ชัดว่าเลียนแบบมาจากพัดใบตาล ซึ่งเป็นพัดอย่างเก่ายังคงใช้พระราชทานสามเณรเปรียญอยู่ พัดเปรียญสามเณรนั้นถึงจะงามน้อยหน่อย ด้วยใช้ของเลวประกอบกับของดี แต่ก็มีเกียรติยศสูง ผู้ที่ได้รับพระราชทานมักจะได้พระราชทานบำเหน็จพิเศษด้วยทรงเอ็นดู มีฉายาเรียกกันมาว่า “ กระลาเลื่อมทอง ”

ลักษณะพัดเปรียญในรัชกาลที่ ๕ มีดังนี้

เปรียญ ๙ ประโยค

ภิกษุและสามเณร พัดหน้านาง พื้นตาดทองลายทองสลับไหมสีเป็นลงยา นมและยอดกะไหล่ทอง

เปรียญ ๘ ประโยค

ทั้งภิกษุและสามเณร พัดหน้านาง พื้นตาดทองขัดลายด้วยดิ้นเลื่อม

เปรียญ ๗ ประโยค

ทั้งภิกษุและสามเณร พัดหน้านาง พื้นโหมดเงิน ขัดดิ้นเลื่อมทอง

เปรียญ ๖ ประโยค

ภิกษุ พัดหน้านาง พื้นแพรเหลืองประดับเลื่อม

สามเณร พัดใบตาล ขอบขลิบลูกไม้ทอง ใจกลางเหลือง

เปรียญ ๕ ประโยค

ภิกษุ พัดหน้านาง พื้นแพรแดงประดับเลื่อม

สามเณร พัดใบตาล ขลิบลูกไม้ทอง ใจกลางแดง

เปรียญ ๔ ประโยค

ภิกษุ พัดหน้านาง พื้นแพรสีน้ำเงินประดับเลื่อม

สามเณร พัดใบตาล ขลิบลูกไม้ทอง ใจกลางน้ำเงิน

เปรียญ ๓ ประโยค

ภิกษุ พัดหน้านาง พื้นแพรเขียวประดับเลื่อม

สามเณร พัดใบตาล ขลิบลูกไม้ทอง ใจกลางเขียว

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ซึ่งเป็นปีแรกมีเปรียญ ๙ ประโยค ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ คิดแบบพัดยศเปรียญ ๙ ประโยค ถวาย ได้ทรงออกแบบดัดแปลงให้แปลกออกไป ดังที่ทรงปรารภถึงพัดเปรียญเล่มนั้นไว้กับสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ดังนี้

"อันพัดเปรียญ ๙ ประโยค ซึ่งเกล้ากระหม่อมคิดตัวอย่างนั้น เกล้ากระหม่อมนึกเอาพัดเปรียญอย่างเก่าประสมกับพัดขนนก คือที่เส้นตรงออกมาก่อน แล้วทำปลายงอนเข้าหาขอยพัด ประจบกันเป็นกลีบ ดุจรูปเขียนหมายเลข ๑ แล้วก็เห็นกันว่าเป็นดี จึงให้ช่างถ่ายลายเอาไปทำพัดเปรียญทกประโยคด้วยวิธีเปลี่ยนสีแพรพื้น แต่ก็เป็นธรรมดาช่างที่ล่อนย่อมดูอะไรหลง เส้นตรงงอนปลายก็เห็นเป็นเส้นโค้ง แล้วปลายก็ต่อกันไม่ติดดุจรูปเขียนหมายเลข ๒ จนมีคนถามอย่างล้อเล่นว่า นั่นจะทำเป็นแมงมุมหรืออะไร ภายหลังมีคนเห็นว่าลักษณะที่เข้าค้ามคายกันนั้นต่ำไป ไม่เข้าแบบพัดยศ จึงแก้เป็นไม่มีกันคาย ทำให้กลางตรงนมทับกลวงกะโหลโหวอยู่ช้านาน"

รูป ๑

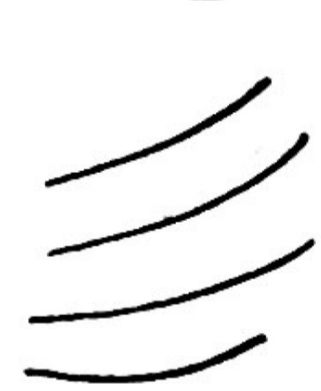

รูป ๒

พัดเปรียญที่เปลี่ยนใหม่นั้น (เข้าใจว่าในตอนปลายรัชกาลที่ ๕ หรือตอนต้นรัชกาลที่ ๖ สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดมหามกุฏราชวิทยาลัย) มีลักษณะและลำดับชั้นเหมือนกันทั้งภิกษุสามเณร ดังนี้

๑. เปรียญ ๕ ประโยค
พัดหน้านาง พื้นตาดเหลืองล้วน ขอบและก้านเลื่อม

๒. เปรียญ ๘ ประโยค
พัดหน้านาง พื้นแพรเหลือง ขอบและใจกลางตาดเหลือง ขอบและก้านเลื่อม

๓. เปรียญ ๗ ประโยค
พัดหน้านาง พื้นแพรเหลือง ขอบและใจกลางโหมดขาว ขอบและก้านเลื่อม

๔. เปรียญ ๖ ประโยค
พัดหน้านาง พื้นแพรเหลืองล้วน ขอบและก้านเลื่อม

๕. เปรียญ ๕ ประโยค
พัดหน้านาง พื้นแพรเขียว ขอบและใจกลางแพรแดง ขอบและก้านเลื่อม

๖. เปรียญ ๔ ประโยค
พัดหน้านาง พันแพรเขียว ขอบและใจกลางแพรสีน้ำเงิน ปักดิ้นเลื่อม

๗. เปรียญ ๓ ประโยค
พัดหน้านาง พันแพรเขียวล้วน ปักดิ้นเลื่อม

ต่อมาเห็นจะเป็นในรัชกาลที่ ๗ พัดเปรียญเปลี่ยนใหม่อีกแบบหนึ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ตรัสอธิบายเหตุผลและลักษณะไว้ว่า

“ต่อมาเปรียญมากขึ้นร้องกันว่าพัดยศอย่างเก่าสู้ไม่ไหวเพราะแพงมาก จึ่งคิดใหม่มีลายปักริมกับใจ ไว้พันพัดเป็นแพรเกลี้ยงเปล่า ลายริมจะว่าเป็นลายขอบก็ว่าไม่ถนัด เพราะกว้างเกินกว่าจะเป็นขอบไปมาก พิจารณาดูก็ไม่เห็นว่าจะลดเงินลดแรงลงได้เท่าไรนัก

เวลานี้มีพัดเปรียญอยู่ ๓ ชนิด คือ พัดแดงเปรียญสามสี่ห้าประโยคถือ พัดเหลืองเปรียญหกเจ็ดแปดประโยคถือ พัดทาดเปรียญเก้าประโยคถือ มีนัมเบอร์ประโยคทำด้วยทองเหลืองกะไหล่ทองติดที่ใจกลางพัด จัดเป็นว่าสามสี่ห้าประโยคเป็นเปรียญตรีหมายด้วยพัดแดง หกเจ็ดแปดประโยคเป็นเปรียญโทหมายด้วยพัดเหลือง เก้าประโยคเป็นเปรียญเอกหมายด้วยพัดทาด ส่วนประโยคนั้นแจ้งอยู่ที่เลข” เป็นแบบที่ยังคงใช้อยู่จนบัดนี้

เปรียญที่เป็นพระราชวงศ์

พระราชวงศ์ทรงผนวชสอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพัดทาดเหมือนเปรียญ ๙ ประโยค เป็นธรรมเนียมตลอดมา หม่อมราชวงศ์บางรูปปรากฏว่า ได้พระราชทานพัดโหมดพิเศษก็มี

พัดนักธรรม

ในรัชกาลที่ ๖ นอกจากพัดเปรียญ ยังมีพัดซึ่งทำขึ้นพระราชทานพระภิกษุสามเณรที่สอบนักธรรมได้อีกด้วย พัดนักธรรมมีลักษณะเป็นพัดหน้านาง พื้นต่วนสีเหลือง

พิมพ์เส้นสิดำเป็นรูปธรรมจักร ตรงกลางเป็นเขาะขัดสมาธิ (ยันต์ชนิด ๑) ขอบลายกระหนกเหมือนกันทุกชั้น เพิ่มเติมให้แตกต่างกันเป็น ๓ ชั้น ดังนี้

นักธรรมเอก ขีดไหมต่างสิทับบนลายพิมพ์ ติดนมทองเหลืองคุน

นักธรรมโท ติดนมทองเหลืองคุนเป็นตัวอักษร น.ธ. โท

นักธรรมตรี นมพิมพ์หน้าราหู

พัดยศนักธรรมนี้ทำขึ้นใช้แต่สมัยเดียวก็เลิก ด้วยพระนักธรรมมีจำนวนมากเป็นการหมดเปลืองเกินไป

พัดเปรียญคฤหัสถ์

พัดเปรียญนอกจากจะพระราชทานภิกษุสามเณร ยังพระราชทานคฤหัสถ์ผู้ชำนาญมคธภาษามีความรู้ถึงขั้นเปรียญอีกด้วย มีผู้เคยได้รับพระราชทานอยู่สองครั้ง คือ

ในรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงแปลหนังสือนิบาตชาดกถวาย เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระมหาสมณะฯ ทรงตรวจหนังสือนั้นแล้วประทานหนังสือสำคัญว่า กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงชำนาญมคธภาษา ถึงภูมิเปรียญ ๕ ประโยคชั้นสูง พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยินดีจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพัดเปรียญ ๕ ประโยคขนาดน้อย พระราชทานเป็นเกียรติยศ พัดเปรียญเล่มนั้นเป็นพัดเปรียญแบบสมัยรัชกาลที่ ๕ พื้นแพรแดงขีดดินเลื่อมเป็นริ้ว ๆ

ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรินทรานาถ ทรงแปลเรื่องจันทกุมารชาดก จากภาษาบาลีแล้วประทานราชบัณฑิตยสภา ให้พิมพ์ไว้ในหนังสือนิบาตชาดก เถรสมาคมมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้าเป็นประธาน ทรงยกย่องว่าทรงสามารถในภูมิรู้ภาษาบาลี ถึงชั้นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นเหตุให้พระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพัดเปรียญ เป็นเครื่องหมายพระเกียรติคุณของกรมพระจันทบุรี ในคราวตั้งเปรียญ เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงกระทำไว้

พัดพระอนัมและจีนนิกาย

ปฐมเหตุที่จะมีวัดพระญวนขึ้นในราชอาณาจักรไทยนั้น มีเรื่องราวพิสดารอยู่ในตำนานพระญวน ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ จะนำมากล่าวพอเป็นสังเขปคือ ได้เกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นในประเทศญวนหลายครั้ง เช่นเกิดกบฏแย่งชิงอำนาจกัน นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา ฝ่ายที่พ่ายแพ้ก็ต้องหนีเอาชีวิตรอดอพยพหลบภัยเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่หลายพวกหลายสมัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับไว้ จัดให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่ต่าง ๆ เป็นธรรมดาที่ชนทุกชาติย่อมต้องถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งประจำตัว พวกญวนอพยพเหล่านั้นมีทั้งที่นับถือศาสนาคริสตังและนับถือพระพุทธศาสนา พวกที่นับถือศาสนาคริสตังเคยได้อาศัยพวกบาดหลวงฝรั่งมาแต่เดิมแล้ว เมื่ออพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทย ก็ได้อาศัยฝรั่งบาดหลวงช่วยสร้างวัดและดูแลควบคุมเช่นเดียวกัน ส่วนพวกญวนที่นับถือพระพุทธศาสนาเมื่อมาตั้งภูมิลำเนาอยู่แห่งใด ก็นิมนต์พระญวนมาสร้างวัดไว้ให้อยู่ ได้บำเพ็ญกุศลของพวกตน ณ ที่นั้น

พระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกับศาสนาอื่น ๆ ที่เมื่อตั้งมานานเข้า มีผู้เลื่อมใสมากเข้าก็เกิดถือลัทธิต่างกัน พระพุทธศาสนาเกิดถือต่างกันเป็น ๒ ลัทธิ มาตั้งแต่ชาวอินเดียยังนับถือพระพุทธศาสนากันอยู่แพร่หลาย ลัทธิเก่าซึ่งเกิดในมคธราฐทางฝ่ายใต้ เรียกลัทธิ "หินยาน" เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังนานาประเทศ พวกชาวอินเดียที่นับถือพระพุทธศาสนาเชิญพระพุทธศาสนามาทางทะเล เที่ยวสั่งสอนในลังกาทวีป จนถึงประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ประเทศเหล่านี้จึงนับถือศาสนาทางหินยานมาจนทุกวันนี้ ส่วนลัทธิใหม่ที่เกิดขึ้นในคันธารราฐทางฝ่ายเหนือนั้น ได้นามว่า ลัทธิ "มหายาน" พวกชาวอินเดียที่นับถือพระพุทธศาสนาลัทธินี้ เชิญไปเผยแพร่ทางยก เที่ยวสั่งสอนในประเทศธิเบต ประเทศอาเซียตอนกลาง ตลอดไปจนประเทศจีนและญี่ปุ่น ประเทศญวนรับลัทธิพระพุทธศาสนาทางมหายานมาจากจีน ในชั้นเดิมนั้นในประเทศไทยมีแต่วัดพระญวน แต่เพราะลัทธิศาสนาของญวนกับจีนเหมือนกัน และทำพิธีต่าง ๆ เช่น กงเต็ก

อย่างเดียวกัน พวกจีนก็มักไปทำบุญที่วัดญวนด้วย วัดพระจีนนั้นพึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยมีหลวงจีนองค์หนึ่ง ชื่อ สุเอ่ง เข้ามาจากเมืองจีน มีผู้คนเลื่อมใสมาก จึงช่วยกันสร้างวัดขึ้นที่ริมถนนเจริญกรุง คือวัดมังกรกมลาวาศ ให้หลวงจีนสุเอ่งปกครอง จึงเกิดมิคณะสงฆ์จีนในประเทศไทยแต่นั้นมา ส่วนคนไทยนั้นก็มิได้รังเกียจพระญวนพระจีน ด้วยเห็นว่าถึงแม้จะต่างลัทธิกัน ก็นับถือพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน ส่วนพระญวนเมื่ออยู่ในเมืองไทยนานเข้า ก็หันมาตามพระสงฆ์ไทยหลายอย่าง เป็นต้นว่าถือสิกขาบทวิกาลโภชน์ ไม่กินข้าวเย็น ครองผ้าสีเหลืองแต่สีเดียว ไม่ใช้ต่างสี ไม่ใส่รองเท้าและถุงเท้าเหมือนพระในเมืองจีนเมืองญวน เป็นต้น

มูลเหตุที่พระญวนจะได้รับความยกย่องในราชการนั้น ได้ยินเล่ากันมาว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ใคร่จะทรงทราบลัทธิของพระญวน ทรงสอบถามองฮึง (ซึ่งได้เป็นพระครูคณานัมสมณาจารย์องค์แรกเมื่อรัชกาลที่ ๕) จึงได้ทรงคุ้นเคยชอบพระราชอัธยาศัยมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว องฮึงได้เป็นอธิการวัดญวนที่ตลาดน้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ช่วยปฏิสังขรณ์ (ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยอีก จึงเป็นเหตุให้พระราชทานนามวัดนั้นว่า วัดอุภัยราชบำรุง) พระญวนได้มีโอกาสเข้าเฝ้าแหนได้ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในงานเฉลิมพระชนมพรรษา พระญวนยังเข้าไปถวายอยู่เทียนและกิมฮวยอั้งตั่วอยู่ทุกปีจนบัดนี้ ส่วนพิธีกงเต๊กที่ได้ทำเป็นงานหลวงนั้น ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ทำเป็นครั้งแรก เมื่องานพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ต่อนั้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ โปรดฯ ให้ทำพิธีกงเต๊กที่ในพระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง ต่อนั้นถึงงานพระศพกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศก็โปรดให้มีพิธีกงเต๊ก การพิธีกงเต๊กจึงได้เข้าในระเบียบงานพระศพซึ่งเป็นการใหญ่

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทำพิธีกงเต๊กในงานพระบรมศพพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรก ต่อนั้นก็มาทำในงานพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ และงานพระศพอื่นซึ่งเป็นงานใหญ่ เป็นประเพณีสืบมา

แต่การกงเต๊กที่ทำเมื่อครั้งพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสนันทากุมารีรัตนนั้น เป็นต้นเหตุนำให้พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงความภักดีของพระญวนและพระจีน ที่มาทำพิธีถวายในครั้งนั้น ทรงพระราชดำริว่าพวกญวนทั้งพระและคฤหัสถ์ ซึ่งมีอยู่ในพระราชอาณาเขตในเวลานั้น ตกมาถึงชั้นนั้น เป็นแต่เชื้อสายญวนเกิดในพระราชอาณาเขตเช่นเดียวกับพวกมอญ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งพระสงฆ์มอญ ให้มีสมณศักดิ์เหมือนอย่างพระสงฆ์ไทยฉันใด สมควรจะทรงตั้งพระสงฆ์ญวนให้มีสมณศักดิ์ขึ้นบ้าง แต่พระสงฆ์ญวนถือลัทธิมหายานจะเข้าทำกิจพิธีร่วมกับพระสงฆ์ไทยไม่ได้เหมือนอย่างพระมอญ จึงทรงพระราชดำริให้มีทำเนียบสมณศักดิ์สำหรับพระญวนขึ้นต่างหาก ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีสมณศักดิ์สำหรับพระจีนด้วยในคราวเดียวกัน และทรงเลือกสรรพระญวนที่เป็นคณาจารย์ตั้งเป็นตำแหน่งพระครู พระปลัด รองปลัด (เทียบด้วยสมุห์) ผู้ช่วย (เทียบด้วยใบฎีกา) ส่วนพระจีนนั้นหัวหน้าเป็นตำแหน่งพระอาจารย์ (เทียบด้วยพระครูวิบัสสนา) และมีฐานานุกรมเป็นปลัดและรองปลัด เช่นเดียวกันกับพระญวน พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนามกับพัดยศ ซึ่งจำลองแบบพัดพระไทย แต่ทำให้เป็นขนาดย่อมลง

ลักษณะพัดยศที่พระราชทานพระญวน

พระครู เจ้าคณะใหญ่	พัดแฉกเปลวเพลิง เยียรบับแดงสลับเหลืองและม่วง ปักเส้นดิ้นทอง ด้ามงา
พระครู เจ้าคณะรอง (ผู้ช่วย)	พัดแฉกเปลวเพลิง เยียรบับแดงสลับเขียวและม่วง ปักเส้นดิ้นทอง ด้ามงา
ปลัดขวา	พัดพุดตาน กลิบเยียรบับแดง ปักเส้นดิ้นทองตามขอบ
ปลัดซ้าย	มีรัวคั่น กลางขาว ด้ามงา

พัดยศพระอานัมและจีนนิกาย

พัดพระอานัม
ชั้นพระครูเจ้าคณะใหญ่
และรองเจ้าคณะ

พดพระอานัมและจีน
ชั้นปลัดขวา – ซ้าย
และกลาง

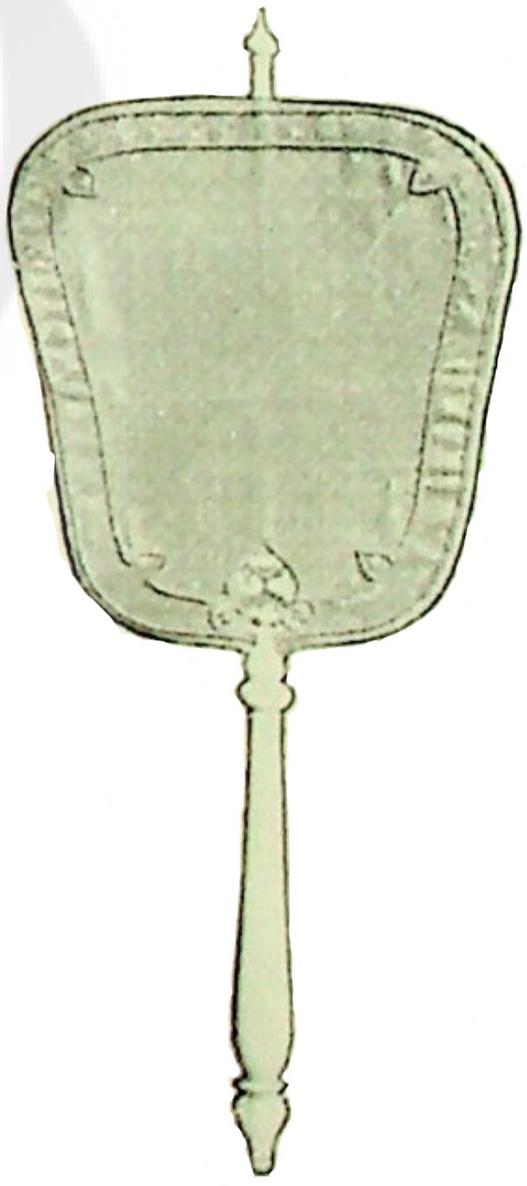

พัดพระอานัมและจีน
ชั้นรองปลัด

รองปลัดขวา รองปลัดซ้าย กลาง	พัดเหลี่ยมมุมมน พื้นเข้มขาย ขอบขลิบริ้วเข้มขาย ปักเส้นดิ้นทอง

ลักษณะพัดยศที่พระราชทานพระราชทาน

พระอาจารย์	พัดงาทั้งเล่ม ฉลักลายโปร่ง เหมือนพัดด้ามริ้วจีน เป็นซี่เรียงกันเป็นวงกลม กลางคายตัยรูปกลม ยอดงา ด้ามงา
ปลัดขวา ปลัดซ้าย	พัดพุดตาน กลีบเยียรบับแดง ปักเส้นดิ้นทองตามขอบ มริ้วดิ้น กลางขาว
รองปลัดขวา รองปลัดซ้าย	พัดเหลี่ยมมุมมน พื้นเข้มขาย ขอบขลิบริ้วสองชั้น ปักเส้นดิ้นทอง

(ตำแหน่งรองปลัดขวา รองปลัดซ้ายนี้ ทรงตั้งขึ้นใหม่ ในรัชกาลที่ ๙ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑)

ในงานพระราชพิธีใหญ่ ๆ หากทรงสร้างพัดรองขึ้นพระราชทานพระไทย ก็มักทรงสร้างพัดพระราชทานพระญวนพระจีน ที่เข้าไปร่วมในงานพระราชพิธีนั้นด้วย เช่น เข้าไปทำกงเต๊กในงานพระศพเป็นต้น แต่พัดรองที่พระราชทานพระญวนนั้น มีรูปร่างตามแบบพัดญวนขนาดเล็กและด้ามสั้น มิลวดลายละม้ายกับพัดรองที่พระราชทานพระไทยในงานนั้น ๆ

เรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับตาลปัตร

ตาลปัตรกับกฎหมาย

ในกฎหมายลักษณะพยานฉบับเก่า (พิมพ์ในราชกิจจา ฯ เล่ม ๒ ปีกุน จ.ศ. ๑๒๓๗) ซึ่งประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๔ ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) สมัยกรุงศรีอยุธยา มาตรา ๒๐ กล่าวถึงการอ้างพระสงฆ์เป็นพยานว่า "ถ้าตระลาการอ่านเผดนข้อความให้ฟัง พระสงฆทำกิริยาลัมตาลิปัตลง ท่านว่าข้อนั้นมิสม ถ้าอ่านเผดนถึงข้อใด ถือตาลิปัตสำรวมนิ่งอยู่ ท่านว่าข้อนั้สม ถ้าแลเผชิญพระสงฆ ทรงไตรยอรรฐยริกขารทั้ง ๘ ครบ ถ้าแลพระสงฆนั้นกล่าวถ้อยคำสมโดยอ้าง ท่านว่า อุตริพยาน มิได้อยู่แก่ศิลสิกขาบทพระพุทธโอวาท จะฟังเอาถ้อยคำพระสงฆนั้นมิได้"

กฎหมายฉบับนี้ยังใช้มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชปรารภว่าบ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก กฎหมายเก่าล้าสมัย สมควรแก้ไขเสียใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกเสีย แล้วตราพระราชกำหนดกฎหมายขึ้นใช้ใหม่ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งเปลี่ยนวิธีการสืบพยานที่เป็นพระสงฆ์เสียดังนี้ "ถ้าโจทก์จำเลยอ้างพระภิกษุสงฆ์สามเณรเป็นพยานแล้ว ห้ามมิให้ออกหมายเรียกมาให้การในศาล ๆ ต้องบังคับให้โจทก์จำเลยนำตระลาการไปเดินเผชิญสืบนอกศาลทุกครั้ง และห้ามมิให้บังคับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรซึ่งเป็นพยานสาบานเป็นอันขาด ให้อ่านประเด็นข้อสืบให้ฟังเท่านั้น ถ้าพระภิกษุสามเณรซึ่งเป็นพยานไม่ยอมให้การก็ดี หรือนิ่งเสียก็ดี ศาลไม่มีอำนาจบังคับว่ากล่าวประการใดได้ ด้วยเป็นโมกษพยาน คือพยานที่พ้นแล้ว ไม่ต้องสืบพระภิกษุสงฆ์สามเณรองค์นั้นต่อไป"

ตาลปัตรกับกฎราชสำนัก

มีประเพณีมาแต่ดั้งเดิมว่า พระราชาคณะซึ่งได้รับพระราชทานตาลปัตรแฉกเป็นพัดยศ เมื่อได้รับนิมนต์ให้เข้าไปเทศน์ถวาย จะต้องนำตาลปัตรเข้าไป ๒ เล่ม คือพัดแฉกที่ได้

รับพระราชทานเล่มหนึ่งกับผ้ารองอีกเล่มหนึ่ง ในขณะที่ขึ้นไปยนธรรมาสน์นั้นจะถือพัดแฉกไม่ได้ ต้องถือพัดรองขึ้นไปถวายศีลแทน ต่อเมื่อเทศน์แล้วกลับลงมานั่งยังอาสน์จะถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก จึงให้ใช้พัดยศ เหตุใดจึงต้องมีกฎห้ามเช่นนั้น เล่าต่อ ๆ กันไว้ว่าขณะที่พระเจ้าแผ่นดินจะสดับพระธรรมเทศนานั้น ย่อมจะต้องเสด็จเข้ามาประทับอยู่ในที่ใกล้กับธรรมาสน์ พัดแฉกเป็นของแหลมและหนัก พระสงฆ์ที่ถวายเทศน์นั่งอยู่บนธรรมาสน์อันเป็นที่สูง หากจะคิดประทุษร้ายต่อพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน โดยใช้พัดแฉกแทนอาวุธก็จะทำได้โดยสะดวก ฉะนั้นจึงต้องมีกฎห้ามเพื่อป้องกันไว้

แต่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงอธิบายไว้ดังนี้ "ว่ากันว่ากลัวพระจะคิดขบถ เข้าใจว่าที่จริงจะเป็นเพราะพัดแฉกหนักมาก ทั้งใหญ่ยาวแหลมเกะกะ การขึ้นไปถวายเทศน์นั้นธรรมาสน์ก็สูง ต้องยืนย่ายลำบาก ที่ก็แคบ อาจจะเกิดเหตุอันตรายขึ้นได้ อย่างน้อยที่สุดก็จะตัดถูกเชิงเทียนตกลงมา จึงให้ใช้พัดรองแทน"

ประเพณีการใช้พัดรองในเวลาถวายเทศน์ของหลวง ยังใช้อย่างนี้

พัดรัตนาภรณ์

พัดรัตนาภรณ์ที่สร้างขึ้นประจำรัชกาลสำหรับพระราชทานพระสงฆ์ที่ทรงเคารพนับถือ และคุ้นเคยโดยเฉพาะนั้น ถือว่าเป็นพัดยศ ใช้ได้เฉพาะตัวผู้ได้รับพระราชทาน จะให้ผู้อื่นนำไปใช้ไม่ได้ ทั้งจะใช้ในงานชาวบ้านก็ไม่ได้ แม้แต่งานพระราชพิธีของหลวงก็มีระเบียบ ใช้พัดรัตนาภรณ์อยู่แต่เวลาถวายอนุโมทนาในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลงานเดียวเท่านั้น

พัดรอง

เหตุที่สร้างพัดรอง

พัดรูปหน้านางนั้นเดิมมีแต่ที่เป็นพัดยศ เช่นพัดเปรียญเป็นต้น แต่ก่อนพระสงฆ์ถือตาลปัตรพัดยศเฉพาะในงานพระราชพิธีอย่างเดียว นอกจากนั้นถือตาลปัตรใบตาลด้วยกันทั้งหมด การใช้พัดรองแทนตาลปัตรกันเป็นสามัญนั้น ทราบว่าเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระสงฆ์ในสมัยนั้นนิยมนำพัชนีมาใช้ถือแทนตาลปัตรกันอย่างแพร่หลาย พัชนีที่กล่าวนี้มีใบงองุ้มด้ามยาว เดิมใช้สำหรับโยกรำเพยลม ยังมีของจริงให้ดูได้ที่วัดพระเชตุพนเป็นพัชนีของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเล่ม ๑ กับที่พิพิธภัณฑสถาน เป็นพัชนีซึ่งพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือเมื่อทรงผนวชอีกเล่ม ๑ (เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงผนวชสามเณร ก็ได้ทรงถือพัชนีเล่มนี้ด้วย) พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรำคาญพระราชหฤทัยว่าน่าเกลียด จึงมีประกาศพระราชปรารภชี้แจงความน่ารังเกียจของพัชนีชนิดนั้น พร้อมทั้งแสดงพระราชดำริที่จะสร้างพัดรองขึ้นให้พระสงฆ์ใช้แทน มีข้อความพิสดารกล่าวไว้ในประกาศนั้น ดังนี้

พระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องพัดรองที่พระสงฆ์ใช้

มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้า ฯ ตำรัสสั่งให้เล่าความหลังให้ท่านทั้งปวงฟังแลเตือนสติให้ท่านทั้งปวงรำพึงดู แต่ก่อนมาคุมบัดนี้ ก็เปนเยี่ยงอย่างประเพณีผู้มียศในพระสงฆ์ ท่านองค์ใดรูปใดเปนพระราชาคณะถานานุกรมแลเจ้าอธิการแล้ว ก็ไม่ถือตาลปัตใบลานตามธรรมเนียม ถือพัชนีแทนตาลปัตทุกแห่งทุกตำบลสืบ ๆ มา ก็ฝ่ายคฤหัศถ์นั้นแต่ก่อนนับถือพัชนีเปนเครื่องยศ แม้นในหลวงอยู่งานในที่พระบันธม แลที่ทรงเครื่อง

แลที่เสวย ฤาฆาตเล็กอยู่งานข้างน่าก็ใช้พัชนีทั้งสิ้น ต่อเสด็จออกแขกเมืองฤาออกพลับพลาจึงอยู่งานพัดโบก ว่าด้วยเจ้านายทั้งปวง ก็ใช้พัชนีเปนเครื่องยศอยู่งานทุกหนทุกแห่ง ขุนนางแห่สระสนานแลแห่ยืนชิงช้า ก็มีทนายแยกพัชนีตาม ๒ เล่ม เมื่อลงจากช้างไปแคร่แล้ว ทนายก็ถือพัชนีพัดไปทั้งสองข้าง เพราะแต่เดิมชาวบ้านใช้พัชนีเปนเครื่องยศอย่างนี้แล้ว ยางทีผู้มียศเปนเจ้าของพัชนีล้มตายหายจากไป ก็เก็บเอาพัชนีที่ใช้ไปถวายพระสงฆ์ไปใช้เปนตาลปัตร ฝ่ายพระสงฆ์ได้เครื่องยศของคฤหัสถ์ไปใช้ก็ดีใจว่าได้ของผู้ดี ก็ให้ลูกศิษย์ถือพัดวิปฏิบัติตัวตามยศบ้าง ถือเปนตาลปัตรบ้าง นับถือกันว่าเปนพระสงฆ์มีบันดาศักดิจึงใช้พัชนี ความนี้เปรียบเหมือนเครื่องลำยองฉัตรใบรกานาคเบือนาคเสียวหางหงส์เครื่องประดับหลังคาแลชุมจรนำคูหา เครื่องเหล่านี้เดิมก็เปนเครื่องประดับสำหรับราชอิศริยยศ คือทำในพระที่นั่งน้อยใหญ่ในพระราชวัง แลตำหนักเจ้านายในพระราชวังแลวังเจ้าต่าง ๆ ภายหลังในหลวงทรงพระราชศรัทธาให้ไปทำถวายในพระสาสนา คือทำในพระวิหาร พระอุโบสถ หอไตร โรงธรรม กุฏิที่อยู่พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ฝ่ายพระสงฆ์เมื่อได้ของอย่างเช่นพระราชวังแลวังเจ้า พระเจ้าแผ่นดินให้มีขึ้นได้ในวัดก็ชอบใจดีใจ ก็ผู้ที่จะปฏิบัติพระสงฆ์ให้ชอบใจ แลจะทำบุญให้มากก็ทำถวายขันสร้างถวายขันชุกชุมมาก ทั้งหัวเมืองแลในกรุงอย่างพัชนี แม้นไม่มีเจ้าของเสียหายล้มตาย ผู้ที่จะทำบุญเห็นว่าพระสงฆ์ชอบใจมากอยากถืออยากใช้ ก็ทำขึ้นถวายเปนการบุญไป จนถึงมีผู้ทำพัชนีเจ็ดก้านเจ็ดชั้นไม่ครบเก้าอย่างธรรมเนียมหลวง ขีดโหมดขีดแพรบ้างขายเปนของเครื่องสำหรับผู้จะชอบไปทำบุญให้ทาน ครั้นกาลนานมาพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ก็รู้จักชัดว่าพัดเก้าชั้นเก้าเส้นเป็นพัดอย่างเครื่องยศแท้ ก็พัดเจ็ดชั้นนั้นเปนแต่ของคนทำขายโดยความมักง่าย หามีท่านองค์ใดใช้ไม่ ยังหลงใช้แต่พระสงฆ์บ้านนอกขอกนา ไม่สังเกตสังกาจึงยังใช้อยู่ แต่การข้างบ้านนานมาแล้วผันแปรไป แต่ฝ่ายพระสงฆ์นั้นยังไม่หันเหียนตามไปเลย เปรียบเหมือนอย่างเครื่องลำยองฉัตรใบรกาชุมจรนำ เมื่อมีผู้ทำที่วัดมากมายหลายแห่งหลายตำบลมากไปกว่าพระราชมณเฑียรแล

ตำหนักเจ้านาย ตาคนทั้งหลายที่เห็นของอย่างนี้มีในวัดโดยมาก ก็สำคัญไปเสียว่าของอย่างนี้เปนของวัดมิใช่ของบ้าน คนไปมาต่าง ๆ ก็มักว่าพระราชมณเฑียรเหมือนพระวิหารแลพระอุโบสถ แต่แรกเห็นนึกว่าวัดเล่า ตำหนักเจ้าก็ว่าเหมือนโรงธรรมแลกุฏิวัด เมื่อแรกเห็นนึกว่าวัดเล่า เพราะการเปนดังนี้เจ้านายทั้งปวงก็อายไป ถึงสร้างวังสร้างตำหนักก็ยักย้ายเปนที่กเปนเก๋งไปต่าง ๆ ไม่ใคร่จะทำลำยองฉ้อฟ้าใบรกา จนในหลวงก็ทนไม่ได้ พระที่นั่งใหม่ ๆ ก็ยักย้ายเป็นตึกมีลายปั้นประหลาด ๆ ไป ยังคงเปนลำยองฉ้อฟ้าใบรกาอยู่แต่ของเก่า ๆ แลที่ไว้พระพุทธรูป ซุ้มจรนำนั้นลางแห่งก็แปลงของเก่าเสียเปนซุ้มลายปั้นต่าง ๆ ไปก็มี เพราะรังเกียจที่คนไปมาว่าเหมือนวัดนั้น เปนเหตุฉันใด ถึงพัชนีข้างชาวบ้านก็เกลียดอายหายนับถือมานานแล้ว เพราะเหตุที่เห็นพระสงฆ์ผู้มียศเอาไปถือเปนตาลปัตรทุกหนทุกแห่งไปมากกว่าผู้ที่ใช้ในบ้าน แต่ครั้งปลายแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เจ้านายเปนอันมากหลายแห่งด้วยกันเลิกพัชนีเสียไม่ใช้ ใช้พัดขนนกเป็นเครื่องอย่างงาน ยังคงใช้อยู่แต่ในหลวง ครั้นมาถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพัดอย่างงานก็ใช้พัดขนนกสิ้นทั้งข้างน่าข้างใน พัชนีของเก่าที่มีด้ามเปนทอง เปนแต่สำหรับเชิญตามเสด็จฤาชักน่ากันยาเรือที่นั่งไปตามเคยอย่างแต่ก่อน มาถึงแผ่นดินบัดนี้พัชนีเลิกหลุดที่เดียว ถึงพัดด้ามทองก็ทำด้ามทองต่อเข้ากับขนนก ไม่ได้ใช้พัชนีหุ้มโหมดหุ้มตาดเลย พัชนียังคงเหลือใช้ในข้างบ้านบัดนี้อยู่สองอย่าง คือสำหรับอยู่งานเจ้านายเล็ก ๆ เมื่อไปนั่งฟังสวดฤาสมโภชโสกันต์อย่างหนึ่ง สำหรับเล่นลครมีนางไปนั่งพัดทวยืนเครื่องเมื่อทำขวัญลงสรงทรงเครื่องอย่างหนึ่ง ก็การเล่นลครนั้นเอาการโบราณมาสำแดง เหมือนกับหญิงโบราณไว้ผมยาว ลครก็ต้องรักษ์ทำเปนผมยาวเหมือนคนโบราณ แลอยู่งานโสกันต์เจ้านายนั้น เพราะการโสกันต์ก็คล้ายกับเล่นลคร อย่างมยุรฉัตรแลเชิญเครื่องก็ใกล้การเล่นลครที่เดียว พัชนีใช้ข้างบ้านยังเหลืออยู่แต่เท่านี้ นอกนั้นถึงพัชนีทำขึ้นก็เปนแต่สำหรับถวายพระสงฆ์ เพราะพระสงฆ์ยังคงชอบใจว่าเป็นเครื่องประกับสำหรับยศผู้ใหญ่ ไม่กระดิกเลยจนเท่าทุกวันนี้

ก็แต่ยังได้ยินพระสงฆ์รูปหนึ่งว่าประหลาดอยู่ด้วยพัชนีแต่ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หามีผู้ใดเอาใจใส่ตามไม่ ท่านผู้ที่ว่านั้นคือพระญาณสมโพธิ (ด้วง) วัดนาคกลาง ท่านนั้นแม้นเปนพระราชาคณะแล้วไม่ถือพัชนีเลย คงถืออยู่แต่ตาลปัตใบตาล แต่ตัดต้ามเสียให้สั้นผิดกันกับพระสงฆ์อนจรหน่อยหนึ่ง เพื่อจะได้ถือพัดโยกลมเองโดยสดวกด้วย เมื่อมีผู้ทักถามท่านว่าทำไมเจ้าคุณจึงไม่ถือพัชนีอย่างท่านทั้งปวงทั่วบันดาศักดิ์ ท่านตอบว่าพัชนีนั้นท่านคิดไปดูรูปร่างเห็นเปนน่ายัดสิ ใครคิดอ่านทำขึ้นเมื่อไรให้เปนรูปอย่างนี้ ผู้นั้นจะไม่ได้พิจารณาให้เลอียดเลย ทำขึ้นโดยใจมักง่าย ท่านทั้งหลายที่รับใช้ก็ดีใจ ใช้ไปไม่มีสตินึกได้บ้างเลยว่ารูปร่างไม่ดีไม่เปนมงคลเลย เอามาถือบังหน้าบังตาครอบหัวครอบหูอย่างไรมิรู้อยู่น่ารำคาญใจ คิดดูเถิดบ้านอื่นเมืองอื่นพระสงฆ์ทั่วมีตาลปัตยักย่างไปต่าง ๆ อย่างตาลปัตพม่าก็เปนใบตาลก้านขด อย่างลังกาก็เปนพัดด้ามงา วงพัดดังรูปไข่มน ๆ พัดจีนเปนอันมากหลายอย่างทั้งของเลวทั้งล้อมมาข้างหน้าก็มี ที่ขึงอยู่ก็มี ก็ไม่มีเปนเช่นพัชนีของไทยเลย พัชนีของไทยนี้รูปร่างน่ารังเกียจน่ายัดสินัก ผู้ที่ทำที่ใช้ไม่คิดดูบ้างเลยว่ารูปร่างไม่สู้ชอบกล

แล้วท่านจึงว่าไปอีกอย่างหนึ่งว่าเครื่องมือของไทยอีกอย่าง ๑ รูปร่างก็คล้ายพัชนี คือจวัก ที่เรียกว่าจ่าหวักก็ดี คนใช้ก็ดีนั้น รูปร่างที่ทำใช้ในไทยก็ไม่ชอบกลเหมือนพัชนี ก็เครื่องจ่าหวักของเมืองอื่นเช่นเห็นอยู่กลุ้ม ๆ อย่างของจีนทำหมิเขาก็ทำด้วยเหล็กเปนดังปากจอยปากเสียม มิบ้องเข้าด้าม เขาไม่ทำอย่างจ่าหวักของไทย ก็จวักของไทยนั้นชาวไทยถือลัทธิแลใช้ก็เถียงกันอยู่เอง ก็เมื่อยามใช้เอามาใช้ตักเข้ากวนแกงซึ่งจะขันถ้วยขันชามขันสำรับ เปนของดีของมงคลที่จะกลืนกินเข้าไป แต่ซือแห่งจวักนั้นเปนของหยายสำหรับไว้ด่าไว้ว่าจะเอาสัยเสี่ยงอะไรเล่า ฤๅถ้าเจ้าขุนมุลนายเอาสิ่งนั้นสัยโขกศีรษะย่าวไพร่ ก็ถือว่าเปนอัปมงคลใหญ่ พ้องร้องจนถึงหลุดค่าตัวทายเล่า การอันนี้ก็เถียงกันอยู่

ซึ่งท่านว่าดังนี้ก็จริงของท่าน พัชนีสิ่งหนึ่ง จวักสิ่งหนึ่งของสองอย่างนี้เฉภาะมีอยู่แต่เมืองไทย ก็เครื่องตักเข้าตักแกงก็คิ พัดก็คิ ที่เขาใช้ในประเทศต่าง ๆ อย่างที่เราเห็นอยู่บัดนี้ ทั้งของจีนของฝรั่งรูปร่างไม่เปนเช่นพัชนีแลจวักของไทยเลย แลซึ่งพระญาณสมโพธิ์ (ด้วง) ว่าด้วยการใช้จวักตักเข้าตักแกงไม่เปนมงคลนั้น ท่านว่าถูกแต่การข้างนอก แต่การในเครื่องต้นแลเครื่องเจ้านายที่มียันดาศักดิ์สูงเขาไม่ใช้มานานแล้ว เขามีทัพพีทองเหลืองทำรูปเหมือนช้อนต้นใหญ่ปลายย่อม ใช้ทำเครื่องมานานแล้วแต่ครั้งไรก็ไม่ทรายต้นเลย ก็ครั้งนี้ทรงพระราชดำริห์จะใคร่ให้พระสงฆ์เลิกใช้พัชนีเสีย จะกลับทำพัดโครงไม้ไผ่ขึง ๆ ยัดแพรยัดโหมดถวายให้ใช้เปนอย่าง พระสงฆ์จะยอมฤาไม่ยอมไม่ทรายเลย การก็เคยมานานแล้ว ถ้าพระสงฆ์ยังชอบใจจะคงใช้อยู่ก็ตาม.

ความเป็นมาของพัดรอง

พัดรองที่ทำขึ้นในชั้นแรกนั้น เข้าใจว่าเป็นแต่ใช้ผ้าเลียนหรือผ้าลายที่มีขายอยู่ตามท้องตลาด มาหุ้มโครงไม้ไผ่ขึ้นก่อน ต่อมาภายหลังจึงได้พลิกแพลงตกแต่งให้วิจิตรขึ้น ที่ยักเป็นลวดลายสำหรับทำพัดโดยเฉพาะนั้น เข้าใจว่าจะเป็นในรัชกาลที่ ๕ นี้เอง สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ตรัสไว้ว่า ได้เคยทรงสืบว่าพัดรองยักแรกมีขึ้นเมื่อใด ได้ความว่าที่แรกมีนั้นเป็นพัดรองของหลวงสั่งมาแต่เมืองจีน ลายเป็นอักษร จ ๓ ตัวอยู่ใต้พระเกี้ยวยอด พระราชทานในงานขึ้นพระที่นั่งวโรภาสพิมาน (เมื่อยังใช้นามว่าพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์) แต่หาตัวอย่างไม่ได้ สูญเสียหมดแล้ว พัดรองต่อมาก็คือพัดเอราวัณ พระราชทานในงานพระราชพิธิบรมราชาภิเษก เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ สั่งยักมาจากเมืองจีนเหมือนกัน

ในรายการพระราชพิธีขึ้นพระที่นั่ง ณ พระราชวังบางปะอิน (รวมทั้งพระที่นั่งวโรภาสพิมาน) เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ (จากราชกิจจา ฯ) มีถวายไตรย่ามพัดรองแก่พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์ แต่ไม่ได้อธิบายลักษณะ ต่อมาในงานฉลองไตรปีและ

งานอื่น ๆ ที่กรุงเทพฯ ในปีนั้น มีกล่าวว่า พระราชทานพัดรองตราพระจุลจอมเกล้า ด้ามงาช้าง ด้ามไม้ข้าง แก่พระราชาคณะลางองค์ จึงสงสัยว่าจะเป็นพัดจ ๓ ตัวนั้นเองก็เป็นได้ มีพระราชทานในโอกาสต่าง ๆ คล้ายจะเป็นพัดยศด้วย

สมัยนิยมสร้างพัดรองเริ่มเกิดขึ้นในราวปี พ.ศ. ๒๔๒๖ แต่พัดรองในสมัยนั้นใช้ปักดิ้นกันเป็นพื้น ทั้งนี้เพราะไทยชำนาญการปักดิ้นมาแต่ไหนแต่ไรแล้ว ทำได้งดงามกว่าชาติอื่น ๆ แต่การปักไหมเรายังด้อยกว่าเพื่อนบ้าน มีจีนและญวนเป็นต้น แต่ก่อนจึงนิยมสั่งไปปักไหมมาจากเมืองจีน ต่อมาจึงหัดปักกันขึ้นเองบ้าง การปักไหมของไทยในยุคแรก นิยมหนุนให้นูนสูงขึ้นมาก ๆ พัดที่ปักสำหรับงานฉลองพระราชสัญจกรและสมโภชรัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์ได้หมื่นวัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ นั้น เป็นสมัยที่ช่างปักกำลังคลั่งหนุนลายกันมากที่สุด ทั้งนี้ด้วยพัดงานนั้นปักประกวดกัน ถ้าใครปักได้นูนเด่นที่สุดเป็นเก่ง ทำให้ช่างเขียนซึ่งประกวดผีมือด้วยเช่นเดียวกันเดือดแค้น ที่ช่างปักทำให้รูปของตนสิ้นงาม

พัดตราพระราชสัญจกรนี้ ถือเป็นประหนึ่งพัดยศ ด้วยเมื่อพระราชทานไปแล้วหากมีผู้ใดถึงมรณภาพ หรือเลื่อนสมณศักดิ์ ก็สับเปลี่ยนพัดพระราชสัญจกร พระราชทานตามแต่พระราชอัธยาศัย ในหนังสือราชกิจจา ฯ ปี ร.ศ. ๑๒๒ มีรายการเปลี่ยนพัดรองดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะทรงรำคาญพระราชหฤทัย ในการที่การอุตสาหกรรมและศิลปกรรมของไทยบางแขนงด้อยกว่าชาติอื่น จึงโปรดให้มีการส่งเสริมด้วยประการต่าง ๆ เช่นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ส่งนักเรียนออกไปศึกษาวิชา ณ ประเทศญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ในแขนงต่าง ๆ คือ ๑. การทำไหม เลี้ยงไหม ๒. ทำผ้าลินิน ๓. ทำเครื่องถ้วย ๔. ทำกระดาษ ๕. ช่างรัก ๖. ทอผ้า ๗. ช่างสาน ๘. เย็บปักถักร้อย ทั้งทรงจ้างครูญี่ปุ่นเข้ามาสอนวิชาเย็บปักถักร้อยที่โรงเรียนราชินีอีกด้วย แม้ที่สุดจนเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว

ก็ยังมิได้ล้มเลิกพระราชดำริ เมื่อมีโอกาสได้เสด็จไปประพาสประเทศอินโดจีนในสมัยรัชกาลที่ ๖ ก็ยังทรงพาช่างปั้นชาวญวนเข้ามาชุบเลี้ยงเป็นช่างสะดึงหลวง เพื่อให้ช่างสะดึงไทยทำแบบอย่างอีกทางหนึ่ง ส่วนสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ก็ทรงตั้งโรงทอผ้าขึ้นที่สวนหงส์ นอกจากนั้นยังโปรดเกล้า ฯ ให้ทดลองเลี้ยงไหม ทำไหม ที่ในพระราชวังดุสิตอีกด้วย ส่วนช่างสะดึงหลวงก็ดี ช่างสะดึงในสำนักพระมเหสีก็ดี ก็โปรดให้อบรมแนะนำให้เปลี่ยนวิธีปักไหมปักดิ้นใหม่ โดยใช้แนวทางอย่างวิธีปักของญี่ปุ่นหรือญวน เพราะฉะนั้นพัดรองในยุคหลังจึงเปลี่ยนเป็นปักเรียบ หนุนแต่เล็กน้อยพองาม ไม่ปักนูนสูงจนเทอะทะดังแต่ก่อน ด้วยเหตุที่เราปักกันได้งามขึ้น และมีคนหัดปักกันมากขึ้นนั่นเอง จึงปรากฏว่าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นต้นมาเป็นสมัยที่สร้างพัดรองกันมากที่สุด และในยุคนั้นเองก็นิยมส่งแบบลายออกไปสั่งทอพัดเข้ามาจากประเทศจีนและญี่ปุ่นขึ้นอีกทางหนึ่ง

พัดรองนอกจากจะสร้างในงานมงคล เช่นงานขึ้นพระที่นั่ง งานสมโภชสิริราชสมบัติแล้ว ยังสร้างในงานพระศพอีกส่วนหนึ่ง เรียกว่า "พัดสังเค็ด" พัดสังเค็ดเล่มแรกนั้นเข้าใจว่าจะเป็นพัดงานพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นพัดปักมาจากเมืองจีน ทำให้เกิดเป็นประเพณีมีพัดสังเค็ดในงานศพต่อมา จนถึงศพชาวบ้านทั่วไป ถ้างานใดไม่มีพัดสังเค็ดก็ออกจะต่ำต้อยน้อยหน้ากัน

ต่อมาเมื่อได้ปักพัดกันจนเบื่อแล้ว ก็ยักย้ายไปทำเป็นอย่างอื่น เช่นเมื่อมีช่างญี่ปุ่นเข้ามาตั้งรับพิมพ์รูปสีด้วยพิมพ์หิน ก็นิยมทำพัดพิมพ์กัน เมื่อเบื่อแล้วก็ยักย้ายไปทำด้วยหนังด้วยของแปลก ๆ ใหม่ ๆ อย่างอื่น ตามแต่จะคิดประดิษฐ์ขึ้น

ต่อมาการทำพัดรองเสื่อมนิยมลง ด้วยเป็นการเสียแรงเสียเวลาสิ้นเปลืองมาก จึงย้อนถอยหลังกลับไปเป็นอย่างเก่า คือปักแต่เล็กน้อยบ้าง หุ้มผ้างาม ๆ ทำนมด้วยโลหะเป็นตราติดบ้าง เป็นการทำพอเป็นธรรมเนียม

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ เคยทรงอธิบายถึงหลักของการทำพัดรองที่ทรงสังเกตพบ ถวายสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ไว้ ดังนี้

สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ตรัส "เรื่องพัดรอง ถ้าว่าตามความเห็นของหม่อมฉันเห็นว่า ถึงเวลาน่าจะเลิกทำพัดรองอย่างแต่ก่อนแล้ว ด้วยการพิธีรีตองและการศพการเมรก็เปลี่ยนรูปไปหมดแล้ว พระได้ไปไม่มีที่ใช้สักกี่หน การลงทุนทำพัดรองอย่างวิจิตรดูดัง ภาษิตว่าตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ แต่สำหรับพระองค์ท่านมีขัดมิได้ก็ต้องทรงคิดทำอยู่เอง"

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทูล "เรื่องพัดรอง เกล้ากระหม่อมก็เห็นไม่ควรทำเหมือนกระแสพระดำริ แต่ไม่มีใครเขามาปรึกษาเอาความเห็น จะเที่ยวได้ยอกความเห็นซึ่งเขาไม่ต้องการก็เป็นยื่นเกินไป การทำพัดรองไม่ใช่แต่เป็นการตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ เป็นการลำยากแก่ท่านผู้ได้รับด้วย ถ้าท่านผู้รับรับนิมนต์บ้านไหน เดี๋ยวนี้ก็เป็นประเพณีที่ท่านจะต้องถือพัดที่บ้านนั้นถวายไปฉลองศรัทธาด้วย ทราบมาทางสำนักสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ว่าเป็นการลำยากเต็มที พัดนั้นหยิบเลือกไม่ยาก แต่ย่ามนั้นเลือกหยิบหายาก เพราะเก็บทับซับซ้อนกันไว้เป็นกองใหญ่ ที่จริงการทำพัดรองยังไม่เป็นการพ้นสมัย พวกพระยศต่ำเตี้ยมีพวกเจ้าอธิการวัดต่าง ๆ เป็นต้น ย่อมต้องการกันอยู่มาก แต่ไม่ได้รับสมความต้องการ เพราะท่านผู้ทำพัดก็ถวายไปแต่ท่านที่เชื่อง ๆ อันมีใช้อยู่ล้นเหลือแล้ว กลับทำให้เกิดความลำยากไปเสียอีก อย่างน้อยก็ต้องมีที่เก็บใหญ่โตผิดกันกว่าแต่ก่อน แต่ก่อนท่านเชื่อง ๆ ได้ไปก็บริวาคให้แก่ท่านผู้น้อยไปใช้ เดี๋ยวนี้บริวาคไม่ได้ต้องเก็บไว้เพื่อฉลองศรัทธา จึงเป็นภาระอันใหญ่ และขัดกับความต้องการของท่านผู้น้อยด้วย

คิดถึงความดำเนินอันเป็นไปแก่พัดรองเห็นว่าจะขัดให้เป็น ดังนี้

ชั้นที่ ๑ ใช้ผ้าอย่างดีที่มีเข้ามาแต่เมืองนอกโดยตรง เพราะเวลาโน้นผ้าอย่างดีเป็นของหายาก

ชั้นที่ ๒ ปักลายขนผ้าเพื่อให้ดีขึ้น ด้วยจะใช้ผ้าอย่างดีโดยตรงนั้นหาได้ง่ายเสียแล้ว จึงต้องปักให้ดีวิเศษขึ้นอีก (เดิมสั่งทำมาแต่เมืองจีนก่อน เมื่อเราหัดปักเป็นกันขึ้นแล้ว ก็ปักในนี้)

ชั้นที่ ๓ ใช้ผ้าซึ่งสั่งให้ทอเข้ามาโดยจำเพาะ เป็นการจะให้ดีกว่าที่ปักกันได้อยู่โดยมากจนเป็นกล้วยน้ำว้า

ชั้นที่ ๔ ใช้ผ้าดีพิมพ์ในเมืองเราแทนผ้าปัก นี่เป็นการทำถอยลงเอาแต่ได้

ชั้นที่ ๕ ยุผ้าอะไรก็ได้ ทำแต่นมเป็นพิเศษ นี่เป็นการทำถอยลงอีก

ตกเป็นทำถีบให้สูงขึ้น ๓ ชั้น ทำถอยลง ๒ ชั้น ยุคไหนทำอย่างไรก็วิ่งตามกันยื๊อ ๆ ไปเป็นแฟแช่นอย่างเสือผู้หญิง การทำพัดรองนั้นชอบกล ถ้าผิดท่าไปพระท่านไม่ใช้ เช่นรูปก็ต้องเป็นอย่างหน้านาง พัดสมเด็จเจ้าพระยา ผ้าพระยาทก็คงทรงจำได้ทำเป็นรูปพัดขนนกมีย่ลายแหลม ทำมาแต่เมืองจีนเหมือนกัน แต่จะเป็นทอหรือปักก็ไม่ทราบ มีสีน้ำเงินอย่มาก ได้เห็นครั้งแรกครั้งเดียวแล้วไม่ได้เห็นอีกเป็นครั้งที่ ๒ การที่เปลี่ยนรูปพัดไปเป็นพัดขนนกนั้น พระท่านหาว่าเหยียดพระเป็นฤาษี ส่วนลายในพัดก็เป็นเช่นเดียวกัน ผ้าพระยาทเคยทรงรู้สึกดีว่าทำเป็นรูปคน พระท่านไม่ใช้ นอกนั้นก็มีอีกหลายอย่างที่พระท่านไม่ใช้เหมือนกัน ดูเหมือนจะตกไปในทางที่ทำรูปอะไร กระเดียดไปทางข้างเป็นตราพระท่านจึงจะใช้

การทำพัดรองในยุคต่าง ๆ เฉพาะที่เป็นพัดงานหลวง นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ปรากฏจากหลักฐานในการสร้างบ้าง จากของจริงที่เก็บรักษาอยู่ในที่ต่าง ๆ บ้าง เท่าที่สำรวจพบรวมทั้งพัดสังเค็ดในงานพระศพที่เป็นงานหลวง มีรายการเท่าที่รวบรวมไว้ได้ ดังนี้

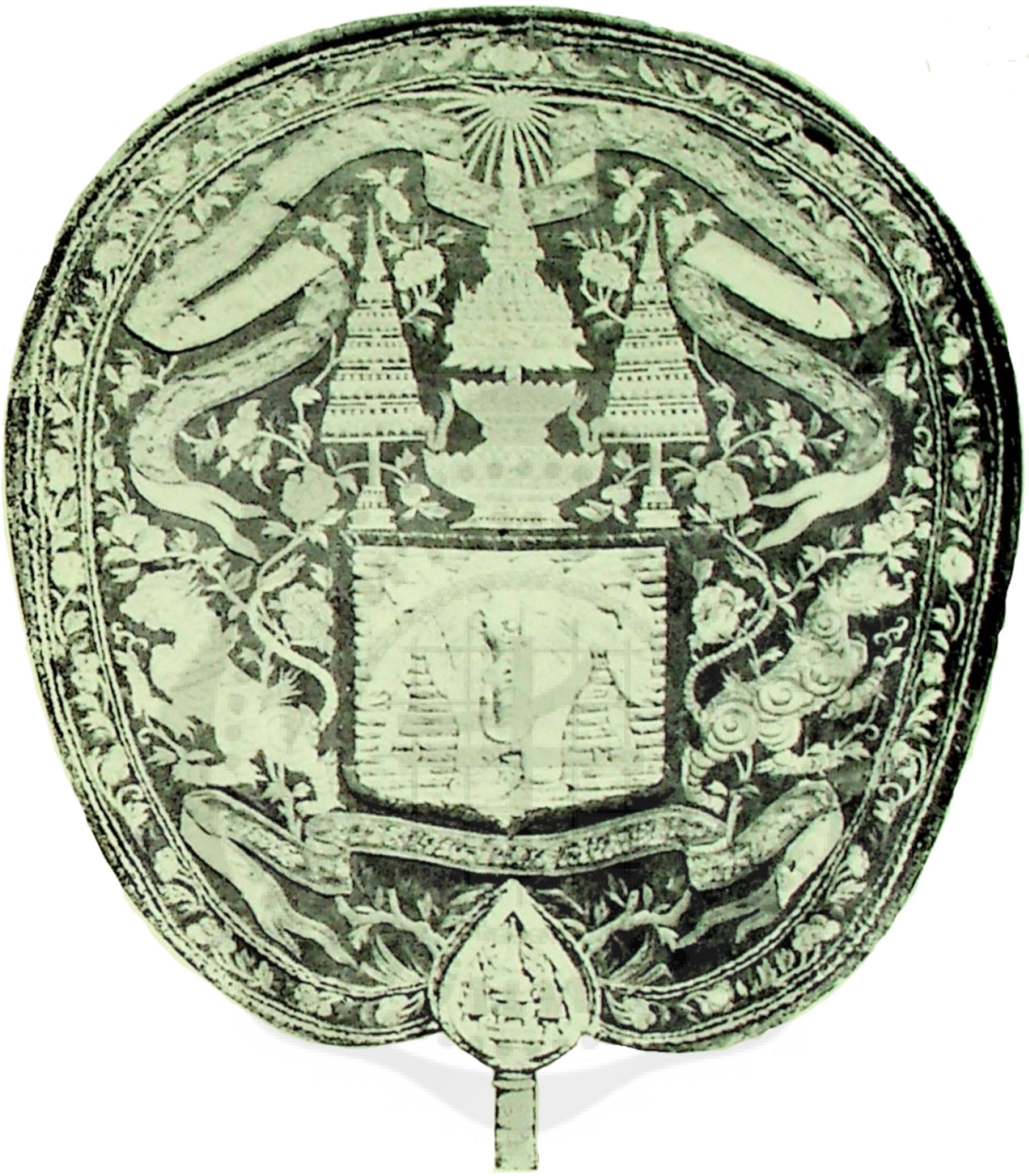

พัดไอยราพต

สร้างเป็นที่ระลึกในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก

รัชกาลที่ ๙ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

พื้นสีน้ำเงินหม่นปักไหมสั่งจากประเทศจีน นมแกะเป็นลวดลายทำด้วยงาต้มงา

ขณะนี้เป็นพัดรองปักที่มีอายุเก่าที่สุด

บัญชีพัดรองงานพระราชพิธีต่าง ๆ

พ.ศ.	งาน	ลักษณะ
๒๔๑๖	พระราชพิธีบรมราชาภิเศก รัชกาลที่ ๕	พื้นแพรสีฟ้าหม่น ปักไหมสีเป็นรูปพานรองพระเกี้ยวและฉัตรสองข้างอย่เหนือรูปอาร์มตราไอยราพต สองข้างเป็นราชสีห์และคชสีห์ มีแถบปักหนังสือยอกงานและปี ด้ามและนมทำด้วยงา
๒๔๒๕	เฉลิมพระที่นั่งจักริมหาปราสาท	พื้นแพรเหลืองปัก จ.ป.ร. ภายใต้พระเกี้ยวซึ่งมีหมอนรอง มีลายช่อดอกไม้และรัศมี มีอักษรยอกงานและปี ด้ามและนมทำด้วยถมยิด
๒๔๒๖	งานสมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เท่ารัชกาลที่ ๒ ภาคทักษิณานุปทาน	พื้นกำมะหยี่น้ำเงินแก่ ปักทองแล่งเป็นลายก้านขด มีตราพระครุฑพ่าห์
๒๔๒๖	งานสมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เท่ารัชกาลที่ ๒ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ	แยบเดียวกัน เปลี่ยนเป็นพื้นแดงและลายพระเกี้ยว
๒๔๒๘	งานสมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เท่ารัชกาลที่ ๔ ภาคทักษิณานุปทาน	พื้นกำมะหยี่ดำ ปักดันเป็นพานสองชั้น รองพระมหามงกุฎและอุณาโลม มีฉัตรซ้ายขวา และลายเถาไม้ก้านขด
๒๔๒๘	งานสมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เท่ารัชกาลที่ ๔ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ	ลายเดียวกัน เปลี่ยนพื้นเป็นสีม่วง และพระมหามงกุฎเป็นพระเกี้ยวยอด

๒๔๒๘	ฉลองวัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสีมาราม	พันแดง ข้างสีทองเป็นพระมหามงกุฎ รองพานสองชั้น สองข้างเป็นฉัตร มีพระขรรค์ขวางกลาง มีลายเถาองุ่นรอยขอบ มีอักษรยอกงานและยี่
๒๔๒๘	พระเจ้าลูกเธอทรงผนวชก่อนเสด็จยุโรป	พันกำมะหยี่แดงสลับเหลือง ข้างดินเป็นคำโคลง "ความรู้คู่เปรียบด้วย กำลัง กายเยย ฯลฯ จ.ศ. ๑๒๔๗" ด้ามและนมประดับมุกด์
๒๔๒๙	ลงสรงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ	พันเหลืองข้างไหมทองเป็นรูปจุลมงกุฎข้างขนนก มีหมอนรอง
๒๔๓๑	พระราชพิธีเฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ๖ พระองค์ และพระอัครชายา	พันกำมะหยี่ มีดาวราย ข้างเป็นพระชฎาวางบนหมอน ประดับด้วยช่อมาลา ๘ องค์ มีแถบรัดขนจุลจอมเกล้า
๒๔๓๒	ฉลองพระที่นั่งเวหาสจำรูญ	ทำเป็นทรงน้ำเต้า พันแพรเหลือง ลายมีม้วนกระดาษเขียนยอกงาน และอักษร จ.ป.ร. เขียนแบบจีน ด้ามไม้ไผ่
๒๔๓๓	โสกันต์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ	พันดำ ข้างเป็นรูปจุลมงกุฎ มีหมอนรอง มีริบขนจุลจอมเกล้าพาดเบื้องล่าง
๒๔๓๔	เฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์	พันสีน้ำเงิน ข้างเป็นมงกุฎและจักรีเหนือตราอาร์มซึ่งแบ่งเป็นสามช่อง มีมงกุฎและพระเกี้ยวอยู่ ๒ ช่องบน ช่องล่าง เป็นลายละลอกคลื่นกับดวงจันทร์
๒๔๓๔	เฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย	ลายเดียวกัน เปลี่ยนแต่ตราอาร์มในช่องล่างเป็นลูกโลก

๒๔๓๔	เฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศภูวนาถ	ลายเดียวกัน เปลี่ยนแต่ตราอาร์มในช่องล่างเป็นรูปจักรกับคทา
๒๔๓๔	เฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบุรฉัตรมงคลทิฆัมพร	ลายเดียวกัน เปลี่ยนแต่ตราอาร์มในช่องล่างเป็นท้องฟ้าและดวงดาว
๒๔๓๔	พระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์	พันด่วนเหลือง ปักดินเป็นฉัตร ๕ ชั้น
๒๔๓๕	พิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ	พันแพรม่วง ปักดินเป็นมงกุฎและจักริอยู่ในอักษร ม.ว. ประดับแถบจุลจอมเกล้าตัวอักษรยอกงานและปี
๒๔๓๖	เฉลิมพระชนมพรรษารัชกาลที่ ๕ ครบ ๔๐ พระราชทานพระสงฆ์สหชาติ	พันแพรสีน้ำเงิน ปัก จ.ป.ร. ในมือพนมมีรูปวัว อักษรยอกงานและปี วงเป็นขอบ
๒๔๓๖	ฉลองราชสมบัติครบ ๒๕ ปี ที่บางปะอิน	ปักพระนามพระเจ้าแผ่นดินในสมัยอยุธยาที่เสวยราชย์นานองค์ละเล่ม รวม ๙ องค์ ปัก พระนาม "จุฬาลงกรณ์" ใต้พระเกี้ยวมีอักษรยอกงานและปี ๑ เล่ม
๒๔๓๖	พระราชพิธีรัชฎาภิเศก	พันแพรชมพู ปักดินและไหมเป็นดวงตราล้อมด้วยสร้อยจุลจอมเกล้า ดวงห้อยเป็นนม มีแถบปักอักษรยอกงานและปี
๒๔๓๘	สมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เสมอรัชกาลที่ ๓ ภาคทักษิณานุปทาน	พันน้ำเงิน ปักดินเป็นตราปราสาท และฉัตรซ้ายขวาในซุ้มอุณาโลม ประดับลายเครือไม้ นม ร.ป.ร.

๒๔๓๘	สมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เสมอรัชกาลที่ ๓ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ	พันต่วนแดง ลายเดียวกัน เปลี่ยนตราเป็นพระเกี้ยว รองพานสองชั้น
๒๔๓๘	สมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เสมอด้วยรัชกาลที่ ๑ ภาคทักษิณานุปทาน	พันแพรเขียว ยักเป็นอุณาโลมรองพานสองชั้น ยนตราอาร์มรปไอยราพต มิฉัตรสามชาย ฉัตรธงทหารซ้ายขวา นมรูปตราจักรี
๒๔๓๘	สมภาคาภิเศก รัชกาลที่ ๕ เสมอด้วยรัชกาลที่ ๑ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ	พันแพรแดง ยักลายพระเกี้ยวรองพานสองชั้น ยนตราอาร์มรูปไอยราพต มิฉัตรและราชสีห์ คชสีห์ ซ้ายขวา
๒๔๓๘	สมโภชสิริราชสมบัติครบหมื่นวันในรัชกาลที่ ๕	พันแพรยักด้วยเลื่อมดันและไหมเป็นรูปพระราชลัญจกร และตราประจำกระทรวงอย่างละเล่ม รวม ๒๙ เล่ม
๒๔๓๙	งานโสกันต์และเฉลิมพระสุพรรณบัตรสมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์และเจ้าฟ้ามาลินีนพดารา	(ยังสืบไม่พบ)
๒๔๔๒	ทวิธาภิเศก รัชกาลที่ ๕ ทรงราชย์ ๒ เท่ารัชกาลที่ ๒ ภาคทักษิณานุปทาน	พันกำมะหยี่เขียว รูปพระมหามงกุฎและจักรี อยู่เหนือรูปอาร์มตราครุฑขนาดราชสีห์ คชสีห์ และฉัตรซ้ายขวาอยู่บนช้างเอราวัณ
๒๔๔๒	ทวิธาภิเศก รัชกาลที่ ๕ ทรงราชย์ ๒ เท่ารัชกาลที่ ๒ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ	พันแดง ลายเดียวกัน เปลี่ยนตราครุฑเป็นพระเกี้ยว

๒๔๔๒ เถลิงพลับพลาสวนดุสิต พันกำมะหยี่ปักดิ้นพันกำมะหยี่ดำ

๒๔๔๒ สมโภชพระพุทธนรสีห์ และผูกพัทธสีมาวัดเบญจมบพิตร พันแพร อักษรยอกงาน

๒๔๔๓ พระราชกุศลอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ณ พระที่นั่งจักริมหาปราสาท พันกำมะหยี่ดำ ติดรูปถ่ายพระที่นั่งจักริมีแผ่นตัวหนังสือยอกงานและปัก

๒๔๔๓ ฉลองวัดเบญจมบพิตร ปักตราเลข ๕ เบญจมบพิตร มีพระเกี้ยวอันเป็นตราวัดพันสีต่างกันตามลำดับชั้น

๒๔๔๕ เฉลิมพระสุพรรณบัตร สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พันต่วนน้ำเงิน อักษรย่อ ม.ว. ปักรูปมงกุฎตรงกลาง

๒๔๔๖ เฉลิมพระชนมพรรษารัชกาลที่ ๕ ครบ ๕๐ พระราชทานพระสหชาติ พันแพรสีน้ำเงิน ปักพระปรมาภิไธย และรูปปืนใหญ่ฉลุนักษัตร

๒๔๔๖ เฉลิมพระสุพรรณบัตร และขันตำหนักพระราชเทวี พันน้ำเงินหม่น กลางปักตราพระราชเทวีมีลายกระหนก อักษรพระนามเป็นขอบขน พันแดง

๒๔๔๖ พระราชพิธิทวิธาภิเศก รัชกาลที่ ๕ ทรงราชย์ ๒ เท่ารัชกาลที่ ๔ ภาคทักษิณานุปทาน พันต่วนน้ำเงินปักลายกระหนก ขอบแดงปักลายขด ใจกลางพันแดงปักดิ้นเป็นพระมหามงกุฎและอุณาโลม

๒๔๔๖ พระราชพิธิทวิธาภิเศก รัชกาลที่ ๕ ทรงราชย์ ๒ เท่ารัชกาลที่ ๔ ภาคสมโภชสิริราชสมบัติ ลายเดียวกันแต่กลับสี และเปลี่ยนตราเป็น จ.ป.ร. ใต้พระเกี้ยว

๒๔๔๗	พระชนมพรรษารัชกาลที่ ๔ ครบ ๑๐๐ ปี	พันกำมะหยี่คำ ปักดิ้นเงินทองเป็นรูปเหรียญรัตนาภรณ์ มี ๕ ชั้นต่างกัน
๒๔๔๗	เฉลิมพระชันษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ	พื้นน้ำเงินแก่ มีวชิรอยู่ภายใต้พระเกี้ยว มีหนังสือยอกปี
๒๔๔๘	ฉลองสระเทพกัญญา	พื้นน้ำเงิน ปักอักษร อ.ท.ก. ภายใต้พระชฎา ลายกอบัวเป็นขอบ
๒๔๕๐	ขึ้นพระตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์	พื้นสีนวล ปักไหมรูปอรุณเทพบุตร นมกะไหล่ทอง กลางประดับมุก มีจารึกยอกงานและปี
๒๔๕๐	พระราชกุศลรัชมงคล ที่อยุธยา	พื้นสีน้ำเงิน ทอด้วยไหมทองเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ
๒๔๕๑	รัชมังคลาภิเศก และฉลองพระบรมรูปทรงม้า	นารายณ์ทรงครุฑแบบเดียวกัน มีพื้นสีดำและสีแดง
๒๔๕๒	เฉลิมพระชันษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ	พื้นต่วนม่วง มีฉัตร ๗ ชั้นยนรูปนาคไขว้ เป็นอักษร ม.ว.
๒๔๕๒	พระชนมายุสมมงคล เสมอรัชกาลที่ ๒ และฉลองวัดอรุณฯ	พื้นเขียวปักดิ้นมีตราจักรี ในซุ้มเรือนแก้ว ปราสาทมีอักษร อ.ป.ร. กับ จ.ป.ร. ภายใต้มงกุฎคู่กัน
๒๔๕๒	พระชนมายุสมมงคล เสมอรัชกาลที่ ๒ และฉลองวัดอรุณฯ	พื้นน้ำตาลอ่อน ปักเป็นซุ้มเรือนแก้ว มีพระมหามงกุฎกับจักรีอยู่เหนือ อ.ป.ร. กับ จ.ป.ร. สองข้างซุ้มมีรูปกระบี่ธุช ครุฑพ่าห์ ด้านหลังมีลายกอบัว
๒๔๕๓	มหาสมณุตมาภิเศก สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส	พื้นแพรขาว ปักดิ้นเป็นเพชรอยู่ใต้เศวตฉัตร ๕ ชั้น มีอักษรยอกงานและปี

๒๔๕๓ พรมราชาภิเศกสมโภชรัชกาลที่ ๖	พันต่วนคำ มีสายพ้ายนเมฆอยู่เบื้องหลังตราวชิราวุธ ซึ่งอยู่บนกูบช้างสามเศียร มีเทวดาเชิญฉัตรชุมสายซ้ายขวา นมกะไหล่กลางฝั่งมก สลักยอกงานและยี
๒๔๕๖ เฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระพันปีหลวงครบ ๕๐ ปี	พันพ้าอ่อน อักษร ส.ผ. มีมงกุฎ ล้อมด้วยสร้อยจักริอยู่ภายใต้เศวตฉัตร ประดับเพื่องดอกไม้ และฉัตรซ้ายขวา มีหนังสือยอกงานและยีเป็นขอบ
๒๔๕๖ เฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระพันปีหลวงครบ ๕๐ ปี สำหรับพระสหชาติ	พันพ้าอ่อน มีตรา ส.ผ. ทรงมงกุฎ มีรูปหมู ๒ ตัว และลายช่อดอกไม้ ภายใต้มีหนังสือยอกงานและยี
— พัดรัตนวราภรณ์ สำหรับพระราชทานตามโอกาส	พันสีม่วงอ่อน ยักรูปเหรียญรัตนวราภรณ์และแถบริบบิน
๒๔๕๙ เฉลิมพระชนมพรรษารัชกาลที่ ๖ ครบ ๓ รอบ	พันน้ำเงิน ยักไหมสีเขียวสลับเหลือง เป็นรูปมะโรงนักษัตรถือวชิราวุธ
— พัดรัตนาภรณ์ สำหรับพระราชทานตามโอกาส	พันเหลือง ยักรูปะเหริญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖
๒๔๖๔ ฉลองพระชนมายุสมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครบ ๖๑	
๒๔๖๘ ขึ้นพระคำหนักจิตรลดา	พันเหลืองทอไหมรปครุฑสีแดง
๒๔๖๘ บรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗	พันเขียวยักเป็นรูปพระมหามงกุฎและจักริอยู่บนพระฉาก ซึ่งมีลูกศรพาดขวาง ๓ เล่ม มีจามรตั้งซ้ายขวา อักษรพระบรมนามาภิไธย งานและยีวงเป็นขอบ

๒๔๖๘	เฉลิมรัชกาลที่ ๖ เสมอด้วยรัชกาลที่ ๒ ทักษิณานุปทาน	พันต่วนเขียว ชักอักษรย่อ อ.ป.ร. ว.ป.ร. ในชุมภายใต้พระมหามงกุฎ
๒๔๖๘	เฉลิมรัชกาลที่ ๖ เสมอด้วยรัชกาลที่ ๒ สมโภชราชสมบัติ (เตรียมงานค้าง สวรรคตก่อนรัชกาลที่ ๗ ทรงทำแทน)	พันต่วนน้ำเงิน ชักรูปเครื่องราชกกุธภัณฑ์
๒๔๗๑	พัดรัตนาภรณ์ สำหรับพระราชทานตามพระราชอัธยาศัย	ชักเป็นรูปเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗ มีริบบ้นวงเป็นขอบ นมเลข ๗ พันและรูปเหรียญเปลี่ยนแปลงตามลำดับชั้น มี ๕ ชั้น
๒๔๗๒	งานฉมะเส็ง เฉลิมพระชนมพรรษารัชกาลที่ ๗ ครบ ๓ รอบ	พันเหลือง กลางรูปงู นมชัก ป.ป.ร.
๒๔๗๕	ฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี	พันกำมะหยี่เขียว ตอนกลางชักดันเป็นรูปจักร์ ล้อมด้วยพระบรมนามาภิไธยทั้ง ๗ รัชกาล มีอักษรยอกงานล้อมเป็นขอบ
๒๕๐๐	ฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งรัฐบาลจัดทำถวายพระสงฆ์ ๒๕๐๐ รูป	พันเหลือง พิมพ์สีแดงเป็นรูปธรรมจักร มีหนังสือยอกงาน
๒๕๐๑	พัดรัตนาภรณ์ สำหรับพระราชทานตามพระราชอัธยาศัย	พันสีฟ้า ชักรูปเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๙

บัญชีพัดสังเค็ดงานพระเมรุ

พ.ศ.	งานพระศพ	ลักษณะ
๒๔๒๓	สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมาริรัตน์และสมเด็จเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชร์รัตน์	พันดำ อักษร ส.ก.ร. ภายใต้ชฎาพระมหากฐิน ต้นไม้เงินทองซ้ายขวา มิอักษรยอกงานและขี้
๒๔๓๐	พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนาริรัตน์	พันดำ หนังสือไขว้บนโล่ห์ใต้ชฎาพอกช่อดอกไม้ ๒ ข้าง มิอักษรพระนามบนไม้ผึ่งมุก
๒๔๓๗	สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์	ทำรูปแหลมคล้ายพัดขนนก ปักไหมเป็นช่อดอกไม้ ตราสุริยมณฑล มิริบิ้น ปักอักษรยอกงาน
๒๔๔๒	กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์	พันกำมะหยี่ดำปักเป็นรูปโล่ห์รูปไข่ยอดมงกุฎ ภายในปักเป็นมหามงกุฎและจักริ มิเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก และนาค ๕ เศียร
๒๔๔๒	กรมหมื่นปราบปรปักษ์	พันต่วนสีม่วง ปักเป็นตราอาร์มยอดมงกุฎภายในปักรูปครุฑ จักริ หมวก ขอช้าง มิรูปช้างและคชยาลอยู่สิงละข้าง
๒๔๔๔	พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร	พันต่วนดำ ปักดินเป็นรูปเทพอรุณ
๒๔๔๔	เจ้าคุณจอมมารดาสำลิ	พันดำ ปักเป็นรูปเมรุทิพระราชทานเพลิง
๒๔๔๗	กรมขุนสุพรรณภาควดี (ถวายพระเพลิงที่วัดนิเวศน์ฯ บางปะอิน)	พันน้ำเงิน ปักเป็นรูปโพธิบัลลังก์ มิอักษรยอกงานเป็นขอบ

๒๔๔๙	พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	พันต่วนน้ำเงินยืนรูปขวัญยาน มีอักษรย่อ อ.ท.ก.
๒๔๕๐	กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย	พันแดงครำ มีรูปหัวใจภายใต้อุณหิศ มีคบเพลิงไขว้ และล้อมด้วยพวงมาลา นมรูปสามห่วงคล้องกัน
๒๔๕๐	กรมหมื่นวรัสพรปฏิภาณ	ยืนเป็นรัศมีแฉกขึ้นไปจากนม
๒๔๕๑	พระองค์เจ้าศิริวงศ์วัฒนเดช และหม่อมแม้น ภาณุพันธุ์	พันกำมะหยี่เขียว ยืนรูปอาทิตย์อุทัย อักษรย่อ ศ.ม.ภ. กับลายเถาไม้
๒๔๕๒	พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช (ที่สวนมิสสกวัน)	พันทอทอง ยืนทำด้วยโลหะเป็นรูปอรุณเทพบุตร ด้านหลังเป็นเสมาตัวหนังสือยอกงาน
๒๔๕๓	เจ้าคุณจอมมารดาเขียม (สมเด็จพระปิยมาวดี ฯ) (ที่สวนมิสสกวัน)	พันแพรทอทอง ยืนทำด้วยโลหะเป็นรูปหม้อน้ำ ในซุ้มกระหนกหัวนาคติดด้านหน้า ด้านหลังเป็นหนังสือสลักโปร่งในซุ้มเสมา
๒๔๕๓	พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	พันกำมะหยี่ดำ ยืนตัวอักษรพระนาม จ.ป.ร. และพระเกี้ยว ซึ่งผูกลายเป็นรูปพระบรมโกศ มีฉัตรซ้ายขวา
๒๔๕๕	กรมหลวงวรเสรฐสุดา	พันดำสายแพรแดง ยืนตราหงส์พิมานเก่าเป็นรูปปราสาท ๓ ห้อง มีหงส์ยืนภายในมีลายกระหนกและประแจจีนเป็นขอบ
๒๔๕๗	กรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร	พิมพ์เป็นตราประจำพระองค์
๒๔๕๗	พระองค์เจ้าภัทรายุวดี	ยืนตัวอักษรพระนาม

๒๔๕๘	กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช	พันสีชมพูปักดิ้นอักษร ร.ร. ไขว้ใต้พระเกี้ยว
๒๔๕๘	พระองค์เจ้าพรรณราย	พันผ้าขาวบาง ปักหักทองแล่งลายดอกไม้ร่วง ด้ามและตับคายทำด้วยไม้ขาวยอดสวมงา
๒๔๖๓	กรมหลวงปราจิณกิติยคิ	พันเหลือง พิมพ์อักษรพระนามย่อ ป.ว.
๒๔๖๓	พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา	ปักเป็นรูปเทพยดาและลายกระหนก
๒๔๖๓	กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส	พันแดงปักพระนาม
๒๔๖๓	พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี	ปักเป็นรูปท้องฟ้ามีดวงจันทร์ นมทองเหลือง มีอักษร ส.
๒๔๖๓	สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง	พันสีฟ้า มีอักษร "ศรี" ในวิมานไพชยนต์ ราชรถเทียมม้า ๔
๒๔๖๓	สมเด็จพระอนชาธิราช เจ้าฟ้า จักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ	พันเขียวสมอ อักษร จ.ภ. ไขว้อยู่ภายใต้มงกุฎและจักรี
๒๔๖๕	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	พันต่วนขาว พิมพ์เป็นรูปเพ็ชรใต้เศวตฉัตร ๕ ชั้น
๒๔๖๖	สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า สุทธาทิพยรัตน กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์	พันน้ำเงิน ปักอักษร ส.ท. ใต้ฉัตร ๕ ชั้นอยู่ภายในบุษบก ด้านหลังจารึกพระนามงานและปีในกรอบลายดอกไม้
๒๔๖๖	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า จุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย	พันม่วง ปักไหมสีทองเป็นอักษร จ.ธ. อยู่ภายใต้มงกุฎและอุณาโลม กระหนกห้อยอยะสองข้าง
๒๔๖๖	สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ	พันต่วนสีม่วง ปักรูปมหามงกุฎจักรี และพระยานาคขดเป็นตัว "ท" อยู่ภายในตราอาร์มยอดมงกุฎ มีรูปเทวดาซ้ายขวา

๒๔๖๖ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	พัดชุมพลสมโภช ปักรูปใบพัดเครื่องชิน ใบพัดเรือ และกงล้ออยู่ตรงกลาง นมรูปเป็นลายกุ้งปลาผักผลไม้เป็นขอบสองข้าง ตอนบนมีคำ “สรรพสิทธิอนสรณ์”
๒๔๖๖ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์	ปักรูปดอกบัวตราประจำพระองค์
๒๔๖๖ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์	พื้นดำ พิมพ์รูปสมอไต้รศมิ และลายกระหนกนาค
๒๔๖๘ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางคเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา	๑. พื้นแดงลายรดน้ำ รูปราชรถเทวกาเชิญอัษฎาวุธ (ทำสำหรับงานพระชันษาแต่ทิวงคตก่อน จึงใช้งานพระศพ) ๒. พื้นแดงปักจักริ ตาย หอก ง้าว ขึ้นศร กระบอง
๒๔๖๘ สมเด็จเจ้าฟ้ามาลินีพดารา กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา	พื้นเป็นท้องฟ้า ปักเป็นเมฆและดวงดาว
๒๔๖๘ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช	รูปตราอาร์มยอดมงกุฎและจักริ มิกระต่าย และแพะ ๒ ข้าง พิมพ์บนหนัง
๒๔๖๘ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์	พื้นแพรขาวพิมพ์รูปพระพรหมถือคทา หม้อน้ำมนต์ คัมภีร์ ลูกประคำ
๒๔๖๘ พระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	พื้นแพรน้ำเงิน ขัวรูปวัชระกะไหล่เงิน ปักเป็นสายฟ้า ขอบปักเส้นแดงขาว มีอักษรว่า ณาปนานสรณ์สยามาธิราช
๒๔๖๙ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม	พื้นดำ พิมพ์รูปตราอาร์มยอดมงกุฎ ภายในมีรูปมงกุฎและจักริกับกระบี่ไขว้ สองข้างมีรูปกระต่ายและพระยานาค เครื่องเขียนและสังวาลย์

๒๔๖๕	พระองค์เจ้าลักษณาวดี	ยักดินทองยนแพรขาวเป็นพระนามใต้กรอบหน้า
๒๔๗๑	สมเด็จพระบรมราชเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี	พนทำด้วยนาโกรักขาว (คล้ายพลาสติค) ขอบทองเหลือง ขัวรูปมงกุฎราชเทวี ภายในจารึกพระนามและปี
๒๔๗๒	สมเด็จพระราชบิดาลายรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช	พนเหลืองส้ม ยักเป็นรูปท้องฟ้าเมื่อพระอาทิตย์ตก มีพระนามภาณุรังษี ดันเมฆนมเป็นรูปจักร
๒๔๗๒	สมเด็จเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร	พนสีฟ้า พิมพ์เป็นรูปประตูเมืองสงขลาด้วยสีเขียวแก่ และแดงครั่ง
๒๔๗๒-๓	พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ	พนแพรสีคราม ยักเป็นอักษรพระนามตามพระสุพรรณบัตร
๒๔๗๕	สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงลพบุรีราเมศวร	เขียนเป็นท้องฟ้าสีเทาสลับขาว มีภาพอัศวินเทพบุตร
๒๔๗๕	พระองค์เจ้ากัญจนากร	พนผ้าทอง นมทำด้วยโลหะเป็นอักษร ก อยู่ในซุ้มเรือนแก้ว
๒๔๗๕	พระองค์เจ้าขุฑารัตนราชกุมารี	พนหนัง ขอบโลหะ ตรงกลางเป็นรูปปั้นทำด้วยโลหะลงยา
๒๔๗๕	พระองค์เจ้าสุวภักตรวิไลพรรณ	ยักอักษรพระนามย่อ ส.ว. ยนพนแพร สีน้ำเงิน
๒๔๗๕	พระองค์เจ้าทิพยาลงการ	อักษรพระนามย่อ
๒๔๗๙	สมเด็จเจ้าฟ้านิภานพดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี	อักษรพระนามย่อ น.น.
๒๔๗๙	กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป	พนดำ นมทำด้วยโลหะสลักโปร่งเป็นพระนามใต้ชฎาพอก

๒๔๗๙	กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน	รูปฉัตรอยู่ตรงกลาง มีหนังสือบอกพระนามและงาน
๒๔๘๑	สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์	พนแดง นมทำด้วยโลหะสีทองเป็นอักษร ช.ส. ภายใต้ฉัตร ๕ ชั้น
๒๔๘๑	พระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์	พนชมพู นมเป็นโลหะสลักโปร่งเป็นพระนาม
๒๔๘๔	สมเด็จพระบรมราชเจ้า เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรยุรีราชสิรินธร	พนเขียวอ่อน พิมพ์รูปพระเจดีย์สีขาวอยู่บนเขาวังและใบตาลเขียวแก่ นมเป็นกำไลทำด้วยโลหะไขว้กันเป็นอักษร ว.อ.
๒๔๗๘	สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ	แพรทอเป็นตราประจำพระองค์
๒๔๙๓	พระยรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล	พนสีแดงเข้ม พิมพ์พระยรมนามาภิไธย อ.ป.ร. ภายใต้พระมหามงกุฎด้วยสีเหลือง
๒๔๙๓	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต	พนเขียว ปักอักษรพระนาม ย.ส. และตราประจำพระองค์
๒๔๙๓	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ-รานุวัดติวงศ์	พนผ้าทอทอง ปักไหมสีแดงเป็นตรา "น" อักษรพระนาม
๒๔๙๕	สมเด็จกรมพระยาชัยนาทนเรนทร	พนสีน้ำตาล ปักตราประจำพระองค์ด้วยไหมสีเหลืองเป็นรูปพระขรรค์
๒๔๙๙	สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า	พนเขียว ปักอักษร ส.ว. ด้วยไหมทอง ประดับด้วยนพเก้าเป็นประจำยาม
๒๕๐๐	พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา	พนแดง นมทำด้วยโลหะดุนเป็น "อ" กลางดอกบัวภายใต้พระเกี้ยว
๒๕๐๑	กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี	พนน้ำเงิน มีอักษรพระนามทำด้วยโลหะสีทอง วงเป็นขอบ และตรานพรัตน์

คำอธิบายพัดพระราชลัญจกร

พัดพระราชลัญจกรนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริให้สร้างขึ้นในโอกาสที่พระองค์ได้ทำรงราชสมบัติมาครบ ๑๐๐๐๐ วันโดยลำดับ ในวันที่ ๒๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) นับว่านานกว่ารัชกาลอื่นในพระบรมราชวงศ์นี้ สมควรจะบำเพ็ญพระราชกุศลพิเศษไว้เป็นแบบอย่าง มีการสมโภชพระราชลัญจกรที่ใช้เป็นสำคัญในราชการมาครบ ๑๐๐๐๐ วัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม โปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ที่ถือดวงตราตำแหน่งซึ่งเป็นสำคัญในราชการ นำตรามาฉลองโดยเสด็จการพระราชกุศลนี้ด้วย โดยโปรดให้เชิญพระราชลัญจกร ตราตำแหน่ง พัดรอง ซึ่งยักเป็นรูปพระราชลัญจกร และตรานั้น ๆ มาประดิษฐานบนโต๊ะลายคราม จัดอนุโลมตามลายในพระราชลัญจกรและตราตำแหน่งนั้น ๆ ดังบัญชีข้างท้ายเรื่องนี้ จัดตั้งโต๊ะต่าง ๆ นี้ในมณฑลพิธีพร้อมด้วยพระสยามเทวาธิราช พระพุทธรูปสำคัญ เครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภค

วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ เวลายามเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประเคนไตรแพรแก่พระสงฆ์ ๑๐ รูป แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ที่ถือดวงตราตำแหน่งนั้น ๆ ถวายไตรแพรแก่พระสงฆ์จนครบ ๒๙ รูป เสมอด้วยดวงตรา ทรงจุดเทียนตามโต๊ะและโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ที่จะจัดสำรับมาเลี้ยงพระจุดเทียนตามโต๊ะด้วย เมื่อทรงจุดเทียนนมัสการแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายศีล อาลักษณ์อ่านประกาศกลอนร่ายและโคลง พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานบำเหน็จแก่พระองค์เจ้าไชยันตมงคล ในการที่แต่งประกาศไพเราะ พระราชทานสัญญาบัตรแก่ข้าราชการ ทอดพระเนตรพัดตราชักต่าง ๆ จน ๒๔ น. จึงเสด็จขึ้น

วันที่ ๒๘ มีนาคม เวลา ๑๐ น. เศษ เสด็จออกทรงจุดเทียนนมัสการ ทรงศีล โปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ที่จะได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร สุวรรณบัตร และหิรัญบัตร จุดเทียนที่โต๊ะหลวง ผู้ถือตราตำแหน่งจุดเทียนโต๊ะของตน ทรงประเคนภัตตาหารแก่

พระสงฆ์แล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าของสำรับประเคนด้วย เมื่อสังเวยพระสยามเทวาธิราช และเทพยดาแล้ว ทรงประเคนพัดตราและเครื่องไทยธรรมแก่พระสงฆ์ แล้วโปรดให้ผู้ถือตราตำแหน่ง ประเคนพัดตราและเครื่องไทยธรรมตามตำแหน่งแห่งตน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนตำแหน่งพระสงฆ์และข้าราชการ และพระราชทานนาพระมหาสงข์แก่ผู้ถือตราตำแหน่ง

วันที่ ๒๙ มีนาคม เวลา ๑๖ น. เศษ ทรงนมัสการ ขณะที่พระสงฆ์สวดไชยมงคล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระสุพรรณบัตรแก่พระยรมวงศานุวงศ์ ๖ พระองค์ และสุวรรณบัตร หิรัญบัตร เลื่อนยศขุนนางผู้ใหญ่ ๓ ท่าน เมื่อผู้ได้รับพระสุพรรณบัตรถวายต้นไม้ทองเงินแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนลัญจกรสมเด็จพระสังฆราช แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เวียนเทียนสมโภชพระราชลัญจกร พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเจิมพระพุทธปฏิมากรเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค และพระราชลัญจกร โปรดให้ผู้ถือตราตำแหน่งเชิญตรามาถวายทรงเจิม แล้วให้พราหมณ์เจิมตามไสยเวท โปรดให้ผู้ได้เลื่อนยศถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ แล้วเสด็จขึ้น เวลา ๑๙ น. วันเดียวกันนั้นโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลี้ยงที่ลานหลังพระที่นั่งอนันตสมาคม พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเข้าเฝ้าเรียงตัว มีการถวายชัยมงคล มีพระราชดำรัสตอบ แล้วมีสักรวาชายและหญิง ๖ วง เป็นที่รื่นเริงจนเวลาย่ำรุ่ง

ก

ข

ค

ง

พัดงานหมื่นวัน

๑. ตราประจำพระองค์

๒. ตราประจำเครื่องราชอิสริยาภรณ์นพรัตน

๓. ตราพระคชสีห์ ประจำกระทรวงกลาโหม

๔. ตรานพมุรธา ประจำกระทรวงเกษตรพาณิชยการ

พระราชลัญจกรแลตราตำแหน่งที่ได้สมโภช

ในส่วนพระราชลัญจกร

๑. ไอยราพต

ตั้งโต๊ะลายมังกร ๕ เล็บ พัดแลเครื่องของหลวง ถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

๒. พระครุฑพ่าห์

ตั้งโต๊ะลายหงษ์ พัดของหลวง สำรับของสมเด็จพระนางเจ้าพระยรมราชเทวี ถวายพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร

๓. พระบรมราชโองการ

ตั้งโต๊ะลายเยญจมาศ พัดของหลวง สำรับของเจ้าพระยาพลเทพ ถวายสมเด็จพระสังฆราช

๔. พระมหาอณาโลม

ตั้งโต๊ะลาย ๔ ฤดู พัดของหลวง สำรับของสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวี ถวายหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์

๕. ประจำแผ่นดิน

ตั้งโต๊ะลายช่อ พัดของหลวง สำรับของพระยานรรัตนราชมานิต ถวายสมเด็จพระวันรัต

๖. ประจำรัชกาล

ตั้งโต๊ะลายนกไม้ พัดของหลวง สำรับของพระนางเจ้าพระราชเทวี ถวายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

๗. สยามโลกัคราช

ตั้งโต๊ะลายหนังสือใหญ่ พัดของหลวง สำรับของหม่อมเจ้านิลวรรณ ถวายหม่อมเจ้าพระธรรมุณหิศธาดา

๘. มหาจักรี
ตั้งโต๊ะลายขัว พัดชองสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวิ สำรับของพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลิภิรมย์ ถวายหม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต

๙. มหาสวามินีจลจอมเกล้า
ตั้งโต๊ะลายผักชีพุดตาน พัดแลสำรับของสมเด็จพระนางเจ้าพระอรรคราชเทวิ ถวายหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร

๑๐. นพรัตนราชวราภรณ์
ตั้งโต๊ะลายผักชีทับทิม พัดของหลวง สำรับของหม่อมเจ้ายงกช ถวายหม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์

๑๑. นามกรุง
ตั้งโต๊ะลายหนังสือเล็ก พัดของหลวง สำรับของหม่อมเจ้าขาว ถวายหม่อมราชวงษ์พระราชพงษ์ปฏิพัทธ์

๑๒. จุลมงกุฎขนนก
ตั้งโต๊ะลายมังกรดั้นเมฆ พัดของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมงกุฎราชกุมาร สำรับของสมเด็จพระนางเจ้า พระอรรคราชเทวิ ถวายพระธรรมราชานุวัตร

๑๓. คณาธิบดีช้างเผือก
ตั้งโต๊ะลายผักชีสด พัดของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษภูวนาถ แทนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สำรับของพระสัมพันธวงษ์เธอกรมหมื่นนฤยาลมุขมาตย์ ถวายพระพิมลธรรม

๑๔. คณาธิบดีมงกุฎสยาม
ตั้งโต๊ะลายผักชีซิด พัดของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ แทนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สำรับของพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวัฒนานุวงษ์ ถวายพระธรรมวโรดม

๑๕. นารายน์ยืนแท่น

ราชเลขานุการ ตั้งโต๊ะลายมังกร ๔ เล็บ พัดแลสำรับของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ถวายพระโพธิวงษ์

ทุกพระองค์ทุกท่านที่จัดสำรับมานี้ได้จัดไทยธรรมมาถวายตามส่วนโดยสมควรในวันหลัง

ในส่วนตราตำแหน่ง

๑. พระราชสีห์ กระทรวงมหาดไทย
ตั้งโต๊ะลายเขาไม้ พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถวายพระธรรมปาโมกข์

๒. พระคชสีห์ กระทรวงกระลาโหม
ตั้งโต๊ะลายโป๊ยเซียน พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงษ์ ถวายพระเทพกระวี ผู้รับที่พระธรรมไตรโลกาจารย์

๓. บัวแก้ว กระทรวงว่าการต่างประเทศ
ตั้งโต๊ะฝรั่งกังไส พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษวโรปรการ ถวายพระธรรมเจดีย์

๔. พระยมทรงสิงห์ กระทรวงพระนครบาล
ตั้งโต๊ะลายสิงโต พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ถวายพระสุเมธาจารย์

๕. เทวดาทรงนนทิการ กระทรวงวัง
ตั้งโต๊ะลายฮกลกซิ่ว พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยันตมงคล ถวายพระเทพโมลี

๖. สุริยมณฑล กระทรวงพระคลัง
ตั้งโต๊ะปลากินสาหร่าย พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริธัชสังกาศ ถวายพระราชานุพัทธมุนี ผู้รับที่พระเทพเมธี

๗. นพมุรธา กระทรวงเกษตรพานิชการ
ตั้งโต๊ะลายขัยช่าย พัดของพระยาสุรศักดิ์มนตรี ถวายพระเทพมุนี

๘. จันทรมณฑล กระทรวงยุติธรรม
ตั้งโต๊ะลายภาพหนังสือ พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปริชากร ถวายพระอมราภิรักขิต ผู้รับที่พระเทพกระวี

๙. พระเพลิงทรงระมาด กระทรวงธรรมการ
ตั้งโต๊ะลายขัยโป๊ยเล่าซั่น พัดของเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ถวายพระศรีสมโพธิ

๑๐ พระรามทรงรถ กระทรวงโยธาธิการ
ตั้งโต๊ะลายแผนที่ พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ถวายพระราชมุนี

๑๑. พระพรหมนั่งแท่น กระทรวงมุรธาธร
ตั้งโต๊ะลายกะแปะ พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ถวายพระราชโมลี

๑๒. นารายน์ทรงราหู สภานายกรัฐมนตรี
ตั้งโต๊ะลายหนังสือร้อยตัว พัดของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ถวายพระศิริธรรมมุนี ผู้รับที่พระราชเมธี

๑๓. นารายน์เกษียรสมุท กรมยุทธนาธิการ
ตั้งโต๊ะลายพลรบ พัดของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระภานุพันธุ์วงษ์วรเดช ถวายพระราชกระวี

๑๔. ศรพระขรรค์ กรมทหารเรือ
ตั้งโต๊ะลายภาพน้ำ พัดของพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงษ์ ถวายพระคุณวงษ์

ทุกพระองค์ทุกท่านที่เป็นเจ้าของพัดนี้ ได้จัดสำรับแลไทยธรรมมาถวายพระตามส่วนโดยสมควร

พัดที่สร้างขึ้นในงานสมโภชพระราชลัญจกรนี้ ยังคงสลับไหมบนพื้นแพรสีชมพู เป็นตราพระราชลัญจกรดังกล่าวแล้วนั้นดวงละเล่มต่าง ๆ กัน รวม ๒๙ เล่ม เมื่อจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงรวบรวมมาเก็บรักษาไว้ได้ ๒๗ เล่ม คงขาดไป ๒ เล่ม คือเล่มที่ยกตรานารายณ์ถือแท่น และศรพระขรรค์ พัดตราพระราชลัญจกรนี้เมื่อพระราชทานแล้ว พระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานถึงมรณภาพหรือได้เลื่อนตำแหน่ง ก็พระราชทานสับเปลี่ยนใหม่ มีหลักฐานปรากฏอยู่ในราชกิจจานุเบกษาปี ร.ศ. ๑๒๒ ซึ่งปรากฏว่าได้โปรดให้เปลี่ยนตัวผู้ถือพัดพระราชลัญจกรใหม่บ้าง คงเดิมบ้าง

มีเรื่องเกล็ดเกี่ยวกับพัดตราพระราชลัญจกรนี้ ที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเล่าไว้ว่า

"เรื่องตราพระเพลิงทรงรมาดนั้นมีข้อขัน หลวงเพชกรรม์มาย่นทุยตับว่า เขียนไปให้เป็นพระเพลิงถือพระขรรค์ก็เอาไปทำเสียเป็นถือเคียว ที่ว่านี้คือเขียนให้อย่างไปยักพัดงานหมื่นวัน เล่นเอาเกล้ากระหม่อมไปพิจารณาดูพัดก็เข้าใจ คือว่าช่างยักเขากำลังคลั่งอวดฝีมือหนุนรูปภาพให้นูนมากที่สุดอย่างพม่าสลักเครื่องเงิน พระขรรค์ที่ถือตอนล่างซึ่งยักกับพื้นก็ตรงดี แต่พอถึงที่พาดทับแขนก็ต้องยักอ้อมแขนซึ่งหนุนไว้สูงนั้นขึ้นไปอย่างเคียวกับกำลังตันแขน ฉะนั้นเมื่อดูเยองจึงเห็นพระขรรค์งอคุจเคียว พัดพระรามทรงรถของกระทรวงโยธาธิการก็เหมือนกัน เรียกกันว่าพระรามตกรถ เพราะหนุนรูปพระรามขึ้นมานูนสูงแต่รถไม่ได้หนุนสูงตามขึ้นมา เห็นเป็นรูปพระรามอยู่นอกรถ จึงได้เรียกว่าพระรามตกรถ"

พัดตราพระราชลัญจกรนี้มีที่น่าสังเกตอยู่เล่มหนึ่ง คือพัดประจำกระทรวงเกษตรพาณิชยการ ซึ่งมีตราประจำกระทรวงอยู่ ๙ ดวง เรียกว่า "นพมุรธา" แต่ผู้ที่ทำพัดเรียกว่า "นพรัตนมุรธา" ครั้นเมื่อพิจารณาดูจึงเห็นว่า ท่านผู้ทำพัดนั้นท่านนำตราทั้ง ๙ ดวงมายักสีต่าง ๆ เทียบกับสินพรัตน์ไว้ดังนี้

ตราพระพิรุณขี่นาค (เพ็ชร)
ตราเทพยดาทรงเครื่องนั่งในบุษบกหลังหงส์ (มณี)
ตราพิทยาธรถือดอกจงกลนี (มรกต)
ตรานัคลินังคัล (พราหมณ์ทรงเครื่องแยกไถ) (บุษราคัม)
ตราเทพยดาทรงเครื่องถือไม้กะดักยืนบนแท่น (โกเมน)
ตราดอกจงกลนี (นิล)
ตราเทพยดาทรงเครื่องยืนบนแท่นถือเส้นเชือก (มุกดาหาร)
ตราพระไพสพราชทรงเครื่องยืนบนแท่น (เพทาย)
ตราพระกาฬทรงเครื่องขี่นาคราช (ไพฑูรย์)

แล้วเปลี่ยนเรียกชื่อเสียใหม่ว่า "นพรัตนมุรธา"

เรื่องของพัดรองที่มีตรา

“ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนพัดเล่มไหนเป็นเล่มแรก ? ” ปัญหาข้อนี้มีผู้ถามอยู่เนือง ๆ ข้าพเจ้าเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้ละเลยโอกาสให้ผ่านไปเสีย จนไม่สามารถจะตอบได้ แต่สงสัยว่าพระองค์ท่านเองก็คงจะทรงจำไม่ได้เหมือนกัน แต่เมื่อพยายามทบทวนความจำดู ก็ระลึกได้ถึงเมื่อครั้งสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ เริ่มทรงจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ตรัสชวนสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ให้เสด็จไปช่วยคิและถวายความเห็นในเรื่องการจัดตั้งสิ่งของนั้น ข้าพเจ้าตามเสด็จไปด้วย เมื่อเที่ยวดูของต่าง ๆ ไปจนถึงแผนกตู้เก็บพัดรอง ท่านทรงชี้พัดเล่มหนึ่งในตู้ให้ดู แล้วตรัสว่า “ เล่มนี้พ่อเขียน ” พัดเล่มนั้นปักลายเป็นดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดวงใหญ่ปักนูนเด่นอยู่กลาง ข้าพเจ้าตื่นเต้นเห็นงามจับใจทูลแต่ว่า “แหมสวยจัง” ไม่ได้ซักถามอะไรอีก แล้วท่านทรงชี้เล่มต่อไปซึ่งปักเป็นรูปราชสีห์หรือคชสีห์ ตรัสว่า “นี่ก็ของพ่อ ตรากระทรวง” ข้าพเจ้าก็พอใจในความรู้เสียแต่เพียงนั้นเอง

บัดนี้เมื่อมีความสนใจใคร่จะทราบให้มากกว่านั้น ก็สิ้นโอกาสเสียแล้ว ครั้นสืบค้นดูคงได้ความว่าพัดรองชุดนั้นเรียกว่า “พัดหมื่นวัน” สร้างในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ในงานฉลองพระราชลัญจกรในการที่เสวยราชสมบัติครบหมื่นวัน เป็นเวลายืนนานยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดในกรุงรัตนโกสินทร์ ในงานครั้งนั้นโปรดให้ทำพัดรองปักเป็นรูปตราพระราชลัญจกรต่าง ๆ กับทั้งตราประจำกระทรวง ซึ่งเกณฑ์เจ้ากระทรวงนั้น ๆ ให้จัดทำมา จึงเป็นการประกวดประขันกันทั้งการเขียนและการปัก

ขณะนั้นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม จึงเป็นเจ้าของพัดตราพระคชสีห์ ทั้งยังค้นพบแบบเขียนพัดเล่มนั้นเป็นฝีมือผู้อื่นร่างและมีฝีพระหัตถ์ทรงเขียนแก้ด้วยอีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นคำอธิบายถึงเรื่องพัดเล่มนั้นได้อย่างแน่มแฟ้น

แต่ส่วนพัดตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้น ปรากฏว่ามีพัดรองที่ทำเป็นตราประจำเครื่องราชอิสริยาภรณ์แต่ละชนิดรวมถึง ๕ เล่ม เมื่อได้ดูอย่างพินิจพิเคราะห์แล้วก็พอจะยืนยันได้ว่าเล่มที่เคยทรงชี้ไว้นั้น คือเล่มที่ยกเป็นตรานพรัตน์ เพราะฉะนั้นถ้าเห็นว่าหลักฐานอันเลื่อนลอยเพียงแต่อาศัยความทรงจำของข้าพเจ้าอันมีดังกล่าวมาแล้วนี้ควรจะเชื่อถือได้ พัดตรานพรัตน์ก็เป็นพัดมีอายุเก่าที่สุดที่ปรากฏว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนไว้ แต่ก็น่าจะไม่ใช่เล่มแรก คงจะเคยทรงเขียนมาก่อนนั้นบ้างแล้ว

พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยงพระเจ้าน้องยาเธอไว้อย่างใกล้ชิดมาแต่ทรงพระเยาว์ทุกพระองค์ แต่ทรงเลี้ยงโดยบังคับเคี่ยวเข็ญ มิได้ปล่อยให้เหลิงกำเริบว่าเป็นเจ้า ให้รู้สึกสำนึกพระองค์อยู่เสมอว่าเป็นข้าแผ่นดิน มีหน้าที่จะต้องทำราชการอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นจึงโปรดให้รับราชการทหาร เริ่มตั้งแต่เข้าโรงเรียนเป็น "คะเด็ตทหารมหาดเล็ก" เป็นต้นไป ครั้นแล้วก็ต้องปฏิบัติหน้าที่ของทหารมหาดเล็ก เช่นอยู่เวรรักษาการณ์ ต้องเหนื่อยยากตรากตรำฝึกหัดดังเช่นทหารทั้งปวงด้วยกันทุกพระองค์ เมื่อทรงสังเกตเห็นว่าพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ใดมีหน่วยก้านฝักใฝ่ในทางวิชาแขนงใด ก็ทรงส่งเสริมให้ศึกษา และทรงใช้สอยให้รับราชการในด้านที่เกี่ยวกับวิชานั้น ๆ เพื่อเป็นโอกาสที่จะได้ฝึกซ้อมให้มีความรู้ความชำนาญยิ่งขึ้น

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ นั้น มีพระนิสัยโปรดทางการช่างมาแต่ทรงพระเยาว์ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระราชหฤทัย ด้วยพระองค์เองก็โปรดการช่าง จึงทรงหาเรื่องใช้ให้เขียนรูปต่าง ๆ ถวายอยู่เป็นนิจ พอพระชันษาได้ ๑๗ ปี ก็โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนายด้านควบคุมการซ่อมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สามารถทรงเขียนภาพมัจฉชาดกที่ผนังในหอพระคันธารราษฎร์ด้วยฝีพระหัตถ์ได้แล้ว เพราะฉะนั้นย่อมจะต้องเคยทรงเขียนพัดทูลเกล้า ฯ ถวายมาแล้วแต่ไหน ๆ

ถ้าสังเกตดูพระราชหัตถเลขาที่มีพระราชดำรัสสั่งให้ผู้หนึ่งผู้ใดปฏิบัติพระราชกิจโดยพระราชประสงค์แล้ว จะเห็นได้ว่าพระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีพระอุปนิสัยละเอียดสุขุมยิ่งนัก ทรงประกอบพระราชกรณียกิจสิ่งใด แม้จะเป็นเรื่องเล็กน้อยสามัญ ก็ทรงพิถีพิถันให้งดงามถูกต้องตามแบบแผนไปเสียหมดทุกอย่าง จนทำให้เรื่องเล็กน้อยเหล่านั้นกลายเป็นเรื่องสำคัญขึ้น แม้จนการสำราญพระราชหฤทัยต่าง ๆ ของพระองค์ในสมัยนั้น ก็น่าจะทำให้คนในสมัยนี้เห็นเป็นเรื่องยุ่งยากน่าเหน็ดเหนื่อย เช่นการเล่นประกวดกันทำสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นต้น แม้จนการบำเพ็ญพระราชกุศลประจำปี ก็มีประกวดจัดสำรับ ประกวดโถฟักทอง คือเอาฟักทองมาแกะเป็นโถให้มีรูปร่างและลวดลายแปลกงดงามใส่ข้าวยาคูเลี้ยงพระ ประกวดแต่งโคลงลับแลไฟ คือแต่งโคลงฉันท์ถวายพระพรบ้าง ยอพระเกียรติผู้มีบุญคุณแก่ชาติบ้าง แล้วแต่โอกาสนั้น ๆ เขียนไว้ในลับแลและตกแต่งโคมไฟให้งดงาม ประกวดกันทั้งยทกวินิพนธ์และเครื่องประดับ ประกวดการลอยกระทง คือทำเรือขนาดเล็กแต่เลียนแบบของจริง และทำกระทงทำแพขนาดใหญ่ แต่งเป็นรูปเป็นเรื่องต่าง ๆ ลงลอยน้ำในวันพระราชพิธีลอยกระทงกลางเดือนสิบสอง ประกวดฝีมือและสติปัญญาในการประดิษฐ์กันเป็นต้น สิ่งเหล่านี้ดูเผิน ๆ เป็นการเสียเวลาเสียแรงโดยใช่เหตุ ไม่มีประโยชน์อันใด แต่ที่จริงแม้จะไม่มีประโยชน์ทางตรง ก็มีประโยชน์ในทางอ้อม ด้วยผู้ที่ทำสิ่งของนั้น ๆ ก็ล้วนเป็นผู้ที่ได้ทรงฝึกหัดอบรมไว้ให้มีสติปัญญาและฝีมือเป็นช่าง จึงเป็นการฝึกซ้อมและเผยแพร่ฝีมือและสติปัญญาในทางศิลปกรรมอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งก็เป็นการฝึกหัดคนให้ขยันคล่องแคล่ว มีโอกาสได้ใช้สติปัญญาดัดแปลง ผ่อนหนักผ่อนเบาในการงาน มีวิชาความรู้ความสามารถรอบตัว รู้จักของดีของเลว และไม่มีเวลาที่จะทำความชั่ว ทั้งสิ่งเหล่านี้เมื่อทำแล้วก็ได้สนุกครึกครื้นไปด้วยกัน ส่วนราชการบ้านเมืองนั้นก็ทรงปฏิบัติอยู่แล้วโดยเข้มแข็งมิได้ละเว้น หากจะพิจารณาดูพระราชกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญในวันหนึ่ง ๆ แล้ว ก็นึกไม่เห็นเลยว่าพระราชกิจอันมากมายเหล่านั้น จะทรงบำเพ็ญให้หมดใน ๒๔ ชั่วโมงได้อย่างไร เพราะฉะนั้น

จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ คนที่ทรงฝีกหัดขึ้นให้มีสติปัญญาสามารถรอบรู้ราชการหลายด้านจนได้เป็นกำลังของบ้านเมืองนั้นมีอยู่มิใช่น้อย

การสร้างพัดรองในรัชกาลที่ ๕ ก็เป็นไปในทำนองดังกล่าวมาแล้วนี้ ในเบื้องต้นก็เพียงแต่ว่า เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสิ่งใดเป็นพิเศษ ก็มีพระราชประสงค์ให้ทำของถวายพระขึ้นโดยเฉพาะ เพื่อเป็นที่ระลึกในงานนั้น ซึ่งเป็นของที่จะใช้ได้คงทนถาวรแทนที่จะมีแต่ผ้าไตรซึ่งเป็นของธรรมดา แต่ด้วยอำนาจที่ทรงละเอียดถี่ถ้วน โปรดให้ทำสิ่งใดขึ้นก็ต้องให้ดีให้งดงามนี่เอง ทำให้เรื่องสร้างพัดรองกลายเป็นเรื่องสำคัญไป แต่หลักการส่วนใหญ่นั้นอยู่ที่ฝีมือช่างที่ประดิษฐ์ขึ้น มิได้อยู่ที่ประโยชน์ของวัตถุนั้น ๆ เช่นเดียวกับพัดพระธรรม หิรัญภิรัญ ฯลฯ ที่โบราณท่านนิยมสร้างกันไว้

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเร่งรัดปรับปรุงและส่งเสริมศิลปกรรมทุกแขนง ด้วยการนำศิลปกรรมของชาติอื่นมาเทียบเป็นบรรทัดฐาน ได้พบพระราชหัตถเลขาคำรัสสั่งให้ทำของอันมีคุณค่าทางศิลปกรรมปรากฏอยู่เป็นอันมาก พัดรองก็ทรงสร้างมากในยุคนี้ ด้วยกำลังทรงพระราชดำริจะปรับปรุงการทำของเรา ซึ่งยังทำไม่ได้ดีถึงขนาดให้ดีขึ้น ทั้งทรงพระราชดำริจะนำแบบอย่างการทอผ้าเป็นรูปภาพและลวดลายของญี่ปุ่นมาทอขึ้นในเมืองไทยอีกด้วย

การออกแบบพัดรองนั้น สางทีก็ทรัสสั่งให้เขียนตามแบบอย่างที่ทรงพระราชดำริไว้ สางทีก็โปรดเกล้า ฯ ให้คิดแบบถวาย เขียนขึ้นเป็นภาพร่างเล็ก ๆ ถวายทอดพระเนตรให้ทรงเลือกเสียขั้นหนึ่งก่อน เมื่อโปรดแล้วจึงเขียนรูปใหญ่ถวาย พระราชทานอนุมัติแล้วจึงใช้ได้ พัดที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนในรัชกาลที่ ๕ นั้น เป็นพัดรองของหลวงเสียเป็นส่วนมาก

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ นั้นก็ยิ่งทรงประณีตพิถีพิถันหนักขึ้นไปอีก แบบอย่างใด ๆ ที่โปรดเกล้า ฯ ให้คิดเขียนถวาย แม้จะเป็นการเล็กน้อยก็ทรงเขียนด้วยพระองค์เองอย่างสุดฝีมือทั้งสิ้น การที่จะให้ทรงร่างแบบขึ้นหยาย ๆ แล้วให้ผู้อื่นเขียนจัดเส้น

ถวายนั้นไม่โปรด ด้วยไม่ได้ผลดีสมดังที่ทรงคิดไว้ เพราะฉะนั้นแม้จะทรงทำงานอย่างคร่ำเคร่งทั้งกลางคืนกลางวันอยู่เป็นนิจ งานก็ยังคั่งค้างไม่สำเร็จทันพระราชประสงค์ เป็นเหตุให้พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วและน้อยพระราชหฤทัยว่าละเลยราชการอยู่เนือง ๆ ท่านผู้ใหญ่ที่เป็นมิตรสนิทของพระองค์ท่านเคยเล่าไว้ว่า "เมื่อถูกกริ้วก็ร้อนใจแทน จึงแอบมาดูว่าเขียนไปได้ถึงไหน ก็เห็นว่าทรงเขียนเสร็จแล้ว ครั้นทูลถามว่าเขียนเสร็จแล้วทำไมจึงไม่ริบนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ถูกกริ้วใหญ่แล้ว ก็ตรัสตอบว่ายังถวายไม่ได้ ไม่ดีพอ รูปยังกระดิกไม่ได้"

ไม่ว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ จะทรงรับราชการแผ่นดินในกระทรวงใดก็ตาม ก็ทรงมีหน้าที่ออกแบบอย่างในทางช่างสนองพระเดชพระคุณร่วมไปด้วยตลอดมา จึงต้องอดบรรทมอยู่เนือง ๆ เมื่อพระชันษามากขึ้น ทนตรากตรำไม่ไหว ก็ประชวรเป็นโรคพระทัยอ่อน แต่มิได้ทรงแพร่งพรายให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระยาทด้วยกตัญญูภาพ จนทรงเห็นว่าจะปฏิบัติหน้าที่ยกพร่อง จึงกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ

ในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ คงสนองพระเดชพระคุณแต่เฉพาะราชการพิเศษ คือเป็นกรรมการสภาการคลัง กรรมการแก้ร่างกฎหมาย และกรรมการหอพระสมุด นอกจากนั้นก็คงสนองพระเดชพระคุณในการออกแบบอย่างทางการช่างต่าง ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้นนอกจากงานของหลวงก็ยังทรงรับออกแบบทางการช่างถวายเจ้านายพี่น้องและผู้อื่นอีกด้วย พัดรองที่ทรงเขียนในยุคนี้จึงมีหลายเล่ม และในยุคนี้เองที่เริ่มทรงใช้ตรา "น" ซ่อนไว้ในลายพัด

มูลเหตุที่จะเริ่มซ่อนตราพระนามไว้ในลายก็เพราะเมื่อมีผู้นิยมว่ารูปภาพ และพัดที่ทรงเขียนนั้นงามดี ก็มีผู้เอาอย่าง ลอกแบบดัดแปลงไปใช้เป็นของตน ทำให้เป็นที่สงสัยโจทย์ถามกันว่า ทรงเขียนหรือมิใช่ จึงทรงตัดปัญหาด้วยการใส่เครื่องหมายไว้เสีย เฉพาะพัดนั้นเข้าใจว่าเริ่มต้นด้วยพัดพระบรมศพรัชกาลที่ ๕ และพัดบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา การเขียนตราพระนามในลายพัดนี้มิได้ใส่เสมอไป มีข้อยกเว้นอยู่บางประการ คือ

ไม่ลงพระนามในพัดที่มิได้คิดแบบผูกลายขึ้นด้วยพระองค์เอง ด้วยเคารพในสติปัญญาของผู้อื่น เช่น พัดงานพระเมรุสมเด็จพระมหาสมณ ฯ เป็นต้น โปรดเกล้า ฯ ให้เขียนเป็นรูปเพ็ชรหมายถึง "วชิร" ภายใต้ฉัตร ๕ ชั้น เหมือนพัดครั้งงานมหาสมณุตมาภิเษก ฉะนั้นแม้จะผิดกันบ้างก็จัดว่าเป็นการลอกแบบผู้อื่น จึงมิได้ลงพระนาม

ไม่ลงตราพระนามในพัดที่ทรงคิดลายเองแล้วร่างขึ้นเป็นรูปเล็ก ๆ หรือทรงเขียนไว้เป็นสิ่งอื่นเช่นเหรียญเป็นต้น ให้ผู้อื่นเขียนถ่ายขยายและจัดเส้น เพื่อเคารพในฝีมือของผู้นั้น แต่มียกเว้นอยู่เล่มหนึ่ง คือพัดงานพระเมรุพระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผูกลายให้หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร จัดเส้น แต่ทรงช่วยแต่งแก้ไขข้างเล็กน้อย หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์จึงทูลวิงวอนให้ลงพระนามร่วมกัน

ในการเขียนพัดเชลยศักดิ์นั้น ผู้เป็นเจ้าของมักจะ "ถวายกระดาษเปล่า" หมายความว่ามอบให้ทรงคิดแบบอย่างไรก็ได้ตามแต่จะทรงเห็นดี ถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะทรงพิจารณาว่านามของผู้นั้นแปลว่าอะไร มีวุฒิทางใดอันจะนำมาเขียนเป็นลาย ให้เป็นเครื่องหมายเฉพาะตัวท่านผู้นั้นได้ พร้อมทั้งคิดหาธรรมคาถาอันเกี่ยวกับนามหรือนามสกุลหรือคุณวุฒิของผู้นั้นประกอบด้วย ธรรมคาถาเหล่านั้นมักจะทรงปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดเทพศิรินทร์ หรือสมเด็จพระวันรัต(เฮง) วัดมหาธาตุ เป็นพื้น ลางทีผู้เป็นเจ้าของก็แสดงความประสงค์ว่าต้องการให้มีอะไรเป็นสำคัญ ก็ทรงอนุโลมตาม เช่นสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงวานให้เขียนพัดสำหรับงานศพหม่อมเฉื่อย ดิศกุลณอยุธยา และงานแซยิดเจ้าจอมมารดาชุ่มของท่าน จะทรงสั่งไปทอมาจากต่างประเทศ ขอให้เป็นคาถา "สพฺพปาปสส อกรณ์" อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมเก่าแก่ที่นับถือกันมาแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ก็ทรงผูกลายเขียนถวายครั้งหนึ่งแล้วเป็นตัวขอม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ จะทรงทำบุญพระชันษา ๖๐ ตรัสสั่งให้เขียนถวายอีกโดยใช้คาถาเดียวกันนั้น ด้วยทรงนับถือมากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ จึงทรงออกแบบยักย้ายเขียนคาถาเป็นตัวไทย มิตรา

ประจำพระองค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ซึ่งได้พระราชทานเป็นตราของประจำกองเสือป่าในรัชกาลที่ ๖ อยู่ข้างล่าง สองข้างเป็นเลข พ.ศ. ยี่ที่ประสูติ และยี่ที่พระชันษาครบ ๖๐ จึงทำให้ดูแปลกตาไม่ซ้ำกันไปได้

พัดสำหรับงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนกรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ก็คิดลายได้ยากว่าทำอย่างไรจะให้แปลได้ความหมายเป็นพระนาม เดิมทรงเขียนขึ้นเป็นรูปยุยกทรงพระแก้วมรกตซึ่งเป็น "ศรี" ของกรุง "รัตนโกสินทร์" เป็นประธาน ข้างใต้มีอักษร ส.ท. ซึ่งเป็นอักษรย่อพระนาม "สุทธาทิพย์" สองข้างทำเป็นลูกแก้วหมายถึง "รัตน" แต่เปลี่ยนพระทัยด้วยทรงเห็นว่า การที่มีองค์พระพุทธรูปปรากฏอยู่ด้วยนั้นจะเป็นการต่ำสูง ทั้งพระสงฆ์ผู้ใช้ก็จะลำบากใจในการที่จะเก็บจะวาง จึงทรงแก้ใหม่เลื่อนยุยกต่ำลงมาให้อักษร ส.ท. บังองค์พระแก้วมรกตไว้เบื้องหลังเป็นความลับ

แต่ผู้ที่ต้องการเฉพาะแต่ผีพระหัตถ์ก็มี เช่น พัดสำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาหรุ่น เป็นต้น พระองค์เจ้าอรุณวดี ทรัสสั่งโดยเจาะจง ให้ทรงเขียนถวายเป็นรูปวัวยืนอยู่ตรงกลาง ด้วยเจ้าจอมมารดาของท่านเกิดปีฉลู ข้างใต้ให้มีหนังสือว่า งานศพเจ้าจอมมารดาหรุ่น รัชกาลที่ ๔ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ จึงต้องทรงเขียนถวายตามพระประสงค์ดังนี้ การเขียนพัดเล่มนี้ ต้องเช่าวัวของแขกขายนมมายืนเป็นแบบอยู่หลายวัน

ต่อมาการใช้ตราพระนามในภาพผีพระหัตถ์ก็ยังไม่เป็นผลสำเร็จ

ด้วยปรากฏว่ามีผู้นำภาพพิพระหัตถ์ไปลบตราพระนามออก แล้วเซ็นชื่อของตนแทนโดยมิได้ดัดแปลงสิ่งใดแม้แต่น้อยก็มิ หรือดัดแปลงเสียบ้างพอเป็นกิริยาก็มิ พัดพระวิมานไพชยนต์ก็เคยมีผู้ลอกแยบเอาไปทำพัดเชลยศักดิ์ ลบแต่พระนามสมเด็จพระพันปีออกเปลี่ยนเอาชื่อที่ต้องการใส่แทน นอกนั้นคงไว้ทั้งหมด รวมทั้งพระมหามงกุฎ โดยมิได้ห่วงใยว่าเป็นสิ่งที่มีกฎหมายห้าม มิให้ผู้อื่นใช้นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน แต่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ก็มิได้ทรงเคืองแค้นแต่อย่างใด กลับทรงขยขันและตั้งอยู่ในอุเบกขา ถือว่าเป็นวิทยาทาน

แต่ยังมีการละเมิดสิทธิอย่างหนักยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก คือการแอบลอกแยบไปใช้เสียก่อนเจ้าของ ทั้งนี้เพราะการเขียนพัดนั้นเมื่อทรงเขียนเส้นดินสอด้วยพิพระหัตถ์จนเสร็จแล้ว ก็ส่งไปประทานช่างผู้น้อยซึ่งเป็นช่างที่กรมวังนอกบ้าง กรมศิลปากรบ้าง ลอกลงเส้นหมึกและระบายสีสำหรับส่งไปขาย แต่สถานที่เหล่านั้นเป็นที่ประชุมช่างทั่วไปดุจสโมสร ยรรดาช่างทั้งหลายจึงมีโอกาสได้พบได้เห็นแยบก่อนใช้งาน ด้วยงานใหญ่ทำพัดมากเล่มก็ต้องใช้เวลาขยักนาน กว่าจะถึงกำหนด ลายที่อตส่าห์ทรงคิดทรงเขียนอย่างประณีตให้แปลกให้งาม สมควรจะใช้ในงานใหญ่ ก็มีผู้ลอกแยบไปทำงานเชลยศักดิ์อื่น ๆ เสียก่อนจนจืดหมดแล้ว ทำให้สติปัญญาที่ทรงทุ่มเทลงไว้เพื่อให้ได้ของดี ของแปลกนั้นไร้ค่า ทั้งยังจะทำให้เกิดเป็นปัญหาขึ้นได้ว่า ผู้ใดเป็นเจ้าทรัพย์ เมื่อถึงขนาดนี้ก็ทรงเดือดร้อน เพราะฉะนั้นต่อมาเมื่อจะทรงส่งแยบไปลอก จึงทรงเขียนวิงวอนไว้ใต้แยบเสมอว่า "ขอความกรุณาท่านผู้ได้พบเห็นแยบนี้โปรดอย่าเพิ่งนำไปใช้จนพ้นวันที่.....(วันงาน) ต่อจากนั้นแล้วก็ตามที่เถิด" ถึงกระนั้นก็ยังไม่ค่อยสำเร็จ

ต่อมาเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงพระชราแล้ว ก็ยังทรงช่วยเขียนพัดประทานญาติมิตรอยู่เนือง ๆ แต่ในชั้นหลังนี้ไม่สามารถจะทรงเขียนอย่างวิจิตรได้ดังแต่ก่อน ด้วยพระเนตรไม่ดีเสียแล้ว จึงต้องทรงเขียนลัดให้เป็นแบบง่าย ๆ เสียเป็นพื้น พัดที่ทรงเขียนเป็นรุ่นสุดท้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ นั้นมี ๓ เล่ม คือ

๑. เขียนประทานหม่อมเจ้าหญิงจงกลนี วัฒนวงศ์
สำหรับงานศพหม่อมเชื่อ วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา
๒. เขียนประทานหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ไชยันต์
สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้ายุพยันยัวผัน
๓. เขียนทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
สำหรับงานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเพ็ชรบุรีราชสิรินทร

ขณะนั้นมีพระชันษาได้ ๗๗ ปีแล้ว เมื่อทรงเขียนสองเล่มแรก ก็ไม่สู้ทรงเดือดร้อนด้วยเป็นลายง่าย ๆ และไม่ใช่งานสำคัญ แต่พัดเล่มสุดท้ายนั้นเป็นพัดสำหรับใช้ในงานใหญ่ จึงอยากจะทรงเขียนถวายสนองพระเดชพระคุณให้ดีที่สุด ดังเช่นที่ได้เคยเขียนทูลเกล้าฯ ถวายมาแล้วแต่ก่อน แต่ก็ไม่สามารถเขียนได้ดังพระทัยปรารถนา ด้วยเวลาที่ทรงเขียนนั้น ทอดพระเนตรเส้นไม่เห็นเลย ต้องใช้แว่นขยายส่องขีดทีละเส้นด้วยความลำบาก เมื่อทรงเขียนเสร็จแล้วก็ไม่ดีสมพระทัย รู้สึกพระองค์ว่าเสื่อมความสามารถเสียแล้ว ตั้งแต่นั้นมาจึงไม่ทรงรับเขียนประทานผู้ใดอีก คงประทานแต่แนวความคิดแก่ผู้ที่ทูลปรึกษาเท่านั้น.

บัญชีรายชื่อพัดผู้พระหัตถ์

พ.ศ.	พัดชื่อ	งาน
๒๔๔๖	ขันตำหนักพระราชเทวี	เฉลิมพระสพรรณบัตรและขันตำหนักของพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระบรมราชินีนาถฯ)
๒๔๔๖	ทวิชาภิเศก	ทักษิณานุปทานถวายรัชกาลที่ ๔
	,, ,,	สมโภชสิริราชสมบัติ ๒ เท่า รัชกาลที่ ๔
๒๔๔๖	รัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔	ฉลองพระชนมายุครบ ๑๐๐ ปี อุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
๒๔๔๗	โพธิบัลลังก์	พระศพกรมขุนสุพรรณภาควดี
๒๔๔๗	คาถาหัวใจพระพุทธศาสนา	ศพหม่อมเฉื่อย ดิศกุล ณ อยุธยา ในสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ
		ฉลองอายุครบ ๖๐ ปี ของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๕๐	อรุณเทพยุตร (ปักไหม)	ขันพระตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์
๒๔๕๐	มหิศรราชหฤทัย	พระศพกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
๒๔๕๐	ดวงคำ	ศพเจ้าจอมมารดาดวงคำ ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๕๐	นารายณ์ทรงครุฑ	รัชมงคล (ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
๒๔๕๑	,, ,,	รัชมังคลาภิเศก
๒๔๕๑	เจ้าจอมมารดากลิ่น	ฉลองอายุครบ ๗๓ ปี ของเจ้าจอมมารดากลิ่น ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๕๒	ขวงช้างเผือก	ขันตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมิ
๒๔๕๒	ชนมายุสมมงคล	ทักษิณานุปทานถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ
	,, ,,	สมโภชพระชนมายุและฉลองวัดอรุณฯ

พัดอรุเนเทพบุตร

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย

ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับงานฉันพระตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

พัดมหิศรราชหฤทัย

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนสำหรับงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

รูปหัวใจภายใต้อุณหิส หมายถึงพระนาม พวงหรีดหมายถึงงานพระศพ คบไฟหมายถึงพระราชทานเพลิง
และหน้าที่กำกับแพทย์ประจำราชสำนัก นมทำเบื้นห่วง หมายถึงทรงเบื้นพระโอรสเจ้าจอมมารดาห่วง

พัดเจ้าจอมมารดากลิ่น

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนถวายกรมพระนเรศร์ ฯ

สำหรับงานฉลองอายุ เจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ ๔

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

เจ้าจอมมารดากลิ่น เป็นเชื้อสายเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) สกุลคชเสนี จึงทรงเขียนคาถาเป็นอักขระมอญ ขอบข้างบนเป็นระบายฉัตร หมายถึงราชบริจาริกา สองข้างเป็นช่อมบักดอกไม้ และข้างล่างเป็นตะคันเผาเครื่องหอม ซึ่งล้วนเป็นเครื่องทำให้เกิด " กลิ่น " หอม คาถาแปลว่า " ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะ ตรัสสอนอย่างนี้ "

งานพระศพ
พระองค์เจ้าอุรุพงศรัชสมโภช
ณ พระเมรุสวนมิสสกวัน
เมื่อเดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

รูปอรุณเทพบุตรทำด้วยโลหะ ด้านหลังเบื้น รูปเสมาฉลักลายโปร่ง เบื้นหนังสือบอกงาน ติดบนพื้นแพรทอทอง

พัดงานศพ
เจ้าคุณจอมมารดาเบี้ยม
(สมเด็จพระบียมาวดี ฯ)
ณ เมรุสวนมิสสกวัน
เมื่อเดือน เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓

ฉลักโลหะโปร่ง ด้านหน้ารูปหม้อน้ำ ด้านหลังรูปเสมา เบื้นหนังสือบอกงาน ติดบนพื้นแพรทอทอง

พัดพระบรมศพรัชกาลที่ ๕

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวายสนอง

พระเดชพระคุณในงานพระเมรุพระบรมศพ พระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

ลายนี้ตั้งพระทัยให้เป็นอักษรพระปรมาภิไธย จ.ป.ร. ภายใต้พระเกี้ยว

แต่ไม่มีทรวดทรงดังพระบรมโกศตั้งอยู่เหนือบัลลังก์บุษบก มีฉัตรซ้ายขวา บีกดิ้นบนพื้นแพรดำ

พัดสมเด็จพระพันปี

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพระพันปีหลวง

เฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนแบบทูลเกล้า ฯ ถวาย

บักไหมสีต่าง ๆ บนพื้นแพรสีเขียวอ่อน

พัดกนนักษตร

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพระพันปีหลวง

พระราชทานพระสงฆ์สหชาติในงานเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕๐ ปี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย

(ปักไหมสีต่างๆ บนพื้นแพรสีเขียวอ่อน)

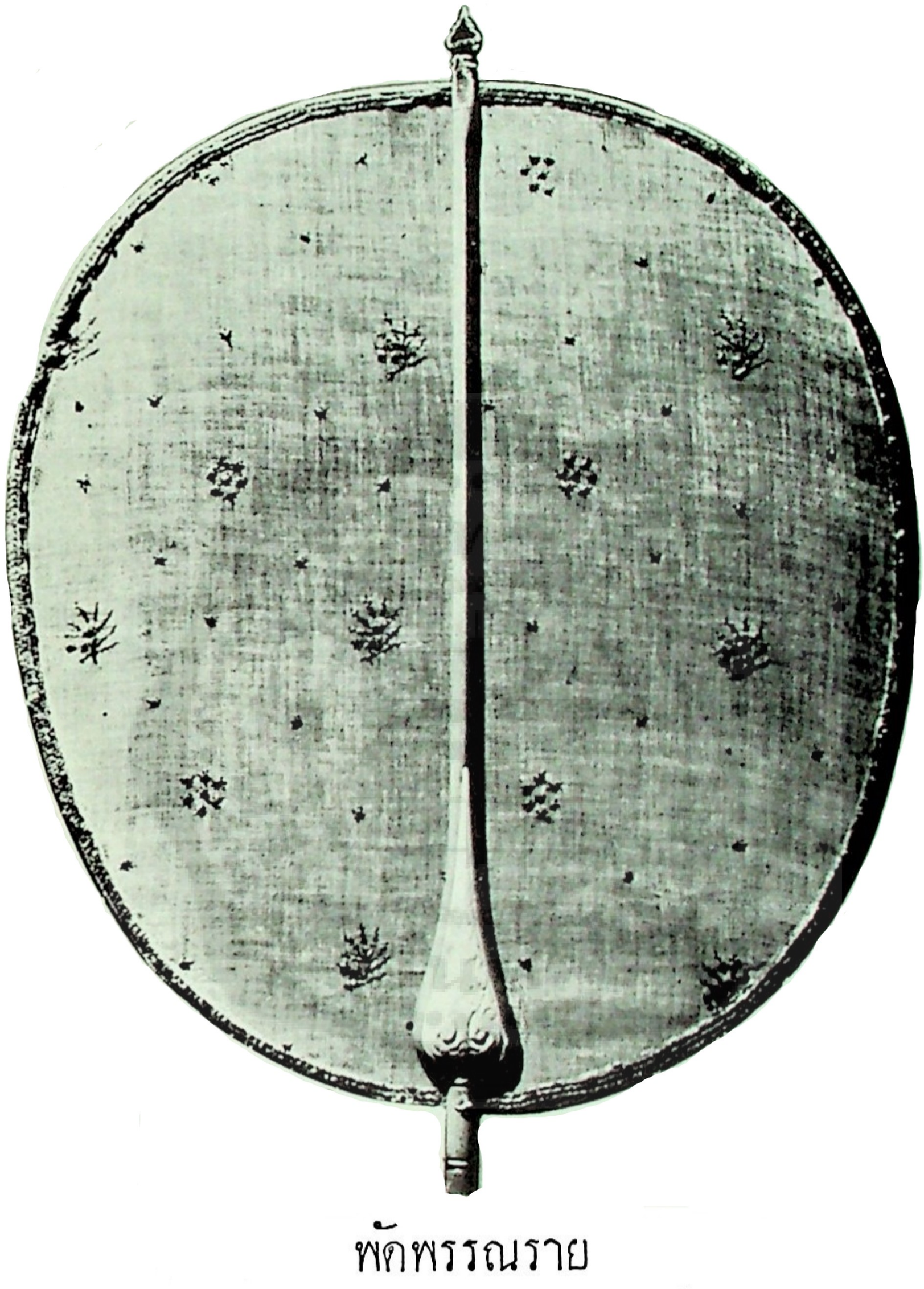

พัดพรรณราย

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงออกแบบทำขึ้นสำหรับงานพระศพ
พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

(ผ้าขาวปักทองแร่งเบี้นดอกไม้รายห่าง ๆ นมไม้จำหลักลายคาบตับเลียนแบบพัดงาสาน)

พัดมะโรงนักษัตร

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลที่ ๖

สำหรับงานเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๓ รอบ

(พื้นสีน้ำตาลบักไหม นมทำด้วยเหรียญบาทด้านพระบรมรูป)

พัดภาพปูชนียสถาน

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงออกแบบให้ นาย ซี. ริโกลี

เขียนด้วยสี สำหรับงานศพ หม่อมเจ้าหญิง ปัทมจิตร จิตรพงศ พระธิดา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ รวม ๓ เล่ม คือ

๑. รูปภาพพุทธคยา ณ ประเทศอินเดีย

๒. รูปภาพพระปฐมเจดีย์ ๓. รูปภาพพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

พัดหงส์คำเปลว

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนประทานหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร

สำหรับงานศพหม่อมสุภาพ กฤดากร ณ อยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑

พันแพรส์ขาวอมเขียว บั๊กไหมต่างส์ หงส์เป็นคำเปรียบของความสุภาพ

พัดสมเด็จพระมหาสมณ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ทรงเขียนเลียนจาก

ลายพัดครั้งมหาสมณุตมาภิเศกโดยกระแสพระราชดำรัสสั่ง

สำหรับงานพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พื้นแพรขาวปักไหมดำและทองเงิน รูปเพ็ชรภายใต้ฉัตร ๕ ชั้น หมายถึง "วชิร"

ฉัตรเป็นเครื่องประกอบพระอิสริยยศที่ได้พระราชทานตามตำแหน่ง

คำแปลคาถา

การไม่ทำบาป คือความชั่วทั้งปวง

การทำกุศล คือความดีให้พร้อมสรรพ

การทำจิต ให้ผ่องแผ้ว

เหล่านี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

พัดสุข

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย
ตามพระราชดำรัสสั่งของสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า
ในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พัดศรีรัตนโกสินทร

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน

สำหรับงานพระศพสมเด็จเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน

กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

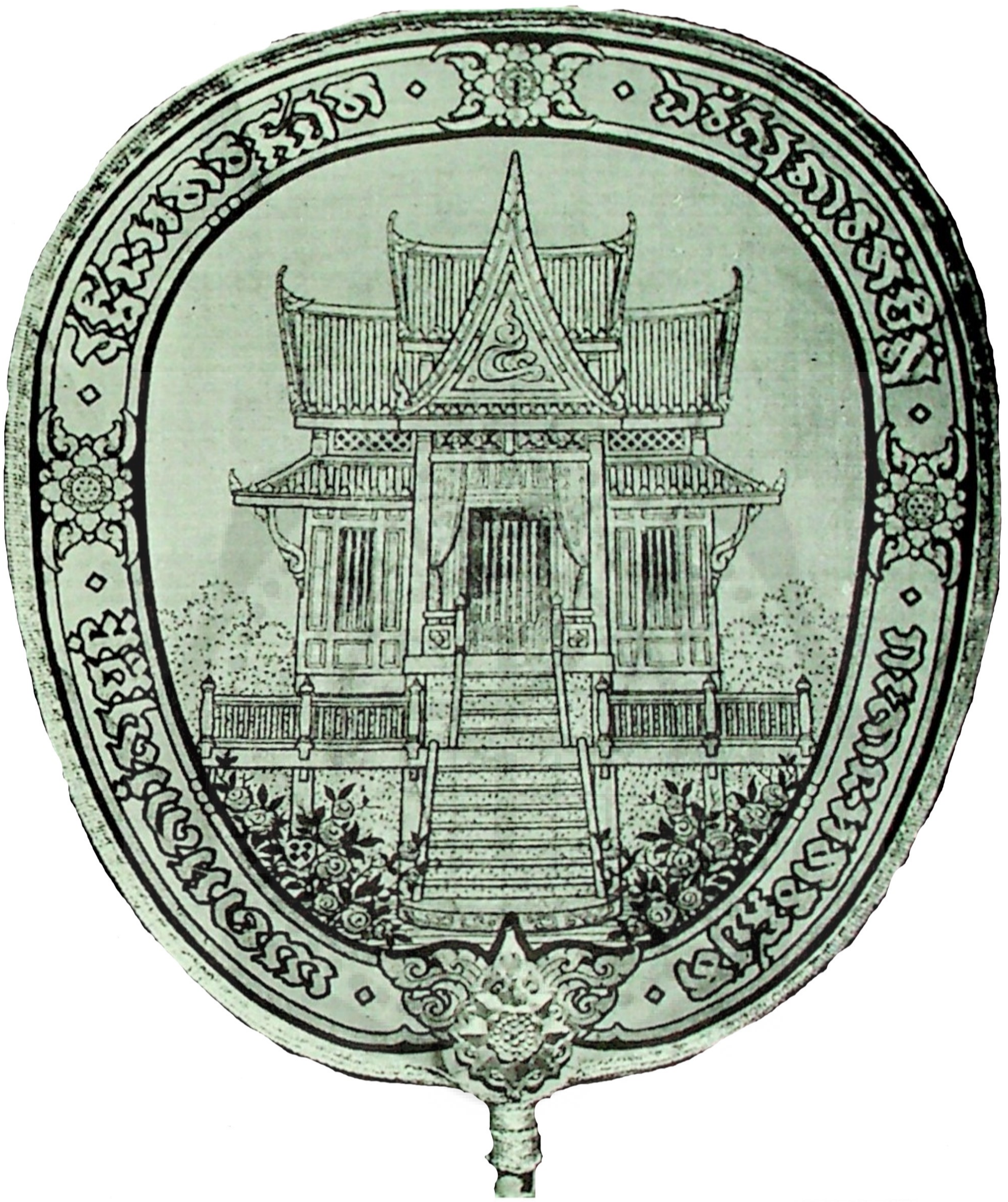

พิดเรือนมุงดี

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวายพระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์
สำหรับงานศพ เจ้าจอมมารดาเรือน รัชกาลที่ ๕
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

(คำแปลคาถา)

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่เขามุงดีแล้วไม่ได้ฉันใด
ราคะย่อมรั่วรดจิตที่เขาอบรมดีแล้วไม่ได้ฉันนั้น

เขียนทองแต้มสีเล็กน้อยบนพื้นแพรสีม่วง

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงคิดแบบและตกแต่งแก้ไข
หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากรเขียนลงเส้น
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

ขัตติยะมานะมัททะวะโย
ขัตติยะมานะมัททะวะโย
ขัตติยะมานะมัททะวะโย

พดงานพระศพ สมเด็จพระบุตรฉาเจาสุขุมาลมารศร พระอครราชเทว
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย
ทำด้วยวัตถุเรียก นาโกรัก (คล้ายพลาสติค) เลี่ยมขอบและนมด้วยโลหะชุบทอง

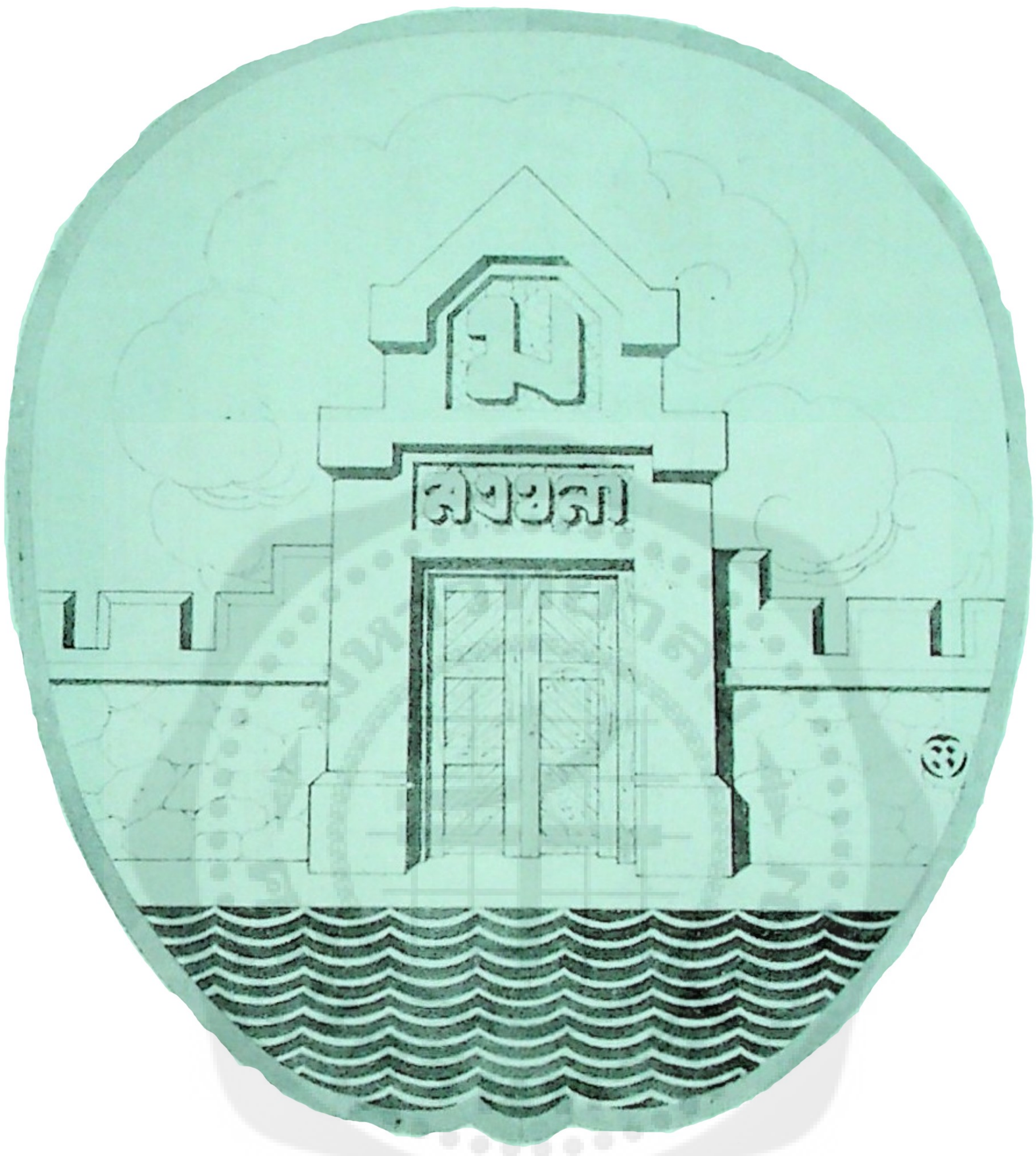

พัดสงขลา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย
สมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า สำหรับงานพระศพสมเด็จพระราชบิดา
เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

ตัว ม. เป็นอักษรพระนามย่อ "มหิดลอดุลยเดช" รูปประตูและกำแพงเมืองพร้อมทั้ง
ละลอกคลื่น หมายถึงเมืองสงขลา ซึ่งตั้งอยู่ริมทะเลตรงกับพระนาม "สงขลานครินทร์"

พัดกัญจนา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ

ทรงเขียนสำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้ากัญจนากร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำด้วยโลหะชุบทอง

ติดบนพื้นเยียรบับทอง

พัดทับทิม

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ

ทรงเขียนสำหรับงานศพ เจ้าจอมมารดาทับทิม

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

พัดหุ้มแพรสีทับทิม นมทำด้วยโลหะเป็นรูปตาบ (จี้ที่ละครตัวนางผูก) ประดับทับทิม

มีความหมายถึงนามของท่านผู้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ และเคยมีชื่อเสียงว่าเป็นละครตัวนางที่รำงามมาก

พัดกรมหมื่นพงษา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนประทาน ม.จ. ภักตรพิสุทธิ์ ชยางกูร

สำหรับงานพระศพ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิป

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘

พื้นแพรดำขลิบลูกไม้ทอง ฉลักโลหะชุบทองเป็นพระนามภายใต้ชฎาพอก กับปีประสูติ และ สิ้นพระชนม์

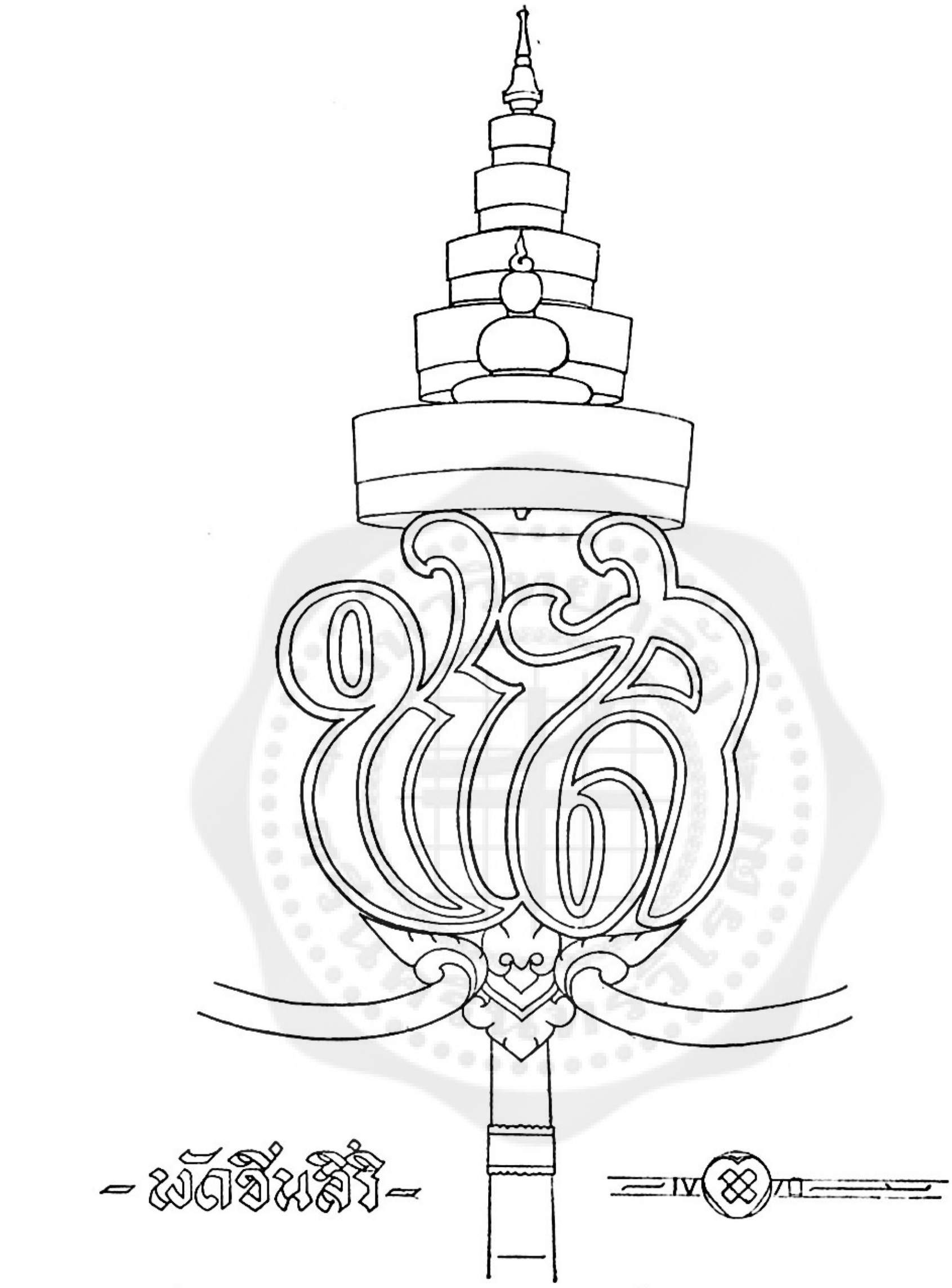

- พัดชีนลี่ -

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนสำหรับงานพระศพ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

ช.ส. เป็นพระนามย่อ พระภควัม และฉัตร หมายถึงการที่ทรงผนวชในพระพุทธศาสนา
และพระอิสริยยศที่ได้ทรงรับ

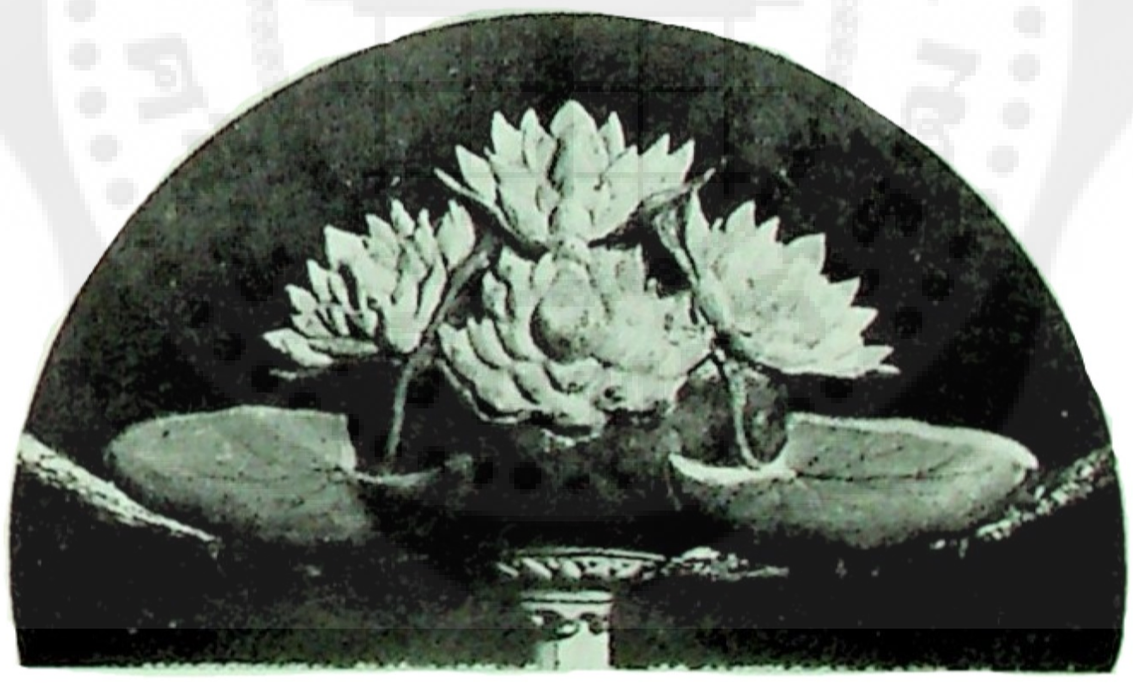

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ สำหรับงานศพ
หม่อมเชื้อ วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา และงานพระศพพระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน
(กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ได้พระราชทานตราธงประจำกองเสือป่า
เป็นรูปเทพยดาบูชาเพลิง จึงทรงทำพัดงานศพหม่อมของท่านเป็นรูปแท่นเพลิง
ซึ่งหมายถึงการพระราชทานเพลิงก็ได้)

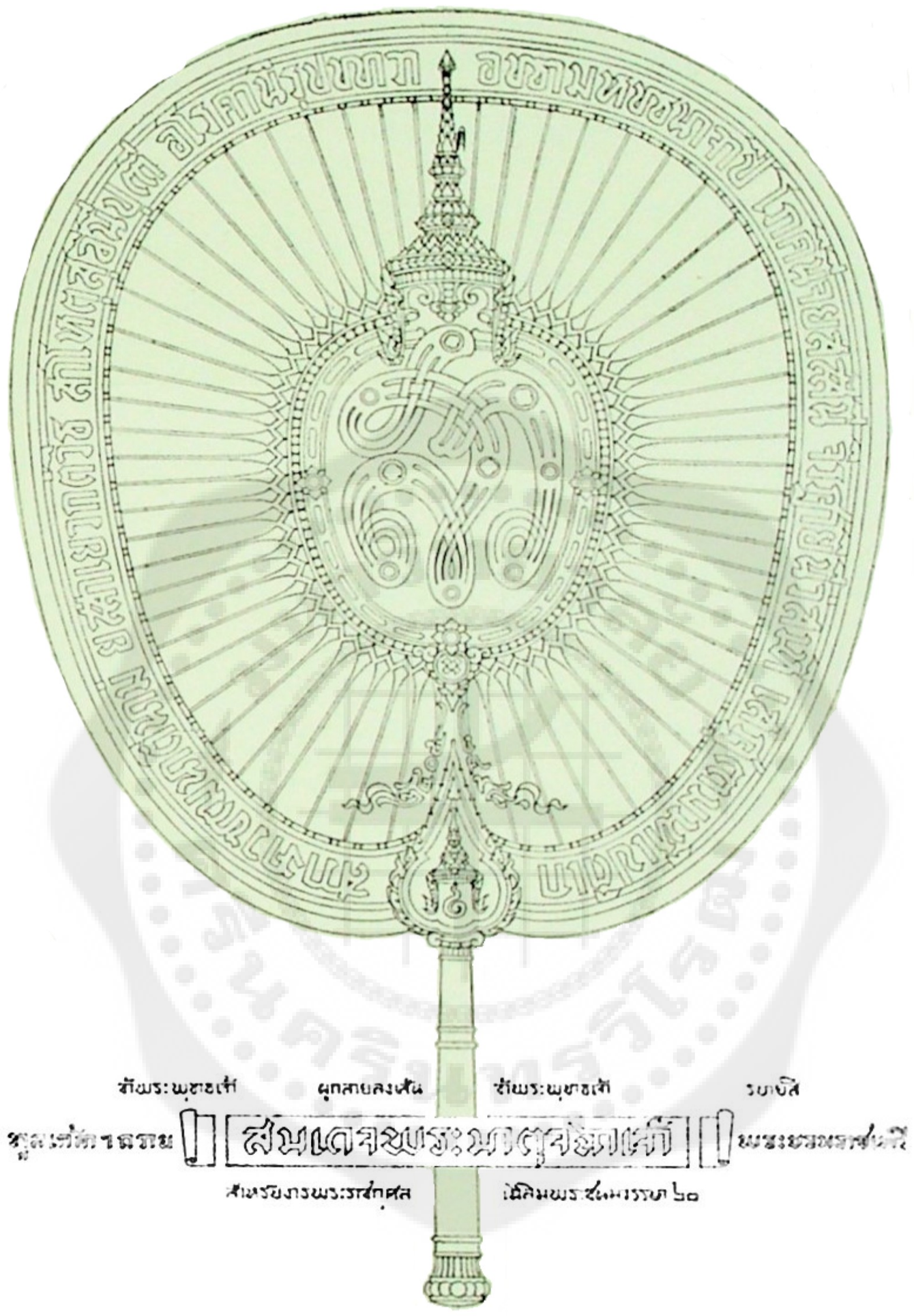

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทดเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ แต่ไม่ได้ใช้ ถึงรัชกาลบัจจุบัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้แก้เลขศักราชเป็น ๒๔๘๘ แล้วใช้ในการพระบรมศพ

พื้นแพรเขียวปักไหมทองสลับไหมสี คาถาขอบพัดเป็นคาถาพระราชทานนาม พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔

๒๔๕๒	อรุณเทพบุตร (ทำด้วยโลหะ)	พระศพพระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช
๒๔๕๓	ตราหม้อน้ำ	ศพเจ้าคุณจอมมารดาเขียม ในรัชกาลที่ ๔ (สมเด็จพระยิยมาวดี ฯ)
๒๔๕๓	พระบรมศพ	งานพระบรมศพรัชกาลที่ ๕
๒๔๕๓	เอราวัณ	บรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๖
๒๔๕๖	สมเด็จพระพันปี	เฉลิมพระชนมายุสมเด็จพระพันปีหลวงครบ๕๐
๒๔๕๖	กุนนักษัตร	,, ,, (สำหรับพระราชทานพระสงฆ์สหชาติ)
๒๔๕๗	พรรณราย	พระศพพระองค์เจ้าพรรณราย
๒๔๕๙	มะโรงนักษัตร	เฉลิมพระชนมพรรษา ๓ รอบในรัชกาลที่ ๖
๒๔๖๑	หงส์คำเปลว	ศพหม่อมสุภาพ กฤดากร ณ อยุธยา ในกรมพระนเรศวรฤทธิ
๒๔๖๒	ภาณุรังษี (อาทิตย์อุทัย)	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช
๒๔๖๒	พระราชเทวี	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี
๒๔๖๓	กนกวรรณ	พระศพพระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา
๒๔๖๓		พระศพพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์
๒๔๖๓	เครื่องโต๊ะ	พระศพพระองค์เจ้าปริดา
๒๔๖๓	รูปปู่ชนิยสถาน	พระศพหม่อมเจ้าหญิงปลื้มจิตร จิตรพงศ์
๒๔๖๓	วาตเทวราช	ศพเจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ ๕
๒๔๖๓	ห่วง	ศพเจ้าจอมมารดาห่วง ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๖๓	พระวิมานไพชยนต์	พระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ พระพันปีหลวง

๒๔๖๕ สมเด็จพระมหาสมณ	พระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
๒๔๖๕ คำรงธรรม	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของกรมพระคำรงราชานุภาพ (สมเด็จกรมพระยา)
๒๔๖๕ พัดสุข	ฉลองพระชนมพรรษา ๖๐ ของสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระพันวัสสาอยิกาเจ้า)
๒๔๖๖ รัตนกรณฑ์	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ (พระวิมาดาเธอ)
๒๔๖๖ ศริรัตนโกสินทร	พระศพสมเด็จเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน กรมหลวงศริรัตนโกสินทร
๒๔๖๖ ชุมพลสมโภช	พระศพกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
๒๔๖๗ นภาพรประภา	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระองค์เจ้านภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี)
๒๔๖๗ เรือนมุงดิ	ศพเจ้าจอมมารดาเรือน ในรัชกาลที่ ๕
๒๔๖๘ พระมหาวชิราวุธ	พระบรมศพรัชกาลที่ ๖
๒๔๖๘ บรมราชาภิเศก	บรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗
๒๔๗๑ รัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗	สำหรับพระราชทานตามพระราชอัธยาศัย
๒๔๗๑ สมเด็จพระยุพราช	พระศพสมเด็จพระยุพราชเจ้าสุขุมาลมารศริพระอัครราชเทวี
๒๔๗๒ พระนาม (พระอาทิตย์ตก)	พระศพสมเด็จพระราชยุตลายรมพงศาภิมุขเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช

๒๔๗๒	สังขลา	พระศพสมเด็จเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร
๒๔๗๒	พระสุพรรณบัตร	พระศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
๒๔๗๓	วัว	ศพเจ้าจอมมารดาหรุ่น รัชกาลที่ ๔
๒๔๗๕	กัญจนา (ก. ไก่)	พระศพพระองค์เจ้ากัญจนากร
๒๔๗๙	กรมหมื่นพงษา	พระศพกรมหมื่นพงษาดิศรมหิป
๒๔๘๑	ชินสิริ	พระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์
๒๔๘๑	ทับทิม	ศพเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๕
๒๔๘๔	เชื้อ วัฒนวงศ์	ศพหม่อมเชื้อ วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา ในกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์
๒๔๘๔	บุษบัน	พระศพพระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน
๒๔๘๔	วไลย	พระศพสมเด็จพระราชชนนีพันปีหลวง เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
๒๔๙๓	น. เทียนสิน	พระศพสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
๒๔๙๘	สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า	พระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

คำอธิบายพัดพระราชเทวี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ เชิยนตราตำแหน่งของพระราชเทวีถวาย เพื่อพระราชทานเป็นตราประจำพระองค์ของพระนางเจ้า สุขมาลมารศรี พระราชเทวี โดยถ่ายจากแบบตราของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ดังสำเนาลายพระราชหัตถเลขาที่ได้นำมาลงไว้ข้างท้ายนี้ แล้วจึงโปรดเกล้า ฯ ให้เขียนแบบพัดขึ้นเป็นรูปตราดวงนั้น เพื่อยักใช้ในงานสมโภชพระสุพรรณบัตรและขึ้นตำหนักใหม่ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชทานที่ในพระบรมมหาราชวังเพื่อเป็นที่ประทับ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

พัดเล่มนี้ยักคันยนพันแพรสีน้ำขอบสายสีแดง นมทองเหลือง มีอักษรจารึกยอกงาน

สำเนาพระราชหัตถเลขา

ที่ ๑๙/๔๕๑ พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงษ ฉันได้ส่งตรากรมสมเด็จพระเทพศิรินทร อันเป็นตราตำแหน่งพระราชเทวีออกมาให้ดู ขอให้เธอเขียนให้ใหม่ดวงหนึ่ง เป็นตราน่าราย เปลี่ยนพานแว่นฟ้าเสียเป็นพานปากกระจับ ถึงจะเป็น ๒ ชั้นก็ควร อย่าเติมฉัตรลงไปใช้แต่กระนกให้งาม ๆ ถึงไม่เหมือนของเดิมก็ได้ แล้วขอให้เร่งส่งดวงตราคืนมา ซึ่งขอให้เขียนนี้เพื่อจะให้เห็นกระนกงาม

(พระปรมาภิธัย) สยามินทร์

พัดพระราชเทวี

สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย

ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับงานเฉลิมพระสุพรรณบัตร

และขึ้นตำหนักของพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี

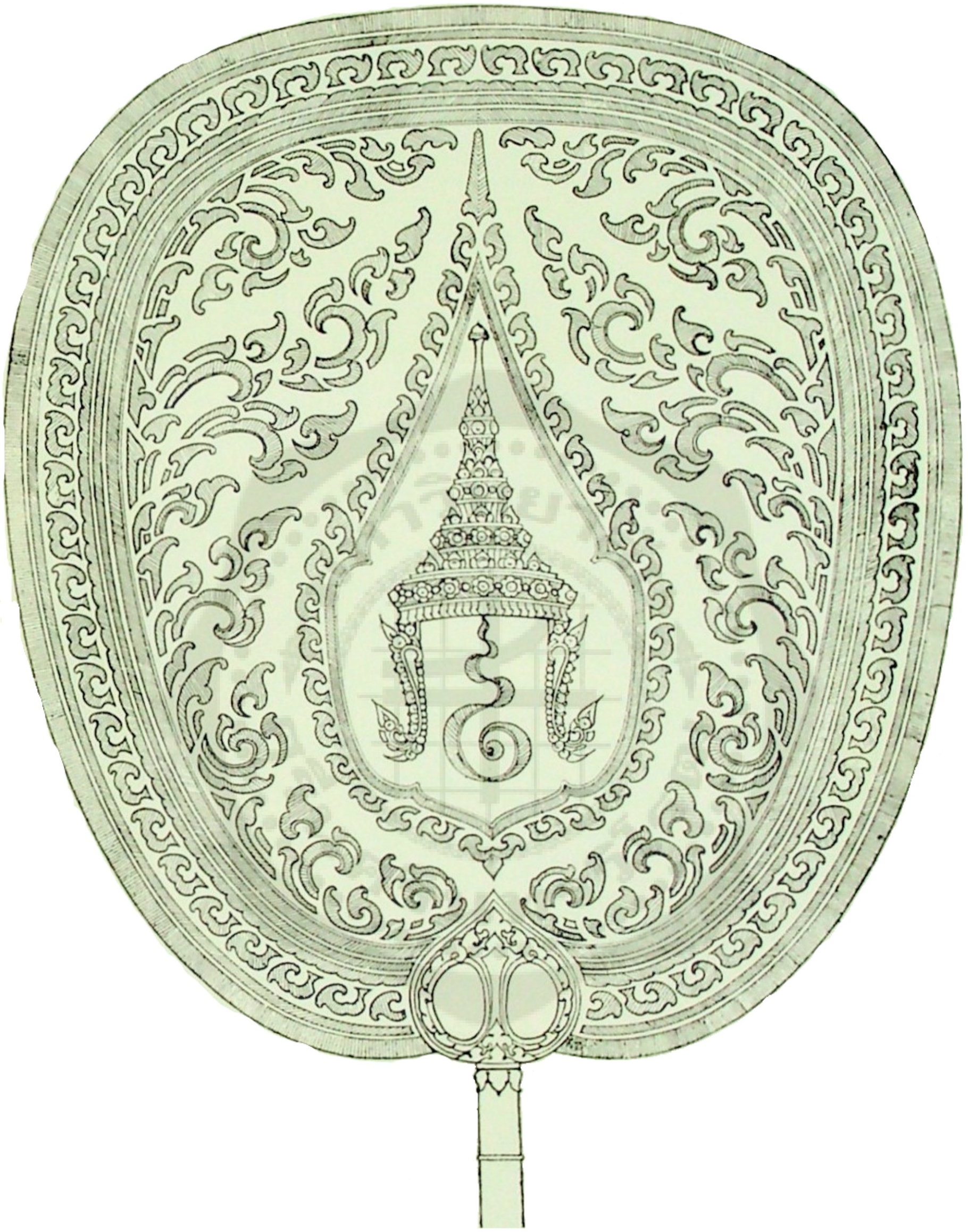

พัดงานทวีธาภิเษก

สำหรับการทักษิณานุปทาน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

พัดงานทวิชาภิเษก

สำหรับการสมโภชสิริราชสมบัติ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

คำอธิบายพัดทวีธาภิเศก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่าการที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาจนครบ ๒ เท่าวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำรงราชสมบัติ เป็นโอกาสอันควรที่จะบำเพ็ญพระราชกุศลทวิธาภิเศก อุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นพิเศษกว่าที่ได้เคยทรงบำเพ็ญในวันประสูติและวันสวรรคตของทุกปี งานนี้จัดเป็น ๒ ภาค โปรดให้สร้างพัดรองซึ่งมีแบบลวดลายเป็นคู่กันภาคละแบบ คืองานทักษิณานุปทานเป็นพัดพื้นด่วนน้ำเงินแก่ปักลายกระหนก มีขอบสีแดงปักเส้นขด ใจกลางพื้นแดงปักดิ้นทองเป็นรูปพระมหามงกุฎ อันเป็นตราประจำรัชกาลที่ ๔ งานสมโภชสิริราชสมบัติ เป็นพัดรองพื้นด่วนแดงปักลายกระหนก มีขอบกรมท่าปักเส้นขด ใจกลางพื้นกรมท่าปักดิ้นทองเป็นอักษรพระนาม จ.ป.ร. ภายใต้พระเกี้ยว พัดทั้งคู่นี้สำหรับพระราชทานพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ที่นิมนต์มาในงานนี้ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ พระราชทานเหรียญที่ระลึกเรียกว่า " เหรียญทวิธาภิเศก "

๑. งานทักษิณานุปทาน

เจ้าพนักงานเชิญพระพุทธรูปสำคัญประจำรัชกาลที่ ๔ พระบรมอัฐิ และพระบรมทนต์ มาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เวลา ๑๘ น. เศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนมัสการพระพุทธรูป พระบรมอัฐิ แล้วทรงทอดไตรแพร ย่ามโหมดเทศสดับปกรณ์ และทรงประเคนพัดรองปักตราพระมหามงกุฎ แก่พระสมณผู้ใหญ่ ๑๘ รูป เท่าจำนวนปีที่รัชกาลที่ ๔ ดำรงราชสมบัติ แล้วทรงทอดไตรผ้าย่ามกำมะหยี่สดับปกรณ์ และทรงประเคนพัดพื้นแพรแก่พระสงฆ์ ๔๗ รูป เท่าจำนวนปีก่อนขึ้นเสวยราชย์ รวม ๖๕ รูป เท่าพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนนมัสการทรงศีลแล้ว พระสงฆ์ทั้ง ๖๕ รูปเจริญพระพุทธมนต์ ระหว่างนั้นพระราชทานเหรียญทวิธาภิเศกแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก่อนเสด็จขึ้น โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงจุดดอกไม้เพลิงที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์

วันที่ ๔ ตุลาคม เวลา ๑๑.๑๕ น. เสด็จออกทรงนมัสการพระพุทธรูปและพระบรมอัฐิแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์เมื่อวานนี้ รับพระราชทานฉันและเครื่องไทยธรรม เวลา ๑๙ น. วันเดียวกัน เสด็จออก ทรงจุดเทียนนมัสการแล้วทรงอุทิศเงิน ๓๕ ชั่ง บำรุงพระอาราม และเกอกูลภิกษุสามเณรวัดขวรนิเวศ ทรงทอดผ้าไตร พระนัดดาในรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงผนวชเป็นภิกษุ ๕ รูป ที่ทรงผนวชเป็นสามเณร ๕ รูป สดับปกรณ์ พระราชทานพัดรองชักแก่สามเณร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถ พระสุคุณคณาภรณ์ถวายเทศนาธุรพิธีศานมัธรรมอันเป็นเทศนาพระราชประวัติ แล้วรับประเคนเครื่องไทยธรรมบูชากัณฑ์ของหลวงและของฝ่ายใน เมื่อเสร็จงานมีการจุดดอกไม้เพลิงเช่นวันก่อน

วันที่ ๕ ตุลาคม ตรงกับวันประสูติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์ตามพระอารามซึ่งรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนา และปฏิสังขรณ์ ๒๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ แล้วพระธรรมวโรดมถวายเทศนาทานมัยหนึ่งกัณฑ์

วันที่ ๖ ตุลาคม วันคล้ายวันสวรรคต เวลากลางวันสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ ๒๐๐ รูป เวลายามเศษ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต และภิกษุวัดราชประดิษฐ์ ๑๘ รูป เจริญพระพุทธมนต์และสดับปกรณ์ พระศาสนโสภณถวายเทศน์ศิลมัย แล้วรับเครื่องบูชากัณฑ์ของหลวงและของฝ่ายใน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดวชิรญาณ และพระราชทานแจกเงินค่าเช่าที่กหน้าวัดประยูรวงศ์ ระหว่างงานทั้ง ๒ วันหลังนี้ พระราชทานเหรียญที่ระลึก และเงินสลึงโดยทั่วถึงกัน

๒. งานสมโภชสิริราชสมบัติ และเฉลิมรัชพรรษา

มีการแต่งโคมไฟ และมีการรื่นเริงตามสถานที่ต่าง ๆ ๓ วัน

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖ เจ้าพนักงานอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญประจำรัชกาลที่ ๕ พระเต้าน้ำพระพุทธมนต์ พระสุพรรณบัตร พระราชลัญจกร พระสยามเทวาธิราช ออกประดิษฐาน ณ พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร ที่ท้องพระโรงกลาง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประดิษฐานเครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภค ภายใต้พระมหาเศวตฉัตร เวลา ๑๖ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเบิดสพานเฉลิม ๕๐ ที่ปลายถนนสุริยวงศ์ เวลา ๑๙ น. เศษ เสด็จออกยังมณฑลพิธี ทรงประเคนไตรแพรย่ามโหมดเทศและผัดรองบาตรแก่พระสงฆ์ ๓๖ รูป เท่าจำนวนปีที่เสด็จเถลิงราชสมบัติ และไตรผ้าย่ามกำมะหยี่ ผัดรองแพรแก่พระสงฆ์ ๑๕ รูป เท่าจำนวนพระชนมพรรษาก่อนเสวยราชย์ ทรงจุดเทียนนมัสการ เทียนทองเท่าพระชนมพรรษา พระสงฆ์ทั้ง ๕๑ รูป เจริญพระพุทธมนต์จบแล้ว เสด็จออกท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงจุดเทียนที่เครื่องศิริราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภค แล้วเสด็จขึ้น

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร ทรงจุดเทียนนมัสการแล้วทรงศีล เวลา ๗.๒๔ น. ได้พระฤกษ์เสด็จลงสรงมุรธาภิเษกแล้วรับน้ำพระพุทธมนต์ เสร็จแล้วทรงประเคนสำรับพระสงฆ์ ทรงจุดเทียนบูชา เทียนเท่าจำนวนพระชนมพรรษาและเทียนที่สังเวย ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เล่นเครื่องสายครามจัดมาทั้ง อาลักษณ์ประกาศสังเวยเทวดา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประทับพระราชลัญจกรดวงใหม่ในสัญญาบัตร พระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนพระราชาคณะ ๑ รูป ตั้งพระราชาคณะ ๑ รูป พระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการ ๗ นาย เมื่อทรงประเคนไทยธรรมถวายพระสงฆ์ทั้ง ๕๑ รูปแล้ว เสด็จออกท้องพระโรงกลาง ทรงจุดเทียนเช่นวันก่อน แล้วเสด็จขึ้น เจ้าพนักงานเวียนเทียนสมโภชพระพุทธปฏิมากร เครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ เครื่องบรมราชูปโภค และพระราชลัญจกร เวลา ๑๕ น. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับคทาจอมพลซึ่งกรมทหารบกทูลเกล้า ฯ ถวาย แล้วเสด็จไปประทับในพระฉากมุขใต้พระที่นั่งดุสิตมหา

ปราสาท พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินินาถ ฝ่ายในกรายถวายพระพรชัยมงคล มิพระราชดำรัสตอบ แล้วพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน แล้วเสด็จออกประทับพระราชยัลลังก์ ฝ่ายหน้าถวายพระพรชัยมงคล มิพระราชดำรัสตอบ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้า พระราชทานพระบรมราโชวาทพระราชทานพร แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาล ที่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท เวลาค่ำเสด็จงานสมโภช เนื่องจากการถวายคทาจอมพลทัศนัยยุทธการวันจักรี ทหารบก ทหารเรือ ยิงสลุตใหญ่ถวายคำนับเวลาเช้า เที่ยง เย็น ๓ เวลา ๑๐๑ นัด

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน เวลา ๑๕ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุหยาตราไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายเทศนาธรรมคุณธรรมสมาคมคณา พระสงฆ์ ๕๓ รูปสวดรับ ทรงประเคนเครื่องบชาภัณฑ์ ๓๖ ชั่ง เท่ารัชพรรษา แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานเหรียญช้างเผือกและเหรียญมงกุฎสยาม แก่พลตระเวนและกำนันผู้ใหญ่บ้านที่มีความชอบ แล้วเสด็จกลับ เวลา ๑๐ น. เศษ เสด็จทอดพระเนตรโคมไฟตามลำน้ำ และตามถนนริมกำแพงพระนคร แล้วเสด็จศาลาว่าการกระทรวงต่างประเทศ ให้ผู้ได้รับเชิญมาในงานสโมสรเฉลิมฉัตรรัชพรรษา ทั้งไทยและชาวต่างประเทศเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จน ๑๑ น. จึงเสด็จกลับ

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่องปักพัดทวิธาภิเศก
วันที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะฯ

การหนนปักตามที่ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตเห็นที่ทำกันมา ก็เคยหนนกลางตัวให้ทองโปนขึ้นพอให้งามกว่าที่จะไม่หนุน แลดูแยนไปเท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการหนุนนั้น ถ้าหนุนยักย้ายเอาที่สูงไว้กลางข้างริมข้างตามท่าลาย จะดูดขึ้นอีกมาก จะเห็นลายนั้นชัดพลิ้วพลิกแพลงไปดุจสลัก จึงได้เขียนแยบหนุนลายยักพัดทูลเกล้าฯ ถวายมานี้ ที่ตรงสีแก่แปลว่าให้หนุนตรงนั้นสูง แลถมเกลี่ยลงไปตามสีอ่อน แลวิธีเกลี่ยควรทำสองอย่าง อย่างหนึ่งเกลี่ยช้อยลงนิดๆ สัณฐานท้องเล็บตรงสีครามแดงฤาลาดตรงไปก็พอ อีกอย่างหนึ่ง เกลี่ยให้กลมไปเปนสัณฐานหลังเบี้ยตรงสีครามเขียว แต่การหนุนนั้นไม่ควรหนุนให้สูงนักทำให้น่าเกลียด เช่นข้าพระพุทธเจ้าเคยได้ยินช่างเขาติพัดเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่าพระเพลิงถือเคียว เหตุที่ว่าดังนี้ก็เพราะแขนพระเพลิงหนุนขึ้นมีส่วนถึงกึ่งกลม พระขรรค์ที่ถือ ซึ่งยักมากับพื้นถึงที่ทับขนแขนก็ต้องคดโค้งทับไปตามเนื้อแขน จึงมีสัณฐานโค้งดุจเคียว การที่ทูลเกล้าถวายแยบหนุนนี้ ข้าพระพุทธเจ้ายังมีความวิตกว่าจะเปนการเหลือเกิน ด้วยเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พัดถึง ๕๐ เล่มเลยบางที่จะทำให้เสียเวลาที่ต้องพิจารณาหนุนให้ถูกที่ตามแยบ เข็นการช้าไม่ทันเวลาที่มีอยู่สำหรับทำการ ทำให้เสียการ ถ้าเปนดังนั้นหนุนไปตามธรรมเนียมก็ได้ ก็งามพอควร ไม่ต้องตามแยบซึ่งจะเห็นปลาดขึ้นสักเล็กน้อยเท่านั้น

ข้าพระพุทธเจ้ายังลืมไปอีกอย่างหนึ่ง คือ ส้นด้ามพัด ถ้านมเปนทองแล้วส้นจะเปนงาก็ไม่เข้ากัน จำจะต้องให้เปนโลหะ สลักก้าไหล่ทองด้วยกัน จึงได้เขียนแยบทูลเกล้าฯ ถวายเพิ่มเติมมานี้ด้วย อนึ่ง ด้ามพัดเลี่ยมทองเช่นนี้ ไม้ด้ามควรเปนไม้ดำล้วนไม่มีลาย ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า
นริศฯ

ขอเดชะฯ

วันที่ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าจะได้กราบบังคมทูลถึงความเห็นในการปักตัวกนก ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลไว้ว่า ไม่น่ารักนั้น

ในกระบวนหนุนลาดแลโค้ง ช่างได้ทำเปนที่พอใจแล้ว คันเส้นใหญ่ฤาเล็ก ใช้ได้ทั้งสองอย่างไม่ได้ทำให้ดูแปลกเปลี่ยนไป สิ่งสำคัญอยู่ที่รูปกนกคลาดเคลื่อนไปเสียจากแบบเขียนมาก ทำให้ดูไม่น่ารักด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ

ข้อ ๑ แบบเขียนข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ลดตัวไว้ให้ผอมแลห่างแล้ว คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าลงเข็มเสมอเส้นเขียน แนวคันจะออกนอกเส้นชั่วครึ่งเส้นคัน ตัวกนกจะงามพอดี แต่ความคิดนี้ผิดกันไปกับช่างปัก ส่วนช่างปักเห็นว่าปักแต่คันเปล่า ๆ ริมร่อยไม่น่าดู จึงเสียมนอกด้วยเส้นลวดเกลียวอีกชั้นหนึ่งเพื่อให้เห็นเรียบ แต่การนี้ทำให้เห็นรูปกนกอ้วนเกินไปชั่วเส้นลวดหนึ่งรอบตัว

ข้อ ๒ การหักลวดเสียมรอบนอก ช่างปักได้หักไปตามรูปกนกซึ่งปักคันฟูอยู่รอบตัวแล้วนั้น ยิ่งซ้ำทำให้รูปกนกแข็งกระด้างไปอีกด้วย

ข้อ ๓ ธรรมดาตัวกนกแล้ว ช่างเขาระวังกันนักที่แง่ที่ปลายต้องแหลมต้องคม จึงจะดูพริ้งเพรา นี่ช่างปักหักลวดเส้นเดียววงรอบไป ที่ธรรดาเปนแง่ก็ทู่เสียหมด เพราะลวดพับจะเปนแง่แหลมไม่ได้ สิ้นความพริ้งเพราไป

ถ้าจะอุปมาการอันนี้แล้ว แบบเขียนเหมือนหนึ่งดอกไม้ฤาใบไม้ที่เปนอยู่เองโดยธรรมดา เมื่อปักเข้าเปรียบเหมือนเอาใบไม้ฤาดอกไม้นั้นมาชุบไข่ทอด ไข่จะจับพอกพันให้เสียรูปอันงามของดอกไม้ใบไม้ตามปรกติเดิมเสียฉันใด ก็มีอุปมัยฉันนั้น

ความเสียงามอันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นมีทางแก้ได้ด้วยวิธีลอกลายลงกระดาษบางสำหรับที่จะเปนแบบปักนั้น คือให้ช่างเขียนลากเส้นซ้อนในตัวกนกเสียอีกชั้นหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นชอบด้วยวิธีที่ช่างปักเสียมรอบนอกด้วยลวดเกลียวเพื่อไม่ให้เห็นริม

ร่อยนั้น จึงจะต้องกำหนดให้ช่างเขียนซ้อนเส้นแยยห่างเส้นเดิมชั่วเส้นด้นครึ่ง เช่น ข้าพระพุทธเจ้าได้เขียนตัวอย่างมาทูลเกล้า ฯ ถวาย หมายอักษร ก นี้ด้วยแล้ว กระบวรที่จะปักให้ช่างปักลงเข็มถมด้นตรงเส้นใน จะพ้นจากความเสียในข้อ ๑ ได้ การหักลวดเกลียวเลียมนอกให้หักตามรปเส้นนอกซึ่งยังมิเหลือเห็นอย่ แลตริงลงให้เส้นเขียนอย่เสมอริมเส้นลวดข้างนอก ฤาถ้าที่คับแคยก็เพียงให้เส้นเขียนอยู่เพียงกลางเส้นลวด ก็จะไม่เสียรูปกนกไป พ้นจากความเสียในข้อ ๒ ส่วนความเสียในข้อ ๓ นั้น จะแก้ได้ด้วยห้ามมิให้หักด้นอ้อมปลายอ้อมแง่ เมื่อถึงปลายฤาแง่ให้ตัดเส้นด้นเสียให้ขาดแลตริงหัวประจบเหลื่อมกัน ให้เส้นหลังยาวเส้นท้องสั้น ถ้าที่เปนแง่แหลมก็ปล่อยไว้เฉย ๆ ถ้าที่เปนปลายม้วน ให้ม้วนเส้นลวดข้างยาวทับเส้นข้างสั้น ยิ่งม้วนขึ้นสูงอย่างขอดพระศกพระยิ่งงาม ทับขึ้นบนเส้นด้นที่ถมไว้ก็ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เขียนแยบย่อเส้นด้นเลียมขอยขยายเข็นส่วนใหญ่เพื่อให้เห็นง่ายทูลเกล้า ฯ ถวายมาด้วยนี้แล้ว หมายอักษร ข

แยบพัดทวิธาภิเศกยังทำง่ายเพราะเปนปลายม้วน ถ้าเปนปลายสยัดฤาตรงเฟือยเช่นพัดตราพระราชเทวีแล้ว การทำปลายยิ่งสำคัญหนักขึ้น ถ้าหักลวดงอกลับแล้วดูไม่ได้ที่เดียว ต้องชนเหลื่อมเช่นกรายบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้น ต้องแฝงปลายเส้นสั้นไว้ที่ท้องคุ้งเสมอปลายจึงจะแหลมดูแฉลมแช่มช้อย ข้าพระพุทธเจ้าได้เขียนแยบประจบเส้นลวดสำหรับปลายกนกสยัดทูลเกล้า ฯ ถวายมาด้วยอีกแยบหนึ่ง หมายอักษร ข

อนึ่ง เส้นลวดท้องใบ ซึ่งได้เขียนมาในแยบพัดทวิธาภิเศกนั้น ช่างปักใช้ลวดชนิดเดียวกับที่เลียมริมลายทั่วไปเข็นเส้นคู่นั้นไม่ควร ควรใช้ลวดขนาดใหญ่เส้นหนึ่งไว้ข้างนอก และลวดเล็กที่เลียมขอบนั้นซ้อนไว้ข้างใน แลต้องสูงกว่าลวดใหญ่คือตริงทับบนด้น ได้ทำแยบทูลเกล้า ฯ ถวายมาด้วยหมายอักษร ค

การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ ฯ

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และพระราชหัตถเลขาตอบ

เรื่อง แบบพัดรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕
วันที่ ๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายร่างแบบพัดรัตนาภรณ์มาทอดพระเนตรเลือกพัน ๔ แบบ ถ้ายังไม่พอพระราชหฤทัยในแบบใดแบบหนึ่ง ซึ่งได้คิดขึ้นคราวนี้แล้ว ก็จะได้คิดทูลเกล้า ฯ ถวายใหม่อีกต่อไป

อันหนึ่ง การที่จะใช้ทองเงินสีสรรค์อันใดในที่จะย้ักพัดนั้น ถ้าได้กำหนดตกลงเสียก่อนทำแบบที่เป็นอันใช้ได้แล้ว ย่อมทำได้สนิทสนมกว่าไปคิดเอาภายหลัง เพราะเหตุฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวินิจฉัยเสียให้เด็ดขาดในบัดนี้ ว่าพัดนี้จะมีแย่งกี่ชั้น แลชั้นจะผิดกันด้วยการเปลี่ยนแปลงสิ่งใด ข้าพระพุทธเจ้าเกรงด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าเปลี่ยนตามตราจริงจะไม่สู้ดีได้ ถ้าลายประกอบจะยืนเป็นทอง เปลี่ยนดวงตราตามอย่างของจริงแล้ว ลายจะข่มดวงตรา เพราะว่าทองย่อมเห็นออกงามกว่าสี อีกประการหนึ่ง ดวงตราถ้าจะทำตามอย่างดวงตราจริงก็จะเป็นได้แต่ชั้น ๓ ชั้น ๔ แลชั้น ๕ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ชั้น ๑ ชั้น ๒ จริง ต้องคิดประดับพลอยเป็นพัดเทพ

การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า
นริศ

ขอเดชะ ฯ

แบบร่างพัดรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๔

ซึ่งสมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงเลือก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

สวนดุสิต

วันที่ ๑๖ พ.ค. รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ถึง เจ้าพ้ากรมขุนนริศ

เรื่องพัดนั้น ฉันคิดว่าควรจะเปลี่ยนลายกันทีเดียว คือ ชั้นที่ ๑ ให้ลายมาก ชั้นที่ ๒ ลายน้อยลงไปตามลำดับจนถึงชั้นที่ ๕ ฉันได้หมายเลขลงในแบบที่เขียนมา แต่มิใช่จะเลือกเด็ดขาดว่าให้ทำตามลายนี้ ต้องเข้าใจว่าในแบบ ๔ อันนี้ ถ้าจะเทียบเป่นชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ต้องเปนตามลำดับนี้ เพราะเหตุที่ยักยากยักง่ายกว่ากัน ที่กะชั้นผู้ที่จะได้นั้น

ชั้นที่ ๑ ตั้งแต่สมเด็จพระราชาคณะลงมาจนถึงเจ้าพระถือพัดแฉกเลอม ซึ่งมีแต่เจ้าธรรมยุติศองค์เดียว

ชั้นที่ ๒ พระราชาคณะสามัญที่ถือแฉกหักทองขวาง อันเดียวนี้ไม่มีเลยสักองค์เดียว ไม่ต้องคิดก็ได้ ถ้าหากว่ากรมหมื่นวชิรญาณได้พานทองแต่รัชกาลที่ ๔ จะเปรียบเข้าในชั้นนี้ แต่ก็ไม่ได้

ชั้นที่ ๓ พระครูนิตยภัตร เปรียญนิตยภัตรมีหลายองค์ กรมหมื่นวชิรญาณได้รวบพระนามพระราชทาน เทียบอย่างคฤหัสถเทาชนน

ชั้นที่ ๔ ปลัดวินัยธร วินัยธรรม พระครู แลเปรียญไม่มีนิตยภัตร

ชั้นที่ ๕ สังฆ สมุห์ใบฎีกา พิธีธรรม

คิดว่าถ้าเทียบเช่นนี้ เขียนอย่างง่าย ลายกลาง คงเป็นอักษรพระนาม ลายประกอบลดลงไปเปนชั้น ๆ

ตัวอย่างพัดที่เขียนมาครั้งนี้ ที่หมายเลข ๑ พิลึกลั่นงามดี แต่เหนจะทำยากมาก

อย่างที่ ๒ นั้นเรียบร้อย

อย่างที่ ๓ นั้น ฉันแปลออกว่านึกจะทำอะไร เข้าทีดี แต่เมื่อแลดรวมกันหมดไม่สู้งาม

อย่างที่ ๔ นั้น ดูจะออกเหนแต่ไกลมากกว่า ๓ อย่างข้างต้น ได้ส่งแบบนั้นคืนกลับมา ขอให้คิดเทียบทานดูตามวิธีนี้

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

วันที่ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะฯ

พระราชหัถเลขา เรื่องพัดรัตนาภรณ์ได้ทรายเกล้าฯแล้วตามกระแสรพระราชดำริ ที่จะลดชั้นกันด้วยวิธีลดลาย เปนทำนองเครื่องยุนิฟอร์ม จะได้รับใส่เกล้าฯคิดแยยใหม่ตามพระราชดำรินั้น

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

นริศ

ขอเดชะ

พระที่นั่งบรรณาคมสรณิย

วันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงษ์

ส่งตัวอย่างพัดมานั้น ครานี้ชอบใจแล้ว เอาเปนใช้ได้ แบ่งชั้นตามที่ว่าก็ดีอย่างคล้ายยศม่านเรือ จำจะต้องใช้ด้ามเงินจึงจะงาม ผ้าแถบนั้นเปนอันทำได้ พื้นคิดจะใช้สีน้ำเงินแก่จนเปนดำหรือดำทีเดียว ให้หาแพรอยู่แล้ว ขอให้เขียนขนาดใหญ่ส่งมาเถิด ผู้จะทำเขาเร่ง

อนึ่ง เรื่องพระยท ได้เตรียมยาญชีไว้แล้ว แต่มันพลัดพลาดไปเสียไม่ได้ส่ง ยักนี้ได้ส่งมาให้ด้วย การที่ส่งมานี้ไม่ใช่จะขอให้ร่าง ขอให้ช่วยคุมรูปแลช่วยนึกแก้ไขเปลี่ยนแปลงเรื่อง ซึ่งบางทีจะเปนสมุดเยกที่เขียนได้งามกว่าฤาเข้าที่กว่า ถ้าคุมรูปเข้าได้แล้ว ตัวภาพเรื่องนั้น ขอให้ช่วยชี้ ว่าควรจะไปคัดเอามาจากแห่งนั้นๆ เพราะเธอได้ดูไว้มาก

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

พัดรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๔

สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเชียนทูลเกล้า ฯ ถวาย รัชกาลที่ ๕

งานฉลองพระชนมายุ ๑๐๐ ปี

อุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่า พระชนมพรรษาของสมเด็จพระบรมชนกนาถล่วงมาครบ ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ สมควรจะมีการบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณเป็นพิเศษ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้าพนักงานเชิญพระพุทธรูปสำคัญประจำรัชกาลที่ ๔ พระบรมอัฐิ พระบรมทนต์ และพระบำย มาประดิษฐาน ณ ที่นั้น วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เวลาค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดไตรผ้าสลับแพรย่ามโหมดเทศ พระสงฆ์ดำรงสมณศักดิ์มาแต่รัชกาลที่ ๔ สดับปกรณ์ ๖๐ รูป ทรงประเคนผัดรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นสำหรับงานนี้ แล้วโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ได้รับราชการมาแต่รัชกาลที่ ๔ บางคน ทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ ๔๐ รูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนนมัสการ พระสงฆ์ ๑๐๐ รูปตามพระชนมพรรษาเจริญพระพุทธมนต์ ระหว่างนั้นพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ก่อนเสด็จขึ้นโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช ไปทรงจุดดอกไม้เพลิงที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์

วันที่ ๒๔ ตุลาคม ตรงกับวันสวรรคต เวลา ๑๐ น. เศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจุดเทียนนมัสการ ทรงศีล พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์เมื่อวานนี้ถวายพรพระ รับพระราชทานฉันและเครื่องไทยธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินแจกพระราชวงศ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามสมควร และโปรดให้มีการเลี้ยงอาหารกลางวัน พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายใน ยรรดาที่ได้รับเหรียญรัตนาภรณ์ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และท้องพระโรงหน้า เวลา ๒๐ น. เศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงจุดเทียนนมัสการ แล้วทรงทอดไตรแพรและผ้า ๑๕ ไตร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ พระองค์เจ้า หม่อม

เจ้า ซึ่งทรงผนวช กับหม่อมราชวงศ์ สดับปกรณ์ ทรงประเคนพัดตราตั้งนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ชั้นที่ ๒ แก่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช วันนี้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายเทศนาพิเศษ พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงรับประเคนเครื่องบูชากัณฑ์ของหลวงและของฝ่ายใน โปรดให้จุดดอกไม้เพลิงเช่นวันก่อน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าบรรดาที่ได้รับเหรียญรัตนาภรณ์รวม ๔๐ พระองค์ ณ พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน

วันที่ ๒๕ ตุลาคม เวลา ๑๖ น. เศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดเทียนนมัสการแล้วทรงทอดผ้าสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ พระบรมทนต์ ซึ่งอัญเชิญไปประดิษฐาน ณ ที่นั้น นอกจากสดับปกรณ์ส่วนของหลวง ๕๐๐ รูปแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการโดยเสด็จการพระราชกุศลครั้งนี้ มีพระสงฆ์สดับปกรณ์ ๕๐๐๐ รูป

เหรียญและพัดรัตนาภรณ์ที่โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างในครั้งนี้ ๕ ชั้น

คำอธิบายแบบพัดรัตนาภรณ์

ขอบ ยกดินทองเหมือนกันหมดทุกชั้น

พื้น ชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ยกตามแบบเขียน ที่ทำสีม่วงนั้นยกเลื่อมดินทอง ที่ทำสีน้ำเงินยกเลื่อมดินเงิน ชั้นที่ ๔ ปล่อยพื้นแพรเปล่าไม่ยก

ดวงตรา ชั้นที่ ๑ ยกดินเงินล้วน แววลายขอบแลกลางอักษรหยอดเลื่อมเงิน

ชั้นที่ ๒ ลายริมยกดินเงินแววเลื่อม อักษรริมยกดินทอง กลางถมไหมแดง

ชั้นที่ ๓ ลายริมยกดินเงิน อักษรริมยกดินทอง กลางถมไหมแดง

ชั้นที่ ๔ ลายริมยกดินเงิน อักษรยกดินทอง

ชั้นที่ ๕ ยกดินเงินล้วน

ดวงตรา ยกดินทองทุกชั้น

ผ้าแถบ ใช้แพรเหลืองสายลง ถมไหมริมนอกเขียวขอบในแดง

พัดโพธิบัลลังก์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย โดยพระราชดำรัสสั่ง

สำหรับงานพระศพ กรมขุนสุพรรณภาควดี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒

คำอธิบายเรื่องแบบพัดโพธิบัลลังก์

พัดโพธิบัลลังก์นี้ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ สำหรับงานพระศพกรมชนสพรรณภาควดี ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเมรุขึ้นพระราชทานเพลิง ณ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ที่ยางปะอิน

ในการเขียนแบบพัดเล่มนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงมีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติ มีลายพระราชหัตถเลขาตอบแสดงพระราชประสงค์ในเรื่องพัดเล่มนี้ มีข้อความที่น่ารู้ จึงได้นำมาลงไว้ด้วย

วันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายแบบพัดโพธิบัลลังก์มานี้ สี่พันทิแรกลงสีน้ำเงินอย่างสดแจ๋ตามพระราชดำริห์ แต่ดไม่ดีด้วยพื้นก็สดลายก็สด แข่งกันทำให้ลายไม่ขึ้น จึงต้องแก้เป็นน้ำเงินแก่ เพื่อให้ส่งลายขึ้นให้ชัดงาม ส่วนนมนั้น คิดด้วยเกล้าฯ ให้ทำด้วยทองแดงรมก้าไหล่แต่ลวดบ้าง เพราะว่าถ้าจะก้าไหล่ทั้งตัว เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าจะโพลนไม่กินกัน ด้วยพัดเย็นสิมิใช่ทอง

เรื่องพัดพระญวนอีกนั้น จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เย็นประการใด คิดด้วยเกล้าฯ ว่าทำลายปักทองแกมไหมเห็นจะค่อยง่ายและเร็ว ด้วยจะหยายลงได้มาก แลรูปพัดคิดด้วยเกล้าฯ ว่าเอาอย่างพัดชิว ซึ่งได้ลงแบบไว้แล้วเย็นอย่างญวน แต่ถ้าจะเย็นรูปหน้านางก็ไม่ชัด จะควรประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

นริศ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

สวนดุสิต

วันที่ ๑๓ มกราคม ๑๒๓

ถึงเจ้าพ้ากรมขุนนริศ ได้รับลายพัดที่ส่งมาแล้ว งามดี จะได้สั่งให้ทำตามนั้น พัดพระญวนได้เหนอย่างวันนี้ เย็นอันใช้ได้แล้ว

สยามินทร์

วันที่ ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ

หนังสือในตัวอย่างพัดโพธิยัลลังก์ ข้าพระพุทธเจ้าใช้สิมาด้วยรู้สึกว่าไม่สู้งาม แต่อะไรจะดีกว่านั้นก็นึกไม่ออก มายัดนึกคิดด้วยเกล้าฯ ได้ว่า ถ้าปักเย็นหนังสือทองใช้ดินด้านจะงามกว่าสีตามแยบ เพราะฉะนั้น ขอพระราชทานให้ปักเปลี่ยนแปลงเสีย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ

วันที่ ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายแบบพัดโพธิยัลลังก์สำหรับพระญวนมานี้แล้ว คิดด้วยเกล้าว่าเย็นอย่างง่ายอยู่แล้ว การที่จะยักถ้าจะเอาแต่พอประมาณก็ใช้ดินทองล้วนยักยนแพรสีน้ำเงิน ถ้าจะให้ดีขึ้นอีกหน่อย ในช่องอุณาโลมใช้แพรแดงสายพันเข้าด้วยลวดเล็ก – ที่เลียมริมแพรแดงนั้นใช้ลวดเงิน ฤาถ้าจะให้เย็นอย่างดีขึ้นไปอีก ต้นโพธิใช้ยักด้วยไหม ฤายักด้วยดินทองแทรกไหมเขียว ให้เห็นเย็นทองเขียวก็จะงามขึ้นมาก เมื่อการยักเย็นยักทอง ฉะนั้นแล้วนมก็ไม่ต้องใช้ทองแดงรมใช้ก้าไหล่ทองทั้งตัวเข้ากันได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงพระนาม) นริศ

ขอเดชะ

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย

วันที่ ๑๘ มกราคม ๑๒๓

ถึง เจ้าพ้ากรมขุนนริศ

ตัวอย่างพัดพระญวนได้รับแล้ว ฉันเกิดนึกรังเกียจใจตั้งแต่วันประชุมมา มานึกขึ้นได้ว่า พระไทยที่ได้พัดยักนั้น เพียงชั้นพระครูก็ไม่เคยได้ ได้แต่ยาเรียนประโยคสูง ๆ เราจะควรให้พัดยักพระญวนตามที่เขาให้กันข้างนอก ๆ ฤาไม่ แต่ก่อนมาพัดหลวงเคยได้แต่พัดทอซึ่งถานาข้างในได้ในการศพ จึงนึกเห็นว่าไม่ควรจะเอาอย่างข้างนอก แต่เพราะพระญวนมีน้อย พระครู พระอาจารย์ ที่ถือพัดยศก็ทำนองราชาคณะ ปลัดที่ถือพัดลดก็ทำนองพระครู เห็นจะควรได้พัดยักเพียงเท่านั้น จึงคิดแบ่งชั้นเสียใหม่ จะทายแพรสี ช่างที่ทำเขาก็รังเกียจรังกลว่าทำยาก จึงเอาพันน้ำเงินล้วนตามแบบสำหรับพระครู พระอาจารย ๓ เล่ม ตัดโพธิบัลลังก์ออกเสีย คงไว้แต่ขอบหนังสือสำหรับปลัด ๓ เล่ม คงไว้แต่ขอบแลลวดสำหรับผู้ช่วย อธิการมีแต่ขอบ ถัดนั้นไปก็ใบตาลทีเดียว

สยามินทร์

วันที่ ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ

พระราชหัถเลขา ดำรัสเหนือเกล้าฯ เรื่องลดลายพัดญวนนั้น ได้ทรายเกล้าฯ แล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกด้วยลายที่ผูกไว้นั้น ปลายลวดเลยเย็นยัลลังก์ทีเดียว จะตัดเพียงใดก็จะดูขาดฤาหยุกหยิกไม่เรียบร้อยไป จำจะต้องแก้ปลายลวดเสียใหม่จะเย็นดีกว่า ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ทำแบบเฉพาะตรงเปลี่ยนแก้ ทูลเกล้าฯ ถวายมานี้แล้ว

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ายังมีความผูกพันอยู่ด้วยการสายแพรแดง ถ้าทำได้แล้วจะงามขึ้นมาก เหตุที่ทำยากนั้นไม่ได้ทรายเกล้าฯ ว่ายากเพราะอะไร แต่เมื่อคเนดูก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะยากด้วยเรื่องย่นอย่างหนึ่ง แพรหดยิดยวยขาดเหลือไม่ลงที่ได้พอดิกับช่องอีกอย่างหนึ่ง ถ้าเย็นเพราะเหตุดังนั้นแล้ว จะแก้ได้ที่ผนึกแพรแดงให้หนาแข็งพอที่จะไม่รวนตัวได้เสียก่อน แล้วจึงตัดก็จะห่างจากความยากอย่างนั้นขึ้นมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๑๙ มกราคม ๑๒๓

ถึง เจ้าพ่ากรมขุนนริศ

ได้รับหนังสือส่งตัวอย่างตัดลายผัดมานั้นแล้ว ง่ายขึ้นอีก เรื่องสายแพรแดงนั้นฉันก็นึกไม่ออกว่ามันยากอย่างไร เหนเย็นเวลาน้อยก็ผ่อนตามใจเขาไป จะลองอธิบายตามที่ว่านี้ดู

สยามินทร์

แบบผัดโพธิบัลลังก์

ลงสีให้ยักไหม

พน สีขาย

ขอบ เลี่ยมนอกทองลูกไม้ ลวดเคียง ฉลุแดง หนังสือทอง ลวดในฉลุเขียว ลายห้ามสูญกลางฉลุแดง เหลือง เขียว

ฉัพพัณณรังษี ลวดในทอง กนกสายในฉลุเหลือง สายกลางฉลุเขียว สายนอกฉลุแดง กายโคนฉลุเหลือง

ซุ้ม ฉลุหงส์คินสอดไส้เขียวแดง

บัลลังก์ ฉลุหงส์คินสอดไส้เขียวแดง

ฉายา พนแดงขอบเขียว อุณาโลมทอง บัวขาว

ค้าม นมทองแดงรม ลวดก้าไหล่ทอง สวมกับไม้ค้าซ่นทอง

๕๘

พัดคาถาหัวใจพระพุทธศาสนา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ เขียนถวายสมเด็จกรมพระยาดำรง
สำหรับงานศพหม่อมเฉ่ย ดิศกุล และงานแซยิดเจ้าจอมมารดาชุ่ม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

(งานศพพื้นแพรสีแดง งานแซยิดพื้นแพรสีม่วง สั่งทอจากญี่ปุ่น)

(คำแปลคาถา)

การไม่ทำยาปคือความชั่วทั้งปวง การทำกุศลคือความดีให้พร้อมสรรพ
การทำจิตให้ผ่องแผ้ว เหล่านี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

เรื่องพัดบัวเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนพัดลายบัวเดือนถวาย เข้าใจว่าพัดเล่มนี้มีพระราชประสงค์ให้เตรียมไว้สำหรับงานพระเมรุสมเด็จเจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนพิจิตรเจษฎ์จันทร์ ร่วมด้วยพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอรรควรราชกัลยา แต่การพระสพค้างมาจนสิ้นรัชกาล ได้มีงานพระเมรุต่อในรัชกาลที่ ๖ แบบพัดที่ตกลงทำจริง ๆ มีลักษณะเป็นอย่างไรยังสืบไม่ได้ พบแต่ภาพร่าง

ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพร้อมทั้งพระราชหัตถเลขาตอบ มีอยู่ดังนี้

ยางปะอิน

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายแบบพัดลายบัวเดือน ซึ่งได้เขียนขึ้นเมื่อขณะความคิดเกิดขึ้นกลางวันนี้ เพื่อจะได้ไม่สูญสลายไปเสีย ดีไซน์นี้เป็นอันคิดจะให้เป็นเจ๊อแนชรัล ไม่ใช่แนชรัลแท้ พันพัดคิดด้วยเกล้า ฯ ว่าจะใช้แพรสีมอคราม ควงเดือนปักไหมเหลืองอ่อน ดอกบัวม่วงแก่ ใบบัวเขียวแก่ แลนกคำ คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าจะดูดี แต่จะลองทำสีดูก่อนเมื่อไปถึงกรุงเทพ ฯ และจะลองส่ายดูอีกหลาย ๆ อย่าง ยางที่จะมีอย่างอื่นดีกว่านี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ

พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๑๒๓

ถึง เจ้าพ้ากรมขุนนริศ

ได้เห็นความคิดเรื่องพัดแล้ว เปนลายญี่ปุ่นฤาจีน พระจันทร์นั้นเปนพระจันทร์ในไม้สามอย่าง ถ้าจะใช้ลายนี้ จะต้องคิดเติมให้เต็มภมธรรมฝ่ายข้างจีน พระจันทร์เปนลก ยัวแลนกเปนซิ่วซ้ำกัน ขาดฮก อย่างต่ำก็ต้องเติมนกสาฤาคอเสือ แต่พิเคราะดูออกจะดื่น ๆ มิพักงานศพแม่ยัวเปนต้น แต่ของเขาเปนยัวกลางวัน ของเรายักเปนกลางคืนฉันไม่มิความรังเกียจ วิตกอยู่แต่พระจันทร์จะไม่ใคร่งาม

ส่วนความคิดที่ฉันอยากได้นั้น คือเห็นรูปเชิยนอุณรุทแผ่นนั้นติดตา ข้อที่ชอบนั้นชอบเงาแสงเดือน กลับไปนี่จะถอดออกไปให้ดู ถ้ามิแสงต้องยัวฤาต้องปราสาทกลางสระอย่างใดจะเข้าที่มาก ถึงจะมิปราสาทในนั้นก็จะขัดขวางอันใด แต่ภาพจะล้นกลายเปนรุงรังไปเท่านั้น อย่างไร ๆ จำจะต้องให้เปนกลางคืนจึงจะแปลก ขอให้ส่ายไปลองดูอีกสักที

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

ป.ล. ลืมเสีย คัมภีร์นี้เขาใช้ค้างคาวแทนนก เพราะเปนเวลากลางคืน

วันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ

ดิไซน์พัดยัวกับเดือน ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้า ฯ ลองผูกยักย้ายไปได้ ๗ อย่าง แลยังจะทำไปได้อีกหลายอย่าง แต่คงไม่แปลกผาดโผนต่างทางกันไปมากนัก จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าทูลเกล้า ฯ ถวายทอดพระเนตรเสียที่จะเป็นดีกว่า ถึงหากว่าจะยังไม่ชอบพระราชหฤทัยในแบบใดแบบหนึ่งซึ่งเขียนแล้วนั้นก็ดี ก็ยังจะได้รับพระราชทานพระราชวินิจฉัยให้เป็นทางอันแคบที่จะคิดผูกพันธ์แต่โดยฉเพาะทางเดียวต่อไป กว่าจะได้อย่างที่

พอพระราชหฤทัย จะได้ไม่ทำผิดทางไปไม่เป็นประโยชน์ จึงได้ทูลเกล้า ฯ ถวายแบบ ๗ อย่างนั้นมานี้แล้ว

ยังกังเกือนเป็นอันมีท่าทางที่จะทำดีไซน์ได้มากอย่างก็จริงอยู่ เว้นแต่ทำได้ข้างทำนองยักเยอมากกว่าข้างทำนองลาย ตามความเห็นข้าพระพุทธเจ้าเกรงด้วยเกล้า ฯ ว่าทำนองข้างยักเยอจะไม่สู้ดีสำหรับพัด เหตุว่ายักเยอเป็นสิ่งอันประณีต ซึ่งควรมีแต่ ๑ จึงจะเป็นของสำคัญอันพึงชม ถ้าหากว่าทำคอยักออก ๕๐ อัน แลตั้งไว้ด้วยกันเป็นแถวไปแล้วก็จะดูเซงเต็มที ผิดกันกับลายซึ่งหมายว่าเป็นผ้าลายหุ้มพัด ถึงมากก็ดูดีประดุจแต่งยูนิฟอร์มเข้าแถว ฉนั้น อีกประการหนึ่ง เมื่อเป็นทำนองยักเยอแล้ว ก็จำเป็นจะต้องหักเข้าหาแนชรัล ตามวิสัยแห่งพระจันทร์ก็ต้องทำให้เห็นเป็นเพลากลางคืน ย่อมมืดดำมืดไม่เห็นจะแจ้งได้ไกล คงจะไม่จับตาคนทั่วไปที่จะได้เห็นให้รู้สึกใจว่าเป็นของดีได้ เพราะเหตุฉนี้ใจข้าพระพุทธเจ้าจึงรักไปข้างลายมากกว่า แต่ว่าลายนั้นผูกยากเป็นลันพัน ยังสายได้พยายามที่จะผูกให้เป็นลายในตัวเอง ยังไม่พบท่าทางที่งามเลย ผูกได้แต่ยังหลวงก็ดูจืดเต็มที เพราะว่ามีตรายังทำใช้กันเป็นพื้นดินตานักทั้งไม่เข้ากับพระจันทร์ด้วย แต่ทั้งนี้เป็นความเห็นข้าพระพุทธเจ้าโดยลำพัง

จะควรประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ

คำอธิบายแบบพัดตราพระครุฑพ่าห์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายแบบร่างเทียบพัดตราพระครุฑพ่าห์มาทอดพระเนตร กับร่างพัดภรามหาอุณาโลมที่ทำไว้เดิมด้วย เพื่อทรงพระราชดำริเทียบกัน

รูปพระครุฑพ่าห์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองเขียนตามความเห็นซึ่งกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นก่อน แต่เห็นไม่ดีกว่าอย่างอัด ไม่เป็นสง่าผ่าเผย จึงได้กลับเป็นมาเขียนอย่างอัด ซึ่งคนโบราณเขาได้เลือกทำยืนเป็นหลักอยู่แล้วนั้น แต่ได้เขียนเป็นลายเส้นเกี่ยวธรรมดา พอทอดพระเนตรเห็นเค้าเท่านั้น จะแย่งลายให้เป็นเส้นดินไปทำไม่ถนัด เพราะสเคลเล็กนัก แย่งให้เห็นเป็นพันเป็นทองก็ดูมอมเพริอไปหมด เส้นไม่เห็นชัด ต่อทำแบบใหญ่เท่าจริงจึงจะเขียนแย่งได้ ท่วงทีที่จะเป็นนั้นก็ไม่ใช่อื่น คือจะเหมือนลายมุกที่เขาทำเป็นรูปนารายน์ทรงสุบรรณนั้นเอง ที่มุกจะเป็นทอง ที่พื้นรักจะเป็นแพรสีสามารถที่จะปักได้ง่าย แต่ยังจะทำให้แปลกขึ้นไปกว่านั้นอีกได้ คือเปลี่ยนสีพื้นด้วยการถมไหม ในองค์นารายน์ถมเขียว ในตัวครุฑถมแดง เป็นต้น

แบบที่เขียนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้แซมช่อกนก เพราะเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ช่อกนกหมายว่าเป็นช่อไม้ รูปครุฑยืนเป็นที่พันไม้ จึงได้ปักใช้เมฆ แต่ก็เป็นเมฆกนกเหมือนกันตามแบบโบราณ ส่วนที่ข้างครุฑแทรกเปลวไฟไว้นั้น อาไศรยความตามที่มีมาในฉันท์อนิรุท กล่าวถึงฤทธิครุฑที่พระกฤษณทรงไปว่า ดังนี้ "ฤทธิครุฑ คือเพลิงเผาผลาญ ครุฑราชประหาร ประทับประเหิรผกพัน แสงเพลิงเปล่งแสงรอบรัน พ่างเพียงเพลิงกัลป์ ก็ร้องรงมดินยน เผาผลาญนาคราชทยทน ยได้เกรงผจญ ก็วางยังสร้อยสระศรี" ส่วนที่ทำปีกกางนั้นก็ไม่ใช่นึกใหม่ มีรูปที่มุมพระเจดีย์ที่พระธาตุนครศรีธรรมราช

พัดตราพระครุฑพ่าห์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทดเกล้าฯ ถวาย ในรัชกาลที่ ๕

สำหรับงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

และงานพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

พัดนี้ส่งไปทอไหมทองมาจากประเทศญี่ปุ่น

งานรัชมงคล พื้นสีน้ำเงิน งานรัชมังคลาภิเศก พื้นสีดำและแดง

แห่งหนึ่ง กับรูปหล่อเขมรของข้าพระพุทธเจ้ามีอีกรูปหนึ่ง เรื่องครุธนั้นข้าพระพุทธเจ้ามีความสงไสยอีกว่าจะเขียนอย่างไรเปนถูก อย่างข้างไทยก็เคยเขียนมาสองอย่าง อย่างหนึ่งเขียนขาเป็นนก มีข้อพับข้างหลัง อย่างเช่นเขียนทูลเกล้า ฯ ถวายมานั้น อีกอย่างหนึ่งขาเหมือนคน มีเข่าแลนุ่งผ้าด้วย อย่างเช่นเข้าแถวในเทพชุมนุม รูปเขมรที่ทำแต่โบราณก็มีสองประเภทเหมือนกัน รูปอินเดียมีสมุดเล่มหนึ่ง ซึ่งฝรั่งคนหนึ่งได้คัดรูปภาพอินเดียมารวมไว้เปนเล่มก็มีสองอย่างเหมือนกัน อย่างที่เปนขาคนซ้ำหน้าเปนคนเสียด้วย แต่จมูกยาวเกินคนหน่อยหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าอยากได้รับพระราชาธิบายในเรื่องนี้ ตามที่เขาได้กล่าวในภารตะ ว่ารูปร่างฤทธิเดชแกเปนอย่างไรบ้างด้วย

ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ฯ ว่า พระราชลัญจกรพระครุธพ่าห์น้อยที่จะแกะใหม่นั้น ถ้าทำรูปอย่างพัดนี้ก็จะดูดีอยู่ ดูก็จะไม่ผิดแนวแบบโบราณนัก คงอัดอยู่นั่นเอง ผิดกันแต่ซ้ายกับขวาไม่เหมือนกัน ตั้งข้างหนึ่งหย่อนข้างหนึ่งพอแก้จืดตาเท่านั้น เว้นแต่นาคอยู่ข้างลเลิงมากอยู่สักหน่อย แต่พระครุธพ่าห์ใหญ่ องค์ประจำนาคก็ลเลิงมากเหมือนกัน แต่ของข้าพระพุทธเจ้ายังยิ่งกว่าหน่อย จะแก้เสียหน่อยก็ได้ จะควรประการใดเมื่อได้ทรายกระแสพระราชดำริแล้ว จะได้เขียนร่างเทียบสำหรับพระราชลัญจกรทูลเกล้า ฯ ถวายต่อไป

อนึ่งวงไอยราพตน้อยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าประมาณขนาดทูลเกล้า ฯ ถวายนั้นผิด มาวัดสอบได้ใหญ่ถึง ๕$\frac{๑}{๒}$ ซองติเมตร เกินกำหนดกว่าที่ในสัญญาบัตร ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองตัดวงมาทูลเกล้า ฯ ถวายใหม่สองแบบ คือ ๕ ซองติเมตรแบบหนึ่ง ๔$\frac{๑}{๒}$ ซองติเมตรอีกแบบหนึ่ง จะลงในสัญญาบัตรได้พอดี แต่จะไม่ได้คู่กับไอยราพตน้อย และรูปภาพจะไม่ทำได้ชัด จะควรเขียนตามอย่างที่ทำแล้ว ฤๅจะควรเขียนหุ่นลงอีกเพียงใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกระแสพระราชดำริ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงพระนาม) นริศ

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

พระที่นั่งบรรณาคมสรณ์

๓๖

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงษ์

ฉันได้รับหนังสือส่งแขยพัดแลว่าด้วยเรื่องตรานั้นแล้ว

ครุธพ่าห์ที่เขียนมานี้งามนัก จะว่าไม่ใช่อัดไม่ได้อยู่ ท่วงทีกระดิกได้อยู่ เปนที่พอใจมาก ฉันสังเกตได้ในดวงตราว่านาคโตเหมือนกัน แต่ที่หางเหนจะยาวกว้างออกไปสักหน่อย ถ้ายักพัดคงจะงาม แต่สงไสยด้วยเรื่องสีเปนอันมาก ถ้าหากว่าเปนยางพวกยริยุคจะเปนสีเขียวเหนจะได้กระมัง เรื่อนารายน์ทรงสุบรรณเข้าใจว่าใช้สีน้ำเงินเสียแล้ว แต่น้ำเงินจะแทนดำฤาจะใช้ออกจากนิล คือเหนเขียวต่างกันก็จะเปนได้ ตัวพระนารายน์นั้น ๔ สีตามยุค

เรื่องครุธในภารต นึกไม่ได้ว่าได้กล่าวพิศดารในที่แห่งใดฤาไม่ ที่จำได้กล่าวว่า ครึ่งกายเบื้องล่างเปนนก ไม่ได้ปรากฏด้วยว่าข้างบนรูปร่างอย่างไร ว่าเท่านี้แล้วพรรณาถึงความแขงแรงต่อไป ซึ่งเมื่อฟังต้องเข้าใจว่าเปนคนฤาเทวดา ซึ่งทีฉันจะเข้าใจเร็วเกินไป เพราะรู้จักแกเสียแล้ว แต่อย่างไร ๆ ปากคงแขง เพราะพรรณาถึงเรื่องยักนาคจึกนาคยืดยาวมาก ถ้าจะเอาแน่ต้องถึงไปเรียกตันคำภีร์ที่เจ้าพระยาเทเวศรมาคันแต่ถ้าจะเดินตามอย่างภารตนักจะเกิดไม่เข้าใจกันขึ้น เช่นทศกรรฐหัวซ้อนเปนชั้น ๆ ฤาเรียงเปนวงรอยไป ก็เปนทางต่างความคิดกันอยู่ ถ้าอนุโลมตามความคิดที่พวกเราเคยเข้าใจเหนจะดี เพราะความจริงก็ต่างคนต่างนึก ไม่มีใครแลเหนครุธจริง ๆ ด้วยกันทั้งนั้นตราทจะแกะตามตัวอย่างนี้แล้ว

เรื่องอานุภาพของครุธนั้น อาจจะให้เปนได้ทั้งไฟทั้งฝน ฤาจะให้มืดมนท์อย่างไรก็ได้ การที่เขียนเมฆเขียนไฟนั้นไม่ผิด

วงตราไอยราพตน้อย ได้เทียบดูกับแผ่นสัญญาบัตรอย่างใหม่ ที่ขึ้นต้นพระบรมราชโองการ วงตราพอจดกับตัวปอ ซึ่งว่าโปรดเกล้าฯ แต่ถ้าเปนกระดาษสัญญาบัตรขนาดเล็กจะจอแจอยู่สักหน่อย สัญญาบัตรข้าราชการอย่างเก่าที่เล็กลงไปอีกนั้น ใช้ไม่ได้ทีเดียว แต่สัญญาบัตรเล็กเช่นนั้นก็ไม่ได้ใช้แล้ว คงใช้อยู่แต่พระ ฉันไม่รักตราเล็กเหลือเกิน อยากจะให้คงเท่าไอยราพตน้อย ถึงจะทับตัวหนังสือหน่อยหนึ่งจะเปนไรไป ได้ส่งกระดาษสัญญาบัตรมาให้ดูด้วย เมื่อจะสั่งกระดาษสัญญาบัตรต่อไปใหม่ ขยายให้ขนาดเชื่องขึ้นไปง่ายกว่าแกะตราเปนอันมาก ถ้าเล็กนักจะกลายเปนตราห้างฤๅตรากงซุลอไรไป

อยากจะให้แกะตราอุณาโลมให้เปนสำรับเดียวกันขึ้นไว้อีกดวง ๑ ด้วยแต่ยังไม่รู้ว่าจะใช้อันใด เพราะเกี่ยวข้องรุงรังอยู่ที่มีเสียแล้วในพระบรมราชโองการ จะยกไม่ใช้พระบรมราชโองการ ใช้มหาอุณาโลมดวง ๑ ครุธพ่าห์ดวง ๑ ก็จะงามดีหนักหนา แต่เปนที่ขัดข้องที่ได้ใช้มาเสียช้านานแล้ว จึงนึกไม่ตกอยู่ดังนี้ เปนแต่ต้องการจะให้แกะขึ้นไว้เผื่อจะใช้ได้บ้าง ฉันได้สั่งให้เขากลึงหุ่นตราอีกดวง ๑ ขนาดเท่ากัน แกะเสียให้สำเร็จพร้อมกันได้ในครั้งนี้จะดี.

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

พระราชกุศลรัชมงคลที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาครบ ๔๐ ปี เสมอด้วยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งทรงครองราชสมบัติยั่งยืนที่สุดในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงมีพระราชประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ตลอดจนพระองค์อื่น ๆ ในกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดสร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทขึ้นชั่วคราวตามรากเดิมเป็นมณฑลพิธี ตั้งรัตนสิงหาสน์หน้าพระที่นั่ง เป็นที่เสด็จออกท้องสนามใน กั้นด้านใต้เป็นที่ประทับข้างใน ด้านเหนือเป็นที่ประทับฝ่ายหน้าที่บำเพ็ญพระราชกุศล ตรงหอพระตอนกลางตั้งพระแท่นเศวตรฉัตร จัดพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์เป็นที่เลี้ยง

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๖ เวลา ๑๖ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนเรือกลไฟเสด็จขึ้นท่าวาสุกรี แล้วขึ้นทรงพระราชยานเสด็จโดยขบวนราบเข้าในพระราชวัง เสด็จขึ้นประทับพระราชอาสน์บนพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทด้านเหนือพระสงฆ์สวดไชยมงคลคาถา แล้วเสด็จออกยังรัตนสิงหาสน์ พระยาโบราณบุรานุรักษ์ข้าหลวงเทศาภิบาลกราบบังคมทูลถวายไชยมงคลในนามของราษฎรชาวกรุงเก่าที่เข้ามาเฝ้า ณ ท้องสนามใน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แจกของแล้วเสด็จขึ้น เวลาพลบค่ำเสด็จออกพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ทรงประเคนไตรแพรและพัดทองรูปนารายณ์ทรงครุฑ ถวายพระสงฆ์ ๔๐ รูป เมื่อทรงจุดเทียนนมัสการทรงศีลแล้ว พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ เป็นการพระราชกุศลอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โดยโปรดให้เชิญพระพุทธรูปสนองพระองค์มาประดิษฐานบนพระแท่นเศวตรฉัตร เมื่อเสร็จพระราชพิธีดังนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ เสวยพระกระยาหารพร้อมด้วยพระยุรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ เสร็จแล้วเสด็จออกรัตนสิงหาสน์ทรงจุดดอกไม้เพลิง ทอดพระเนตรการมหรสพที่เล่นในท้องสนามใน พอสมควรแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรม ณ พลับพลาเกาะลอย

วันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้าเจ้าพนักงานเลี้ยงพระสงฆ์ แล้วเชิญพระพุทธรูปสนองพระองค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ๓๒ องค์ กรุงธนบุรี ๑ องค์ ไปตั้งเพิ่มขึ้นบนพระแท่น เวลา ๑๖ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปสู่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทเช่นวันก่อน ทรงประเคนไตรและพัดทองรูปนารายณ์ทรงครุฑแก่พระสงฆ์ ๔๑ รูป แล้วทอดพระเนตรการเล่นสรรพกิฬาจนพลบค่ำจึงเสด็จขึ้น ทรงจุดเทียนนมัสการ ทรงศีล แล้วพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ เย็นส่วนพระราชกุศลอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีทุกพระองค์ เสร็จแล้วพระราชทานเลี้ยง จุดดอกไม้เพลิง และทอดพระเนตรมหรสพเช่นวันก่อน

วันที่ ๒ ธันวาคม เวลาเช้าเจ้าพนักงานถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์วันก่อน ตามพระอารามต่าง ๆ เวลา ๑๖ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรกีฬาจนพลบค่ำ โปรดเกล้าฯ ให้เวียนเทียนสมโภช ทรงสดับพระธรรมเทศนา ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม แล้วมีการเลี้ยง จุดดอกไม้เพลิง ทอดพระเนตรมหรสพต่าง ๆ จนสมควรแก่เวลา

รัชมังคลาภิเศก ร.ศ. ๑๒๗

ในปี ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปกครองประเทศมาบรรจบ ๔๑ ปี ยืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดในพระราชพงศาวดารไทย ประชาราษฎรสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ได้ทรงปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองมีความผาสุก จึงได้ร่วมใจกันสร้างพระบรมรูปขึ้นประดิษฐานไว้ยังพระลานพระราชวังสวนดุสิต เพื่อเชิดชูพระเกียรติยศ ทรงพระราชปรารภว่า การที่ทรงสามารถทำนุบำรุงบ้านเมืองเย็นผลสำเร็จดังพระราชประสงค์นี้ ก็เพราะพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลก่อน ๆ ได้ทรงพระอุสาหะทำนุบำรุงรักษาบ้านเมืองมาให้เจริญเย็นลำดับ ใคร่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายฉลองพระเดชพระคุณ และแสดงให้ทราบทั่วกันว่าทรงมิ

ความปลื้มปีติในความจงรักภักดีของราษฎร ทั้งเป็นการสมโภชสิริราชสมบัติด้วย จึงให้มีการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศก ดังต่อไปนี้

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ พระสงฆ์ ๑๐๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ในการฉลองพระบรมรูป ณ พลับพลาหน้าพระลานสวนดุสิต และพระสงฆ์ ๕๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ในการก่อพระฤกษ์พระที่นั่งอนันตสมาคม ณ พลับพลาสวนแป๊ะเต่ง

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน เวลา ๗.๒๙ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวางศิลาก่อรากพระที่นั่งอนันตสมาคม แล้วโปรดให้พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ๕๐ รูป จัดอาหารไปถวาย ๑๐๐ รูป เวลา ๑๖ น. ราษฎรเฝ้า ณ ลานพระบรมรูป สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกราบบังคมทูลถวายพระบรมรูป มีพระราชดำรัสตอบ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ประโคมดุริยางค์และเล่นการมหรสพ และทหารยก ๑๒ กองเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท รับพระราชทานธงประจำกอง วันนี้ทหารยกทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายคำนับเวลาเช้า เที่ยง และบ่าย เมื่อเปิดพระบรมรูป เวลา ๑๙.๓๐ น. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญข้าราชการและพ่อค้าพาณิช มารับพระราชทานเลี้ยงที่พลับพลาสวนแป๊ะเต่ง เวลา ๒๐.๐๐ น. เสด็จลงพร้อมกับพระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อเสวยเสร็จแล้วทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง และการมหรสพ ณ พระลาน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๑๕ น. เศษ มีการแห่รถยนต์ถวายตัว แล้วเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถยนต์ จากหน้าพระลานไปทางถนนดวงตวัน ถนนลก ถนนคอเสื้อ ไปออกถนนประแจจีน ทรงเปิดสะพานเฉลิม ๕๕ ที่คลองมหานาค เสด็จข้ามสะพานไปทางถนนราชดำริ ถนนสิลม ถนนเจริญกรุง ถนนสนามไชย ถนนราชดำเนินเข้าสวนดุสิตทางประตูกวาง ประทับสวนแง่เต่ง พระราชทานเลี้ยงน้ำชาพระราชวงศ์และข้าราชการ ส่วนราษฎรและพ่อค้ารับพระราชทานเลี้ยงน้ำชาและเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่สนามหน้าพระที่นั่งอภิเษกดุสิต เวลา ๒๐ น. เสวยพระกระยาหารพร้อมด้วย

พระยรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการในสวนแป๊ะเต๋ง แล้วทอดพระเนตรการมหรสพ และขุดดอกไม้เพลิง

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน เวลา ๑๔ น. ทอดพระเนตรขบวนแห่เฉลิมพระเกียรติ ณ ลานพระบรมรูป เวลา ๑๙.๓๐ น. ราชทูตผู้แทนต่างประเทศเข้าเฝ้าถวายไชยมงคล พระราชทานเลี้ยงผู้เข้าเฝ้าทลละอองธุลีพระบาทที่พลับพลาสวนแป๊ะเต๋ง แล้วทอดพระเนตรมหรสพ และดอกไม้เพลิง

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลาเช้าพระราชทานเลี้ยงและถวายของแก่พระสงฆ์ ผู้ทำดอกไม้เพลิงมาขุดถวาย ๘๐๐ รูป เวลา ๑๖ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งผ่านแถวทหารรายทางจากพระราชวังสวนดุสิตจนถึงพระบรมมหาราชวัง เวลา ๑๗ น. เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถยนต์ไปที่ถนนจักรวรรดิ์ แล้วทรงพระราชยานเสด็จโดยขบวนรายไปตามถนนสำเพ็ง ทอดพระเนตรการตกแต่ง ซึ่งพ่อค้าจีนทำถวายจนถึงถนนทรงวาด แล้วทรงรถยนต์พระที่นั่งคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำเสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายบังคมพระบรมอัฐิทั้ง ๔ รัชกาล ทรงทอดไตรกับย่ามสดับปกรณ์ และถวายผ้าทอทองนารายณ์ทรงครุฑแก่พระสงฆ์ ๘๙ รูป เท่ารัชกาลทั้ง ๔ เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบแล้ว ทรงขุดดอกไม้เพลิงที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท

วันที่ ๑๕ เวลา ๑๐ น. เศษ โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เสด็จในการพระราชทานเลี้ยงพระสงฆ์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เวลา ๑๔ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรกีฬาทหารบก ณ ท้องสนามหลวง เวลาค่ำเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงประเคนไตรย่ามและผ้าทอทองนารายณ์ทรงครุฑแก่พระสงฆ์ ๔๑ รูป เท่ารัชพรรษา แล้วเจริญพระพุทธมนต์ในการสมโภชสิริราชสมบัติ

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน เวลา ๙.๒๙ น. พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสรงมุรธาภิเษก พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว พราหมณ์สังเวยเวียนเทียนสมโภชพระมหาเศวตรฉัตรและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เวลา ๑๕.๕๑ น. เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทร

วินิจฉัยในการตั้งกรม ตั้งเจ้าพระยา พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน แล้วเสด็จขึ้นถวายบังคมพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาล ณ พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท เวลา ๙ น. มีการเต้นรำที่ศาลาว่าการกระทรวงต่างประเทศ

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน เวลา ๑๕ น. เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุหยาตราน้อยไปทรงสดับพระธรรมเทศนา ซึ่งกรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ถวาย ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วทอดพระเนตรรถแห่เฉลิมพระเกียรติ ณ ท้องสนามไชย

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน เวลา ๑๖ น. เสด็จพระราชดำเนินในการตรวจพลสวนสนาม ณ ท้องสนามหลวง

อนึ่ง ระหว่างงานนี้มีการแต่งโคมไฟ ในวันที่ ๑๑ ๑๒ และ ๑๓ พฤศจิกายน ด้วย

คำอธิบายพัดงานพระชนมายุสมมงคล และ ฉลองวัดอรุณราชวราราม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุเสมอด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ จึงได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระปรางค์ พระอุโบสถ และวิหารวัดอรุณราชวราราม ซึ่งสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชได้ทรงเริ่มสถาปนาไว้ให้ดำรงอยู่เป็นหลักกรุงสืบไป การบำเพ็ญพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคลครั้งนี้ โปรดให้ฉลองพระไชยซึ่งเจ้าอุปราชเชียงใหม่ถวายและฉลองวัดอรุณราชวราราม ซึ่งบูรณะเสร็จเรียบร้อยแล้วในคราวเดียวกัน

การฉลองพระไชย ณ พระที่นั่งราชฤดี วันที่ ๑๒ และ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ มีการเจริญพระพุทธมนต์ จุดดอกไม้เพลิง และพระราชทานเลี้ยง วันรุ่งขึ้นทรงสรงน้ำ บรรจุพระบรมธาตุ ติดพระอุณาโลมเพชร และถวายพระนามพระไชยว่า "พระไชยนวรัฐ" เมื่อเวียนเทียนสมโภชและเลี้ยงพระเสร็จแล้ว พนักงานเชิญพระไชยนวรัฐขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งเศวตฉัตร พระที่นั่งอภิเษกดุสิต

งานพระชนมายุสมมงคล ณ พระที่นั่งอภิเษกดุสิต วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ทรงประเคนไตรและพัดรองยักแก่พระสงฆ์ ๕๘ รูป เมื่อเสร็จการเจริญพระพุทธมนต์แล้ว พระราชทานเลี้ยงที่พระที่นั่งราชฤดี แล้วทอดพระเนตรละคร รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ เวลา ๑๐.๐๐ น. เศษ โปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์และข้าราชการแต่งสำรับเลี้ยงและปฏิบัติพระสงฆ์ เวลา ๑๒.๓๕ น. สรงมุรธาภิเษกแล้วพระราชทานเลี้ยงพระราชโอรสธิดา รวมทั้งพระราชธิดา และพระราชนัดดา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยนพระที่นั่งอัมพรสถาน เสด็จลงพระที่นั่งราชฤดี นำพระบรมวงศานุวงศ์ถวายดอกไม้จูปเทียนและของถวายแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแม้นเขียนตามลำดับ แล้วพระบรมวงศานุวงศ์

ทูลเกล้า ฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียน แก่พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานกลับของที่ระลึกและเงินตราแก่พระราชวงศ์ เวลา ๑๖.๐๐ น. หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ไม่ได้มาในการเลี้ยงตอนกลางวันเข้าเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ซึ่งพระราชทานคืนพร้อมกับย่ามคนละใบเพื่อสดับปกรณ์พระบรมอัฐิรัชกาลที่ ๒ ในวันต่อไป แล้วพระราชทานเลี้ยงน้ำชาพระราชวงศานุวงศ์ที่มาพร้อมกันในเย็นวันนั้น

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ มีการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่พระที่นั่งอมรินทร ฯ ทรงทอดไตรสดับปกรณ์ และถวายผ้ากฐินแก่พระสงฆ์ ๕๘ รูป โปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวงศ์ทอดย่ามและธูปเทียนที่พระราชทานไว้ ให้พระสงฆ์ที่นำดอกไม้เพลิงมาถวายสดับปกรณ์ แล้วพระสงฆ์ ๕๘ รูปเจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นโปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ทรงประเคนอาหารแก่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ เวลา ๑๖.๐๐ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปฉลองวัดอรุณ ฯ พระสงฆ์ที่สวดมนต์เมื่อสองวันก่อนรวม ๑๑๖ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่พระวิหารพระอุโบสถและศาลา เมื่อทรงประเคนเครื่องไทยธรรมแล้วพระราชทานเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ มีละคร และจุดดอกไม้เพลิง วันที่ ๑๙ เวลาเพล โปรดเกล้า ฯ ให้พระราชธิดาและราชนัดดาของพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรวมทั้งพระเจ้าลูกยาเธอ จัดอาหารเลี้ยงพระ เวลา ๑๖.๐๐ น. สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี พระบรมราชเทวี พระราชเทวีและพระอรรคชายา เสด็จถวายผ้าไตรแก่พระสงฆ์องค์ละ ๑๐ รูป ในงานสวดมนต์ฉลองเจดีย์ที่ทั้งสี่พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์ เวลา ๑๖.๐๐ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินสู่วัดอรุณ ฯ ทรงโปรยทาน กรมหลวงวชิรญาณวโรรสถวายพระธรรมเทศนา พระราชทานเลี้ยง มีละครและจุดดอกไม้เพลิงเช่นวันก่อน รุ่งขึ้นเวลาเพลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงเลี้ยงพระสงฆ์ที่วัดอรุณ ฯ เวลา ๑๔.๐๐ น. รายฎรเวียนเทียนสมโภชพระปรางค์ เวลา ๑๖.๐๐ น. เศษ เสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดอรุณ ฯ

พัดงานฉลองพระชนมายุสมมงคล

รัชกาลที่ ๕ มพระชนมพรรษาเสมอดวยรัชกาลที่ ๒

และงานฉลองวัดอรุณราชวราราม

สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเชียนทูลเกล้า ฯ ถวาย

ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

พัดงานพระชนมายุสมมงคล รัชกาลที่ ๕ เท่ารัชกาลที่ ๒

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

บึกไหมทองกับไหมสีบนพื้นแพรสีน้ำตาลอ่อน

ทรงโปรยทาน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถวายพระธรรมเทศนาแล้วมีการเลี้ยง มีมหรสพและจุดดอกไม้เพลิง

พัดที่ทรงสร้างขึ้นในงานครั้งนี้มี ๒ เล่ม ดังเช่นที่เคยทรงทำมาแล้วในงานก่อน ๆ มีลักษณะดังนี้

เล่มที่ ๑ พื้นสีเขียวปักดิ้น มีตราจักรีในชุมเรือนแก้ว มีอักษร อ.ป.ร. และ จ.ป.ร. ภายใต้มงกุฎคู่กัน สำหรับวันงานทักษิณานุปทาน

เล่มที่ ๒ พื้นสีน้ำตาลอ่อน ปักด้วยไหมแกมไหมทองเป็นชุมเรือนแก้ว มีพระมหามงกุฎกับจักรอยู่เหนือพระปรมาภิไธย อ.ป.ร. กับ จ.ป.ร สองข้างชุมมีรูปกระบี่จุฬและครุฑพ่าห์ ด้านหลังพัดเขียนลายกอบัว

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ
กราบทูลสมเด็จพระราชบิดาลาบรมพงศาภิมุข
อธิบายเรื่องแบบพัดภาณุรังษี

ย้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒

กราบทูลทราบฝ่าพระบาท

เมื่อวานนี้เขาเอาพัดที่ยักใหม่มาให้ดู คิดว่าคราวก่อนเป็นอันมาก ที่จะให้ได้เหมือนนึกย่อมไม่ได้อยู่เอง เพราะเราทำสิ่งใหม่ให้เหมือนนึกในเมื่องนี้ไม่ได้ ใช้ไหมตามแต่จะหาได้เท่านั้นก็ใกล้กับที่นึกไว้พอควรจะยินดีอยู่แล้ว จึงชี้ขาดลงไปว่าดีแล้ว เพราะคิดด้วยเกล้าว่าจะให้ดีกว่านั้นอีกไม่ได้แล้ว

เกล้ากระหม่อมยังมีความวิตกอยู่อีกด้วยเรื่องโครงพัด คือเมื่อชั้นแรกที่เกล้ากระหม่อมได้ทำลายพัดนั้น ได้ทำเป็นลายมีขอบมาก่อน แต่เพราะชั้นแรกทำนั้นเป็นพัดของหลวง ตีกเป็นเจ้าหน้าที่ทำโครง ทำเรียบร้อยไม่ผิดหวังอย่างใดเลย ต่อมาใคร ๆ เห็นว่าผูกลายพัดดีจึงมาวานผูก ก็ผูกให้เป็นลายมีขอบอย่างเช่นเคยผูกมาแล้ว แต่เจ้าของให้ช่างเชลยศักดิ์ทำโครง พอเกล้ากระหม่อมเห็นพระถือก็เสียใจที่สุด เพราะโครงพัดไม่ได้วงกับที่เขียน เกินลายขอบข้างนี้นลายขอบข้าง เลยลายแหว่ง ๆ เว้า ๆ เสียหมด จะเป็นที่เจ้าของไม่ได้ให้ลายพัดช่างทำโครงดู ทำมาตามบุญตามกรรม ถามิฉะนั้นก็วัดดูประมาณเอาด้วยตาอย่างหยาบ ๆ จึงพลาดไปได้ ตั้งแต่เห็นเหตุเสียหายเช่นนั้นเกล้ากระหม่อมเลยเข็ด ทีหลังมา ผูกเป็นลายลอยไม่มีขอบทั้งนั้น โครงจะเป็นอย่างไรก็ไม่ซ่อมแซมลายให้เสียไปได้ มากระทั่งถึงพัดของใต้ฝ่าพระยาทครั้งนี้ ต้องกลับผูกลายมีขอบอีก เพราะลายกลางเป็นลายซึ่งไม่มีที่สุด ไม่มีขอบห้ามไม่ได้ จึงเกิดวิตกถึงโครงจะมาซ่อมแซมลายอีก ขอพระยารมีได้โปรดกำชับช่างทำโครงจงหนัก อย่าให้โครงผิด

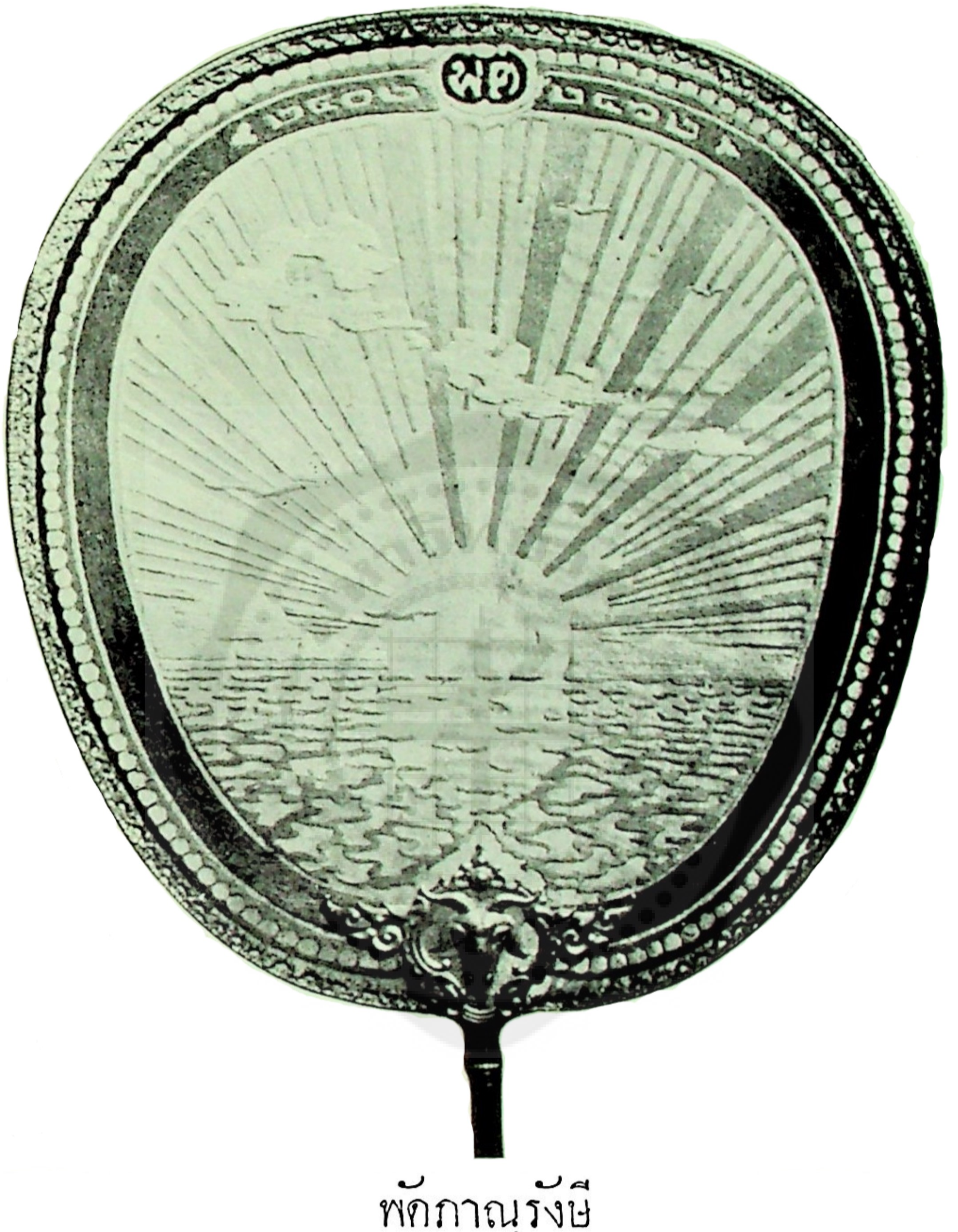

พฤกาณุรงษ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยากาณุพันธุวงศ์วรเดช

สำหรับงานฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

(บักไหมสีเบี้นรูปอาทิตย์อุทัย หมายถึงพระนาม นมเบี้นหน้าแพะ หมายถึงบีประสูติ)

วงแบบเขียนไปได้เป็นอันขาด วิธีที่ทุกทำเคยดีมาแล้วนั้น ท่านเอากระดาษยางลอกแบบวงพัดเอาไปติดไม้กระดานขุดเป็นรูปพัด แล้วเอาลวดขดหักโครงในช่องกระดานนั้นทีเดียว รูปจึงไม่คลาดไปได้ ถ้าทำตามวิธีนั้นแล้วจะไม่มีพลาดเลย

อีกอย่างหนึ่งเรื่องนมทอง เกล้ากระหม่อมคิดขึ้นครั้งแรก คือพัดงานราชสมบัติเสมอรัชกาลที่ ๔ มีนมทองคายนมไม้ มีปลอกเข้าด้ามต่อต่างหาก พระยาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดมาก จึงเลยทำเช่นนั้นต่อ ๆ มาตลอดจนพัดเชลยศักดิ์ก็พากันทำอย่างนั้น ดูจะว่าถ้าไม่เป็นนมทองก็ออกจะเลวไป เกล้ากระหม่อมได้สังเกตเห็นภายหลังเมื่อพระใช้นานเข้ามักงอกแงกที่ทองต่อกับไม้ จึงรู้สึกว่าวิธีทำนมทองเป็นปลอกต่อไม้นั้นไม่ดี ไม่แน่นหนาบุบสลายได้เร็ว แต่จะเลิกนมทองเสียไม่ได้ เพราะเป็นแฟแช่นเสียแล้ว จึงคิดแก้ใหม่ ให้อย่างเป็นแผ่นสลักดุน ดูจะว่าจืดหมดติดลงบนนมไม้ ดูก็ไม่ผิดกัน แต่เป็นไปเช่นคิดได้แต่พัดที่เข้าโครงมาเสร็จจากญี่ปุ่นเท่านั้น เขาทำตามแต่ส่วนที่ทำในนี้ช่างเขายังคงเอาไปแก้เป็นปลอกเข้าด้ามงอกแงกอย่างเดิมอยู่อีก จะเป็นด้วยไม่เข้าใจ ฤาจะเห็นว่าเปลี่ยนวิธีใปใหม่เช่นนั้นเป็นเลวไปก็ไม่ทราบเกล้า ฯ จึงขอประทานกราบทูลเสียให้ทราบฝ่าพระบาท เพื่อกันมิให้ช่างที่จะทำเข้าใจผิด คือว่าแบบพัดที่เขียนถวายนั้น ตั้งใจให้หลวดด้ามติดกับนมอย่างแบบเก่า ลายทองที่นมนั้น ทำเป็นแผ่นพิมพ์ดุนมาติดลงภายหลังเมื่อหุ้มและขลิบเสร็จแล้ว ที่คิดไว้นั้นคิดว่าติดข้างหน้าด้านเดียวข้างหลังเกลี้ยง แต่ถ้าจะโปรดให้มีนมทองข้างหลังด้วย จะเอาลายนั้นเองติดก็ได้ แต่ควรตัดกนกทั้งสองช่อ ซึ่งทำไว้สำหรับรับลายขอบนั้นออกเสีย ฤาจะโปรดเป็นแบบอื่น เช่นจะเป็นที่จารึกอักษร ฤาเป็นอักษรพระนามอะไรก็ได้ เมื่อได้ทราบพระประสงค์อย่างไรแล้วจะเขียนเพิ่มเติมไปถวาย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

(ลงพระนาม) นริศ

คำอธิบายพัดงานพระศพพระองค์เจ้ากนกวรรณ

ย้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๔ มีนาคม ๒๔๖๒

กราบทูล กรมหลวงสมรรัตนศิริเชฐ ทรายฝ่าพระบาท

ตามรับสั่งซึ่งต้องพระประสงค์ลายพัด เกล้ากระหม่อมได้ตริตรองร่างขึ้นนานแล้ว แต่ยังเอิญมีงานที่รุกรันมากกว่ามา ก็ต้องพักไว้ที่ ภายหลังยิ่งมีทับทวีมามากมาย ไม่สามารถจะทำได้จนบัดนี้ ซึ่งเป็นเวลาจวนงานที่เดียว จึงทำสำเร็จได้ มีความเสียใจเป็นล้นเกล้า ได้ส่งลายถวายมานี้แล้ว เผื่อจะไม่เป็นการช้าเกินกว่าที่จะทำทันได้ จะได้ทรงทำให้สำเร็จพระประสงค์

เกล้ากระหม่อมคิดทำเป็นปักทองแกมไหม กนกกับวิมานนั้นคิดให้ปักดิ้นทอง รูปเทวบุตรนั้น เนื้อและผ้ากับรัศมีปักไหม เครื่องสรัอยถนิมพิมพาภรณ์ปักทอง พื้นพัดคิดด้วยเกล้าว่าใช้กำมะหยี่จะเป็นสีดำส่งทองส่งไหมงาม แต่ถ้าไม่โปรด จะใช้พื้นแพรก็ได้เหมือนกัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

พัดกนกวรรณ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียน

สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พัดเครื่องโต๊ะลายปรีดา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียน

สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้าปรีดา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

คำอธิบายลายพัดเครื่องโต๊ะ

งานพระศพพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปริดา

พัดรองงานพระศพพระองค์เจ้าปริดานี้ หม่อมราชวงศ์หญิงลินจี่ ปราโมช ผู้เขียนอิดาทูลขอให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ คิดแบบลวดลายประทาน จึงได้ทรงเขียนขึ้นเป็นรูปเครื่องโต๊ะจีน มีลวดลายประกอบเลียนลายจีน เช่นที่ใช้เขียนเครื่องลายคราม แต่เป็นอักษรไทยว่า "ปริดา" และยังทรงคิดเขียนลายทำนองเดียวกันสำหรับใช้ปักย่ามด้วย การที่ทรงคิดเขียนแบบพัดงานพระศพพระองค์เจ้าปริดาเป็นลายเครื่องโต๊ะจีนนั้น ก็ด้วยเหตุว่าพระองค์ปริดานั้น นอกจากจะทรงชำนาญในการช่าง จนถึงสามารถจะรับราชการในตำแหน่งยังคับการกรมช่างกระจก ต่อจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนวรจักรธรานุภาพพระบิดาแล้ว ยังพอพระทัยในการสะสมสิ่งต่าง ๆ เช่น นก ปลา ต้นไม้ ปั้นชา เครื่องโต๊ะบูชา เครื่องลายครามต่าง ๆ เป็นต้น และเมื่อทรงเล่นสิ่งใดก็ทรงชำนิชำนาญในการเหล่านั้นยิ่งกว่าผู้อื่น ฉะนั้นเมื่อสมัยเล่นเครื่องโต๊ะจีนกันในรัชกาลที่ ๕ จึงสามารถจะทรงแนะนำผู้อื่นที่ชอบเล่นได้มาก จนนับถือกันว่าเป็นอาจารย์พระองค์หนึ่ง ถึงเรียกกันว่า "มหามุนี" เป็นที่ปรึกษาของบรรดาผู้ที่เล่นเครื่องโต๊ะกันในชั้นหลังทั่วไป

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ถึงพระองค์เจ้าสุทธวิลัยลักษณา

เรื่อง แบบพับงานศพเจ้าจอมมารดาวาด

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑

หญิงกลาง

อาว์ได้ส่งแบบพับสำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาวาดมาให้นี่แล้ว แต่มีความเสียใจที่ไปไม่ทันงาน ๕๐ วัน ตามพระประสงค์ของกรมกำแพงเพ็ชร์ เพราะเหตุที่อาว์เขียนเส้นร่างแล้ววานช่างคนหนึ่งเขาลงสี ส่วนตัวอาว์เองไปเขียนอื่นเสีย รอคอยเย็นหลายวันไปเดือน ยังไม่ได้ทำอะไรเลย เพราะเขาติดงานหลวงเร่งเสีย อาว์จึงเอากลับมาเขียนต่อไปใหม่ จึงยืดการเวลาช้าไปเปล่า ๆ เย็นหลายวัน แต่ทั้งนี้ก็เย็นความผิดของอาว์เอง ช่วยทูลขอประทานโทษกรมกำแพงเพ็ชร์ให้ด้วย แต่แบบนี้จะยักทันใช้ในงานร้อยวันได้

ลายที่ผูกขึ้นนั้นคิดจะให้เข้าที่ แลให้ยักง่ายด้วย

(๑) เทวรูปนั้น คือรูปพระวาตเทวราช (คือพระพาย) ซึ่งต้องกับนามของท่านหนังสือรอยนั้นเย็นคาถาสุภาษิต เลือกมาจากปุปผวรรคแห่งธรรมบท ในขุททกะนิกาย อันมีคำ "วาต" ซึ่งต้องกับนามท่าน

(๒) ใช้พื้นแพรสีน้ำตาล ยักด้วยไหมสีดำเจือแดง กับไหมสีเหลืองอ่อน สองสีเท่านั้น รวมกับสีพื้นด้วยเย็นสามสีด้วยกัน ตั้งใจจะให้ดูรูปตรงกลางนั้นเย็นรูปทองแดง

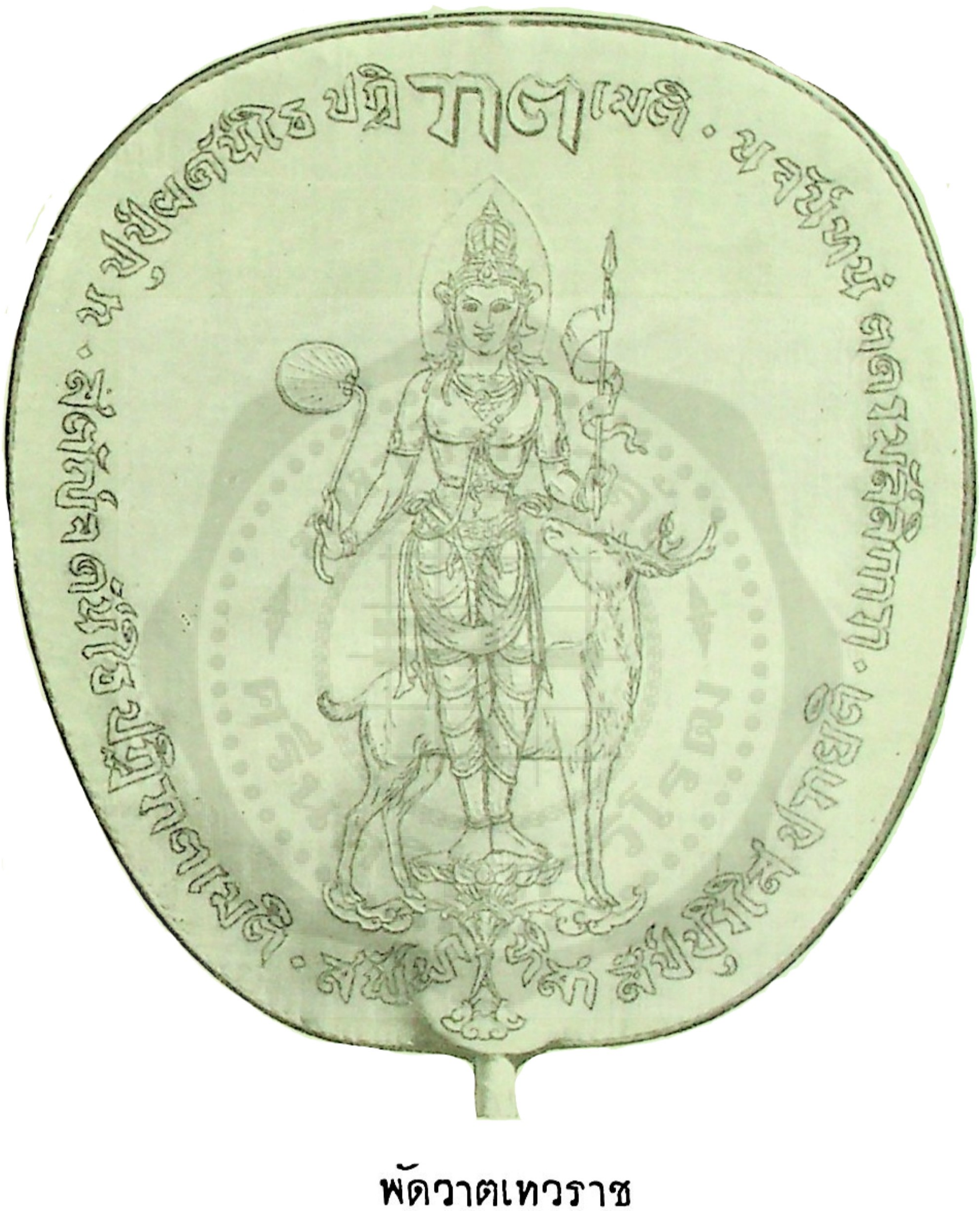

พัดวาตเทวราช

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนถวายกรมพระกำแพงเพชร ฯ

สำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

(๓) แปลได้ความดังนี้ –

น ปุป์ผ คันโธ ปฏิวาตเมติ กลิ่นดอกไม้ย่อมไม่ไปทวนลมได้
น จันทน์ ตครมัลลิกาวา กลิ่นจันทน์ฤากฤษณาก็ไปทวนลมไม่ได้
สตัญ์จ คันโธ ปฏิวาตเมติ แต่กลิ่นแห่งสัตบุรุษทั้งหลายย่อมไปทวนลมได้
สัพพา ทิสา สัปปุริโส ปวายติ เพราะสัตบุรุษย่อมฟุ้งเฟื่องไปได้ทุกทิศ

ได้ส่งตัวอย่างแพรซึ่งไปเที่ยวลองหาว่าจะมีตามประสงค์ฤาไม่มาให้ดูด้วย แถบหนึ่งเป็นแพรจีน เอามาจากร้านตั้นอหลงที่สำเพ็ง อีกแถบหนึ่งเป็นแพรฝรั่ง เอามาจากห้างอินเดียนเสาชิงช้า ไม่ตรงกับสีที่เขียนไว้แท้นัก แต่หวังใจว่ายังจะมีที่ร้านอื่นพอจะเลือกได้อีก ถ้าหญิงกลางให้ออกเสาะหาหลาย ๆ แห่ง บางทีจะได้สีที่ใกล้กว่านี้ ได้กลัดฉลากชื่อแลทำแหน่งร้านมากับแพรตัวอย่างด้วยแล้ว เผื่อหาต่อไม่ได้จะได้ไปตามเอาถูก

(๔) ได้ทำไว้เป็นตัวใหญ่อยู่เบื้องบน เพื่อให้ดูใกล้จะอ่านเป็นชื่อของท่านก็ได้ด้วย

(ลงพระนาม) นริศ

คำอธิบายแบบลายพัดเจ้าจอมมารดาห่วง

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทูลพระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑

ทูลให้ทรงทราบ

หม่อมฉันเสียใจด้วยเรื่องแบบพัด ไม่เข้าใจว่าจะต้องพระประสงค์สำหรับงานร้อยวัน สำคัญว่าสำหรับงานพระราชทานเพลิง จึงนอนใจเสีย ครั้นมาทราบพระประสงค์ลงมือคิดผูกลาย วันก็ร่วมเข้าไปเสียแล้ว ยังซ้ำผิดไปเสียอีกที่เขียนบนกระดาษก๊าดเหลือง เพราะได้ทราบกระแสรับสั่งทีหลังว่าจะตีพิมพ์ใช้ในงานร้อยวัน จึงคิดว่าเขียนบนกระดาษก๊าดเหลืองตัดเส้นหมึกสลับพื้นดำ ก็เป็นพื้นดำลายเหลืองแล้วเร็วทีเดียว สมสำหรับจะทำด้วยวิธีตีพิมพ์ แต่เพื่อนช่างเขามาเห็นเข้า เขามีความเห็นท้วงว่า ถ้าเขียนแบบอย่างนั้น ต่อไปชั้นหลังจะทรงปัก ของก็จะเลวไป ควรจะเขียนสอดสีให้งามสำหรับปัก แต่จะทรงตีพิมพ์ก่อนก็บอกช่างพิมพ์ให้ทำสีเดียว เป็นสีแก่บนแพรสีอ่อนเท่านั้นก็แล้วกัน หม่อมฉันเห็นชอบด้วยจึงลงสีต่าง ๆ ระบาย แต่กระดาษก๊าดเป็นกระดาษผิวแข็งไม่ดูดสี สีเลยเป็นขี้ไคล ดูกระด้างกระต่าง ไม่สดสวยงามเรียบร้อยเสียอีกด้วย แต่ที่จริงไม่เป็นไรมิได้ เพราะที่กระด้างกระต่างนั้นเป็นอยู่แต่ที่พื้นเท่านั้น เมื่อปักบนแพรสีเม็ดมะปรางแก่แล้ว ก็คงดูเห็นเรียบร้อยไปเอง หม่อมฉันได้ถวายแบบลายนั้นมานี่แล้ว ถ้าไม่โปรด จะเขียนถวายใหม่ได้สำหรับงานพระราชทานเพลิง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

พัดหวง

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียน

สำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาห่วง ในรัชกาลที่ ๔

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ย้านปลายเนิน

วันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ทูลให้ทรงทราบ

ได้รับลายพระหัตถ์ทรายความทุกประการแล้ว ลายที่ถวายไปนั้นเขียนสำหรับย้ำไหม คือทำให้เห็นหลายเหลือมซับซ้อนกันด้วยวิธีเปลี่ยนสีไหม ถ้าหากจะย้ำทองต้องเขียนใหม่ ทำโดยวิธีตัดเส้นให้ขาดจากกัน แต่ก็ลายอย่างนั้นนั่นเอง ถ้าไม่เช่นนั้นจะทำให้ดูเป็นทองแท่งทึบไปไม่จะแจ้งงาม หม่อมฉันจะเขียนแยบสำหรับย้ำทองถวายใหม่

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

ย้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ทูลให้ทรงทราบ

หม่อมฉันได้เขียนตัดลายพัด ซึ่งจะทำห่วงเป็นทองมาถวาย ที่แรสีเหลืองไว้นั้นเป็นที่ย้ำทอง ช่องว่าง ๆ นั้นแพรพันจะผุดสี เห็นเป็นเงาทับหลายเหลือมกันไปเอง ที่ลูกคั่นหม่อมฉันก็คิดว่าเปลี่ยนจากไหมไปเสียเหมือนกันจะดี ย้ำสาแหรกทอง ในช่องเพื่องลูกแก้วเอาลูกย้ำสีต่าง ๆ ย้ำสีสลับกันดูจะแยบก่อน คิดว่าจะงาม แต่ยังไม่เคยแนะนำให้ใครทำเลยเกรงจะพลาดพลั้ง ควรจะลองทำดูแต่เล่มหนึ่งก่อน ถ้างามจึงทำต่อไป ถ้าไม่งามก็ย้ำด้วยไหมเสียตามแยบก่อน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ถึงหม่อมเจ้าพร้อม ลดาวัลย์
เรื่อง แบบพัดรัตนกรัณฑ์

บ้านปลายเนิน

๓ กันยายน ๖๕

ท่านพร้อม

หม่อมฉันท้อใจหนักในเรื่องทำพัด เพราะว่าทำกันมามากต่อมากแล้ว กระบวนผูกลายอะไร ๆ ก็มีหมดแล้ว กระบวนใช้ของนั้นเล่า พนแพรพนกำมะหยี่ปักดันปักไหมก็มีหมดแล้ว ยากที่จะหาทางหลีกทำให้แปลกปลาดไปได้ ความรู้สึกของหม่อมฉันถ้าคิดทำไปขายคน มีผู้ทักแล้วก็ดีใจ ถ้าผ่านตาไปไม่มีคนทักแล้วก็เสียใจ ด้วยเป็นอันส่อว่าจืด จึงเป็นเรื่องหนักใจอยู่มากที่รับรับสั่งมาทำพัดครั้งนี้

แต่เมื่อวานซืนนี้โปรดให้ท่านนำเอาฝากล่องมาประทานให้ดู เกิดความคิดขึ้นว่าถ้าทำเป็นฝากล่องนั้นเองจะดูแปลก ไม่ซ้ำกับของใครที่เคยทำมาแล้ว คือใช้ตาดระกำไหมทำพื้น ปักดันเหลี่ยมเงินเป็นอักษรพระนามแลพระชฎาเพชร แต่มีข้อสงสัยอยู่ที่ดันเงินจะดำเร็วเสียฤาไม่ ข้อนี้นึกถึงพัดรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๓ ทำมานานแล้วก็ยังไม่เห็นดำ คงใช้ได้ แต่อีกข้อหนึ่ง ตาดระกำไหมเวลานี้จะหาได้ฤาไม่ ข้อนี้เป็นสำคัญ จะหาในนี้เป็นไม่ได้แน่ จะสั่งไปหาซื้อฤาว่าทำที่เมืองนอกจะได้ฤาไม่ก็ไม่ทราย อีกประการหนึ่งทำขึ้นแล้วจะดูงามฤาดูเปรอะก็สงสัย

แต่อย่างไรก็ดี เมื่อความเห็นแปลกมีขึ้นเช่นนี้ ควรกราบทูล ขอท่านช่วยนำความขึ้นกราบทูลปรึกษาด้วย ถ้าทรงพระดำริเห็นชอบ แลทรงพระดำริเห็นจะสั่งตาดระกำไหมได้แล้ว ควรจะลองปักตัวอย่างขึ้นดูเสียก่อนว่าจะให้ผลดีร้ายประการใด ตาดระกำไหมท่อนหนึ่ง สำหรับจะปักตัวอย่าง พอจะหาของเก่าได้ หม่อมฉันจะเขียนแบบอักษรพระนามส่งถวาย ลายระกำไหมไม่จำเป็นต้องเหมือนกล่อง เป็นพื้นทองลายสีแล้วสมมติเป็นได้กัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์
สำหรับงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

(พื้นตาตะกำไหมบักดิ้นเลื่อม เลียนแบบตลับทองลงยาประดับเพชร)

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ

ถึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์

เรื่องพัดรัตนกรัณฑ์

ปลายเหิน

๑๑ ตุลาคม ๒๔๖๔

กราบเรียนพระสาสนโสภณ

ลิขิตวันที่ ๙ ได้รับแล้ว ขอบพระคุณมาก ที่เจ้าคุณมีเมตตาช่วยนึกแนะหนทางมา เดิมทีที่เกล้าผมถามถึงความหมายในพระนามไปนั้น เพราะท่านทรงมอบงานมาให้ทำโดยไม่มีพระดำริจำกัดอย่างหนึ่งอย่างใด ให้เกล้าผมคิดเอาเองตามแต่จะเห็นควร เกล้าผมจึงหาหลักที่พระนาม แต่แปลก็ไม่ออก ดูอภิธานของอาจารย์จิลเดอ สวลิ แปลว่าร่อง ว่าริ้วรอย ดูอภิธานของพระยาปริยัติ แปลว่ากลาง ดินยื่น เอาความผสมกันไม่ได้ หมดปัญญาจึงเรียนถามไป แต่ความยากที่จะต้องคิดผูกขึ้นนั้น บัดนี้หลุดพ้นไปแล้ว เพราะเจ้าของท่านทรงรฤกขึ้นได้ว่ากล่องของพระยาฑสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทำพระราชทานท่านมีอยู่ เป็นลายพยัญชนะ ส ส ภ ไขว้กัน หมายความว่า สายสวลิภิรม และมีพระชฎาเดินหนอยู่เบื้องบน ท่านทรงพระดำริเห็นว่าเป็นมงคลวัตถุของท่าน ซึ่งสมควรถ่ายแบบนั้นลงทำพัดเชิดชูพระยศ จึงประทานมาให้ถ่าย เกล้าผมได้ทำอยู่โดยไม่มีความหนักใจแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

คำอธิบายพัดพระวิมานไพชยนต์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเชียนชื้นทูลเกล้า ฯ ถวายสำหรับงานพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ตัวหนังสือว่า "ศรี" ภายใต้พระมหามงกุฎ หมายถึงองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทร์ ฯ ประทับอยู่บนรถพระพิมานไพชยนต์ เสด็จสู่สวรรค์ พระยานาคและสายฟ้านั้น หมายถึงพระราชสมภพ และพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จอยู่เบื้องหลัง นมเปนกาชาด หมายถึงการที่พระราชทานกำเนิดและทรงเป็นองค์สภานายิกาสภากาชาด คาถารอบขอบพัดนั้นมีคำแปลว่าดังนี้

มาตา ยถา นิยं ปุตฺตं มารดาถนอมลูกคนเดียว ผู้เกิดในตน
อายุสา เอกปุตฺตมนุรกฺเข ด้วยยอมพร่าชีวิตได้ฉันใด
เอวมฺปี สพฺพภูเตสุ พึงเจริญเมตตา มิในใจไม่มีประมาณ
มานสมฺภาวเย อปริมาณํ ในสัตว์ทั้งปวงแม้ฉันนั้น

พัดเล่มนี้ ย่กไหมยนพื้นแพรสีฟ้า ด้วยวิธีย่กแบบญวน ซึ่งเป็นศิลปที่สมเด็จพระพันปีหลวงทรงนำเข้ามาผูกหัดย่กในเมืองไทย อันมีวิธีย่กดังที่ทรงอธิบายถวายสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ไว้ดังนี้

พัดพระวิมานไพชยนต์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลที่ ๖

สำหรับงานพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ
กราบบังคมทูลสมเด็จพระพันวัสสาอัยิกาเจ้า
เรื่อง พัดงานพระบรมศพ

ข้านปลายเนิน คลองเตย
วันที ๑๑ อินวาคม ๒๔๖๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลทราบฝ่าลอองธุลีพระบาท

ได้รับพระราชทานลายพระหัตถ์ มีความร้อนใจเป็นล้นเกล้าฯ พระอาญาไม่พ้นเกล้าฯ ยังถวายตัวอย่างไม่ได้ที่ยังไม่ได้คาถามาเขียนลง กราบทูลขอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า รับสั่งผัด ๑๐ วัน เพราะทรงติดกะการพิมพ์อรรถกถาพระไตรปิฎก ซึ่งจะใช้ในงานนี้เหมือนกัน มาเมื่อคืนนี้มีความตกลงแล้ว ว่าจะใช้คาถาเมตตสูตร ตอน "มาตา ยถา นิยัง ปุตตัง" แต่จะตัดตอนเอาเพียงไหน จะทรงตรวจหนังสือก่อน หวังด้วยเกล้าฯ ว่าพรุ่งนี้คงได้ความตกลงแล้ว จะเขียนลงแบบและลอกกระดาษยาง หวังด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะถวายได้บ้าง ในไม่เกินกว่าอาทิตย์หนึ่ง

การปักนั้นจะเป็นยากจริง เพราะลายละเอียด แต่ข้าพระพุทธเจ้าก็คิดแล้วที่จะทอนงานให้ต้องทำน้อย เช่นผ้าก็จะไม่ให้ต้องปักเต็มตัว ปักแต่ที่ตรงถูกแสงสว่างเป็นสีขาว ที่ตรงเป็นเงามืดคงเป็นพื้นแพรสีเขียวอ่อนอยู่กระนั้นเอง หวังด้วยเกล้าฯ ว่างานคงไม่มากกว่าพัดเอราวัณ

ย่ามนั้นทำแบบแล้ว แต่ยังไม่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร รอจะทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมกับแบบพัด เพราะไม่ใช่ของทำยาก เพื่อไม่ให้เป็นการรบกวนใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทย่อย ๆ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า
(ลงพระนาม) นริศ

ขอเดชะ

คำอธิบายพัดนภาพรประภา

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฏกุลินี) สำหรับงานทำบุญพระชันษาครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ พัดเล่มนี้เจ้าของมีพระประสงค์ว่าขอให้มีหนูซึ่งเป็นนักษัตรปีประสูติอยู่ด้วย แต่หนูเป็นสัตว์สกปรกผิดอนามัย เพราะฉะนั้นจะทรงพระดำริประการใดก็แล้วแต่จะโปรด สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ จึงออกแบบถวาย ใช้พื้นแพรสีฟ้าพิมพ์สีดำเป็นรูปหน้าต่างเวลาค่ำคืน เห็นท้องฟ้างามประเสริฐ ซึ่งเป็นคำแปลของ "นภาพรประภา" มีต้นฝ้ายอยู่ข้างหลัง หมายความว่า ทรงเป็นพระอิดาของเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ที่ขอบหน้าต่างมีหนูเกาะอยู่ ๖ ตัว ซึ่งหมายความว่า ประสูติปีชวด และมีพระชันษาเวียนมาบรรจบครบปีชวดอีก ๕ ครั้ง นมเป็นอักษร น.พ.ป. ซึ่งเป็นพระนามย่อ

เมื่อทำพัดเล่มนี้เสร็จแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงปรารภว่าเสียดายที่ทรงคิดได้ช้าไป ควรจะทำต้นไม้ข้างหลังนั้นเป็นต้นฝ้ายต้นหนึ่ง ต้นยุนนาคต้นหนึ่งจะดีกว่า ด้วยเจ้าคุณจอมมารดาสำลีนั้น ท่านมีกำเนิดในสกุลยุนนาค.

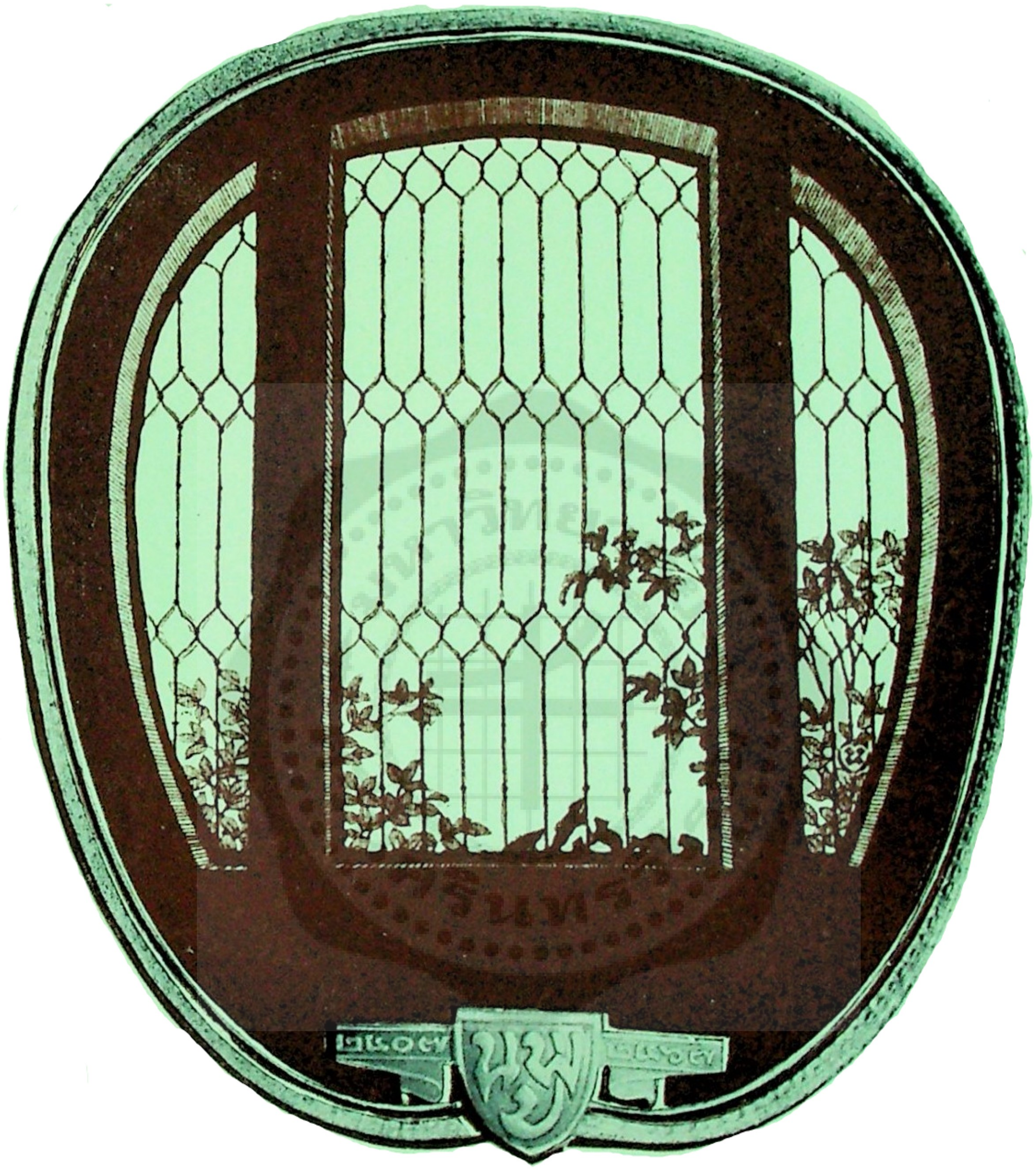

พัดนภาพรประภา

ทรงเขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

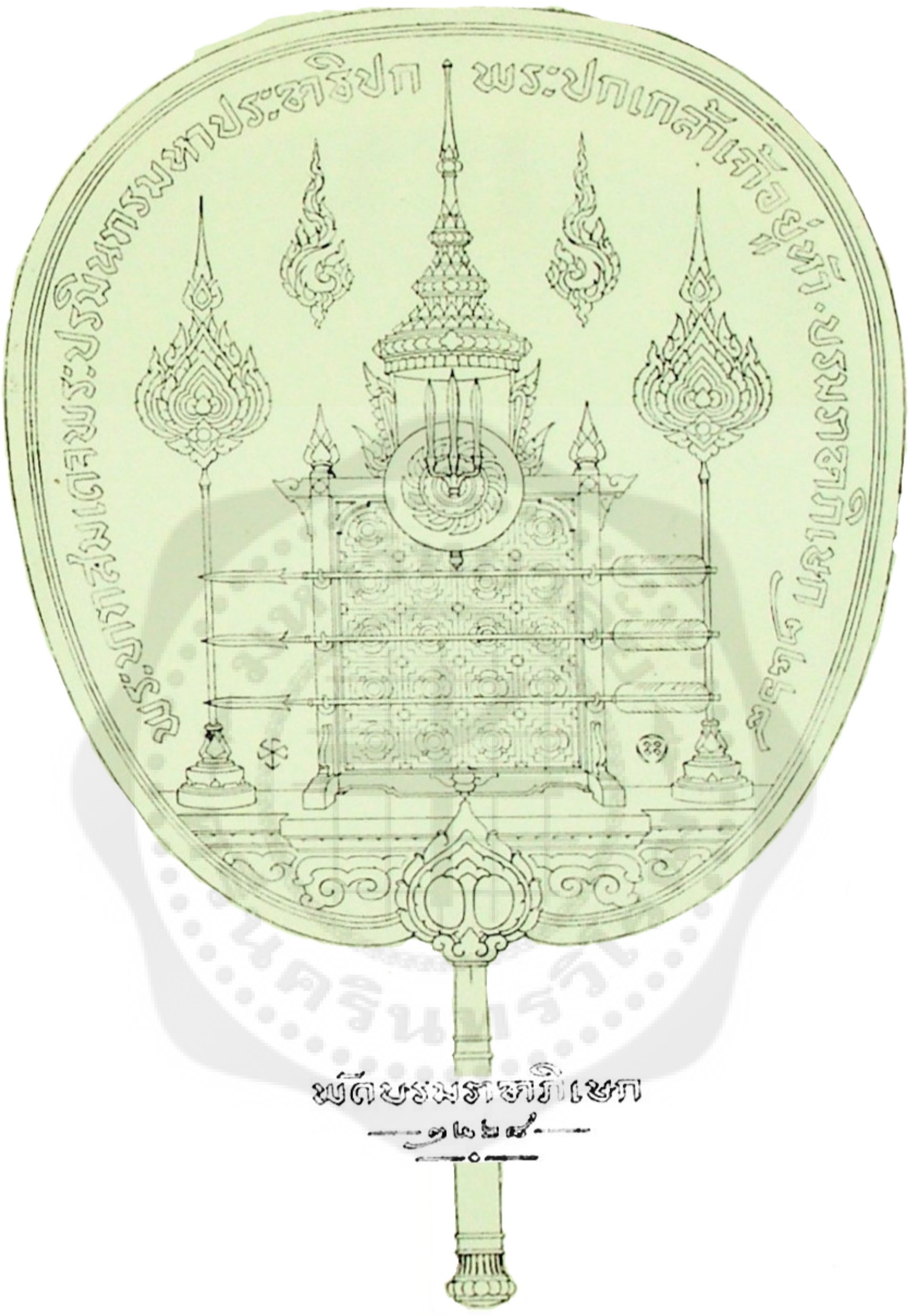

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวาย ในรัชกาลที่ ๗

พื้นแพรสีเขียวแก่ ปักไหมสีต่าง ๆ รูป "ลายสร" เป็นเครื่องหมายประจำพระองค์

พัดรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗

สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย

คำอธิบายแบบพัดรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗

พัดรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗
ทำเป็น ๕ ชั้น ต่างกันดังนี้

ชั้นที่ ๑

พื้นผ้าไหมทอง ลายดวงตรา ลายขอบ ปักด้วยดิ้นเหลี่ยมเงินล้วน ในช่องขอบปักไหมเป็นผ้ารัตนาภรณ์สีเหลืองริมเขียว อยู่บนพื้นสีม่วงแก่ ขลิบขอบด้วยลูกไม้เงิน นม ปลอกคอ ซ่น ทำด้วยโลหะกะไหล่เงิน

ชั้นที่ ๒

พื้นแพรสีเหลือง ดวงตราขอบเพชรปักด้วยดิ้นเหลี่ยมเงิน อักษรพระนามริมปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง กลางถมไหมเขียว ลายขอบปักด้วยดิ้นเงินด้าน ในช่องขอบปักไหมเป็นผ้ารัตนาภรณ์สีเหลืองริมเขียว อยู่บนพื้นสีม่วงแก่ ขลิบขอบด้วยลูกไม้เงิน นม ปลอกคอ ซ่น ทำด้วยโลหะกะไหล่เงิน

ชั้นที่ ๓

พื้นแพรสีแดง ดวงตราขอบโสร่งปักด้วยดิ้นเหลี่ยมเงิน อักษรพระนามริมปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง กลางถมไหมเขียว ลายขอบปักด้วยดิ้นเงินด้าน ในช่องขอบปักไหมเป็นผ้ารัตนาภรณ์สีเหลืองริมเขียว อยู่บนพื้นสีม่วงแก่ ขลิบขอบด้วยลูกไม้เงิน นม ปลอกคอ ซ่น ทำด้วยโลหะกะไหล่เงิน

ชั้นที่ ๔

พื้นแพรสีน้ำเงิน ดวงตราขอบโสร่งปักด้วยดิ้นเหลี่ยมเงิน อักษรพระนามริมปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง กลางปักด้วยดิ้นทองด้านสลับกับดิ้นเหลี่ยมทองเป็นร่ว ลาย

ขอบชั้นด้วยลวดเงินด้าน ในช่องขอบชั้นไหมเย็นผ้ารัตนาภรณ์สีเหลืองริมเขียว อยู่บนพื้นสีแดงแก่ ขลิบขอบด้วยลูกไม้เงิน นม ปลอกคอ ซ่น ทำด้วยโลหะกะไหล่เงิน

ชั้นที่ ๕

พื้นแพรสีเขียว ดวงตราขอบโสร่งชั้นด้วยลวดเหลี่ยมเงิน อักษรพระนาม ริมชั้นด้วยลวดเหลี่ยมเงิน กลางชั้นด้วยลวดเงินด้านสลับกับลวดเหลี่ยมเงินเป็นริ้ว ลายขอบชั้นด้วยลวดเงินด้าน ในช่องขอบชั้นไหมเป็นผ้ารัตนาภรณ์สีเหลืองริมเขียว อยู่บนพื้นสีแดงแก่ ขลิบขอบด้วยลูกไม้เงิน นม ปลอกคอ ซ่น ทำด้วยโลหะกะไหล่เงิน

พัดพระสพรรณบัตร

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ทรงเขียนถวาย

สำหรับงานพระศพ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ฯ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

คำอธิบายแบบพัดพระสุพรรณบัฏ

จดหมายบันทึก

ในการทำพัดงานพระศพพระวิมาดาเธอ

พัดงานพระศพพระวิมาดาเธอ ควรจะผูกลายเป็นรูปอะไรคิดไม่เห็นทาง ตราอักษรย่อพระนามเดิมก็ได้ทำแล้ว จึงเห็นว่าทำพระนามตามพระสุพรรณบัฏบ้างฉิมกาล ประกาศพระเกียรติยศให้ปรากฏแจ่มแจ้งเป็นอนุสรณ์ จะเป็นดีกว่าอย่างอื่น จึงได้ผูกขึ้นดังแบบเขียนนี้

ในการปัก อยากให้ทำวิตถารขึ้นอีกหน่อย คือ แบ่งพัดเป็นสองภาค เบื้องล่างทำให้มืดเบื้องบนทำให้สว่าง หมายว่าเป็นมนุษยโลกกับสวรรคโลก หรือเป็นจุติกับอุปปัตติก็ได้ ในการที่จะให้เป็นเช่นนั้นควรทำดังจะกล่าวต่อไปนี้

พื้นพัดทำด้วยแพรสีคราม หมายเป็นอากาศ ทั้งได้กับสีพระชนมวารด้วย ขอบนอกขลิบด้วยลูกไม้ทอง ขอบในปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง ในช่องขอบทั้งสองชั้นนั้น ถมไหมสีแดงเข้ม นมไข้ผูกขึ้นให้เป็นที่ว่าวิมาน อาจหมายความว่าเป็นตำหนักสวนสุนันทาที่เสด็จประวาสไปก็ได้ หรือจะหมายว่าเป็นสันดิมาแต่รัชกาลที่ ๓ ก็ได้ ทำด้วยทองแดงอัดพิมพ์หรือแซ่สุดแต่จะทำได้แล้วกะไหล่ทอง ในช่องวิมานนั้นถมสีแดง พระชฎาปักด้วยดิ้นทองสองชนิด คือ ดิ้นมันกับดิ้นด้าน แห่งที่ลึกปักด้วยดิ้นด้าน แห่งที่เด่นสูงปักด้วยดิ้นมันแล้วซ้อนเลื่อม ซับในพระชฎาถมไหมสีแดงแก่ อักษร ส ใต้พระชฎาปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง ผ้าช่อนั้นทางสัน (คือทางเกลียง) ปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทองหรือหักทองแล่ง ตามแต่จะทำได้ ทางท้อง (คือทางหยัก ๆ) ปักด้วยดิ้นทองด้าน ดาวปักด้วยดิ้นเหลี่ยมเงินหรือหักแล่งเงินแล้วแต่จะทำได้ แวกลางหยอดเลื่อมเงิน รัศมีปักด้วยดิ้นเงินแข็งเส้นเดียวหนังสือบรรทัดที่ ๑ ริมปักด้วยดิ้นเหลี่ยมทอง หรือหักทองแล่งตามแต่จะทำได้ กลางปักด้วยดิ้นทองด้านรายเลื่อมทอง บรรทัดที่ ๒ ปักด้วยดิ้นทองด้านล้วน บรรทัดที่ ๓ ปักด้วยดิ้นทองด้าน แซมด้วยไหมสีน้ำตาลแก่หรือสีม่วง ประสงค์จะให้มีสีทองเศร้าลงต้องลองทำดู สีไหนได้ผลดีก็เอาสีนั้น บรรทัดที่ ๔ ปักด้วยไหมสีน้ำตาลแก่ ต้องจัดสีไหมให้เห็นเมื่อปักแล้วดูเศร้าลงกว่าบรรทัดที่ ๓

แบบเส้นหมึกขนกระดาษบางสำหรับส่งไปทำพิมพ์ แบบกระดาษเขียวลงดินสอสีเป็นตัวอย่างหมายที่ปัก แบบนมกำลังบินอยู่ จะส่งมาภายหลัง